

АНАТОЛЬ ГАЛАН

ТАНЕЦЬ
НА
ЛИНВІ

Anatol Halan

La Danza del Trapecista

(Novelas)

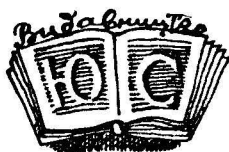
JULIAN SEREDIK, EDITOR

BUENOS AIRES - 1980

Анатоль Галан

Танець на ливні

(Оповідання)

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО ЮЛІАНА СЕРЕДЯКА

БУЕНОС-АЙРЕС — 1980

Тираж — 1,000 прим.

Обкладинка у виконанні Людмили Демиденко.

© Copyright 1980 by the Author.

Queda hecho el depósito que marca la ley 11.723

Impreso en Argentina — Printed in Argentina

**Цю двадцяту книжку при-
свячую моїм найближчим:
дружині Софії, дочці Галині,
зятеві Романові, внукам Олек-
сандрові й Тамарі Біликам, та
родинам Палієнків і Павленків**

ЧОМУ »ТАНЕЦЬ НА ЛИНВІ«?

(П е р е д м о в а)

Даючи таку назву книжці, автор, очевидно, не мав на увазі отой цирковий трюк — танець, чи ходження по залізній линві, хоч одне з оповідань заторкує цю тему в її прямому значенні. Авторіві уявляється людське життя, як дорога, повна небезпек, де один лише помилковий рух може бути причиною загибелі людини. І справді, вже в першому оповіданні »Свідок« молодя хатня робітниця Галя балянсує на життєвій линві, мириться з долею любовниці ненависного свого господаря високого урядовця, мириться зі станом упослідженої істоти, щоб не опинитись за бортом корабля, спритними політиками названого »найпрогресивнішим советським ладом«. Чим же провинилась Галя перед тим ладом? Тільки тим, що народилася від батька-»куркуля«, порядного, працювितого селянина, який не шукав легкого хліба, а зрощував своїм потом землю, і вона годувала його родину, годувала цілу державу, а лишки йшли за кордон, щоб торгівлею поліпшити добробут тієї ж держави. Советський лад, запровадивши вчення Маркса-Леніна про клясову боротьбу, штучно створив »ворогів революції«, куди потрапили не тільки »куркулі«, а й їхні діти.

Згадане »линвоходження« особливо відчутне в оповіданні »Перекотиполе«. Там юнак Федір одинадцять років жив без паспорта, як той полохливий горобець, перелітав з місця на місце (ходив по линві!), і лише війна визволила його з безправного становища, дала змогу повернутись у рідне село, відчути себе людиною.

А чи не ходила по линві Сара з »Так їм судилось«, Оленка з »Історії одного життя«, Марко з »Не всіх однаково гріє сонце«?

Хочемо ще окремо спинитись на фантастичному оповіданні »Під егідою Брагми«, хоч тут, завдяки фантастичності, найменше входить у гру те »линовоходження«. Автор зачепив цікаву тему. Якоюсь мірою через оповідання проходить і тохтовське »непротівлення злу« і заповіт індуського праведника й борця за волю своєї країни Магатми Ганді, мовляв, ніколи злом не буде досягнуто доброї мети. Советський людоненависницький лад сам по собі заслуговує на викорінення, але ж воно має здійснюватись не вбивствами членів політбюро, не підпалами урядових будинків, не накликанням якоїсь чужої інтервенції. Брехливій комуністичній пропаганді треба протиставити пропаганду правди, переслідуванню релігії — глибоку релігійність, знущанню над людиною — доброзичливість, співчуття й відчутну моральну та матеріальну допомогу.

Брутальна зарозуміла совєтчина все ж таки боїться й рахується з opinio закордону, а тому треба з'єднувати симпатії закордонних політичних діячів навколо поневодених червоною Московою народів, навколо тих борців за права людини, що муляються в большевицьких концтаборах.

Брежнєви, Косигіни й Андронові не вічні. Велике число колишніх комуністів прозріло, побачило облуду марксо-ленінського вчення, відвернулось від нього, стало в шерєги тих, що хочуть лікувати заражене антихристиянськими мікробами життя.

Загалом оте »линовоходження« найбільш властиве комуністичним країнам, бож там відсутні основні принципи людської моралі, бож там і урядові закони існують тільки для показу, а не для виконання.

Життєва линва простяглась через увесь світ. Іноді під нею бувають рятункові сітки, а здебільшого — камінь. І все ж таки, автор, Анаголь Галан якось бадьоро змальовує ту, небезпечну для людини, ходу. Що ж, кожному судилася своя доля, один спіткнеться й упаде і на рівному місці, другий перейде »огні, води, мідні труби й чортові зуби« і лишиться цілим, сам тому дивуючись. Головне — не втрачати надії, зберегти мужність, вірити в те, що за похмуриями кригами є тепла течія жаданого відпочинку.

І провідною зіркою на всіх шляхах і стежках мусить бути добро, справедливість, служіння ближньому.

Видавництво

С В І Д О К

1.

Скрутившись бубликом на ліжку, в облупленій кімнатці — комірці без вікон, лежала хатня робітниця Галя. Лежала й думала: «хоч би не прийшов сьогодні її господар, бридкий, розпусний любовник»...

І уявила собі Галя самовдоволене гладке лице з рудим, зачесаним назад волоссям, грубий тулуб, обтягнутий зеленою гімнастеркою з відкладним комірцем, з орденом Червоного прапора на лівому боці грудей.

Ох, паскудник! Як він забруднив тіло і душу Галі, плюнув на її дівочі мрії. Дівочі... Це було давно, рік тому, а тепер...

Галя пригадала, як згвалтована, в роздертому убранні, прибігла шукати захисту до дружини господаря, тендітної, гарної товаришки Ліди, і почувала... сміх.

— Подумаш, яка ніжна! Що, тебе поменшало? Подарунок добрий одержиш. Мій Павка дуже щедра людина.

Галя не повірила своїм ушам.

— Що... ви кажете?

— Те, що чуєш. Ти думала, я плакатиму разом з тобою, а потім влаштую чоловікові сцену ревнощів? Е, ні, я не така дурна. Хай розважається, тоді й мені буде вільніше...

Нічого не зрозуміла Галя. Вона виросла в селянській родині, де зрада і збоку чоловіка і збоку жінки вважалася непростимою ганьбою, а тут дружина, ще й молода мати, каже: «е, ні, я не така дурна»...

Перевернувся обертом світ. Відтоді, як советська влада почала керувати життям, наче хтось відгризав кожен рік по шматку душі, волі, розуму. Інші трималися довше, інші менше. Були, щоправда, сильні люди, які прямували своїм шляхом із старою вірою в серці, мовчазні, як камені, неприступні для того рухливого біса, який забігав то з правого, то з лівого боку, смакав за поли, підставляв ніжку... Але таких небагато, дуже небагато.

Відзвонила одинадцята година. Галя нервово випросталась і зітхнула. Це була пора — між одинадцятою і дванадцятою годинами, коли, його рука намацувала в темряві двері, а потім владно лягала на Галине плече. Чого вона тут живе? Чом не біжить світ-за-очі з цього родинного будинку розпустити? Що її тут держить? Страх укінець замордованої істоти, страх рабині, яка добре знає, що її жде, коли вона збунтується.

Мінливими картинами проходить перед Галею її життя. Ось вона ще бавиться ляльками. Ось уперше йде до школи. Добра мати кладе в кишеню смачних калачиків, хрестить на дорогу. Скільки нових подруг, скільки незнаних вражень...

Пригадує Галя лагідного батька — одного з кращих господарів на селі, садибу, як віночок, веселі дні свят...

Яка гарна була старша сестра, що вийшла заміж і померла від пологів. А брат — «світовий танцюриста», як його називали, сміливий орел... Поклав свою голову Лесик, здобуваючи в 1920 році советську владу, загинув на порозі життя. Журилися-пережурилися всі за ним, а зі штабу прислали папір що він був героєм, кілька разів нагородженим, і щоб родині його давали допомогу.

Дали... У 1930 розкуркулили, викинули з хати, і батько поїхав кудись на Колиму. Галя з матір'ю тинялися по сусідах, доки доїли своє, а потім і сусіди відцурались. Найнялася мати працювати за хліб до багатодітного вдівця, голови сільради, а Галю вирядила до міста.

— Іди, донечко. Може, натрапиш на добрих людей, оживешся, даси собі раду. А про мене не думай. Я ще в силі працювати.

Галя влаштувалася хатньою робітницею в директора тресту Кіндратова. Сім'ї було всього: чоловік, жінка та трирічний синок Вілік. Господарства — ніякого. На обов'язку Галі — базар, прибирання квартири і догляд за дитиною. Це все нічого, але... Галя ніколи не вважала себе за нижчу істоту. Вона — сільська дівчина, проте встигла закінчити сім класів, була розвинена від природи. Не обійшла доля Галю і вродою: ставна, білошкіра, лице, як картинка. Може, не було кращої на все село. А тут Галю раптом обмежили в правах. Їсти — окремо, в кухні. Спати — в комірчині, на твердому матрацику-блині, в той час, як собачка (здохне вона!) спить у кімнаті на канапі, та ще й на вишиваній подушці. А головне — ставлення господарів. Хто вони, власне? Колишні аристократи? Біла кість? Де там! Він такий же сірий селяк, тільки обтесаний у великому місті. Вона — міщаночка з приміської слободи. А пихи — за десять аристократів. Боже мій! Хіба можна порівняти тих із цими? Батько розповідав, як завжди гостинно приймав його в себе старий пан цукропромисловець Кеніг. А пані Кеніг усе вишукувала — кому тяжко живеться, щоб допомогти грішми і добрим словом. Авжеж, розраховались із аристократами, покидали панів у Чорне море, а на їхнє місце впливли потвори...

Галя здригається. Вона чує металевий звук голосу свого господаря: «Доносити тобі на мене нема куди, у мене скрізь свої люди. А донесеш — мало буде місця тобі в цілій Україні. Живи й дихай».

Одного ранку Галя втікла. Блукала аж чотири дні по місті, голодна, втомлена, ночувала в скверах, і... повернулася назад.

Власне, роботу знайти не важко, в місті багато заводів, фабрик, але де жити? Квартир цілковито нема. В ціліні у тарганів просторніше, ніж у советському великому місті.

Галі, розуміється, було винесено догану. Господар сказав:

— Ось що, моя люба. Я тобі прощаю для першого разу. А якщо надумаєшся втікати знов, тебе знайдуть і як бродягу та ще й дочку куркуля, відправлять просто в тюрму. Це ми зуміємо.

Нема, нема виходу з проклятого становища. На село? Але хто її прийме до громади? У білий світ? Коли б же вона була хлопцем, щось би вміла робити, крім хатніх справ...

Галя ненавидить цю рабовласницьку родину, сповнену гордоців, егоїзму, цілковитої байдужости до всіх і всього, крім себе. О, мерзотники!

...Пливе хмара. Низько, низько. І на цій хмарі, як на килимі-самольоті, летить Галин батько...

— Таточку! Забери мене із собою, забери! Хіба ж ти не бачиш, як мучиться тут твоя, колись улюблена дитина?

Але в батька суворе лице.

— Я тебе не знаю, — каже він. — У мене було двоє дітей — Варя і Лесик, і вони померли. А ти чужа.

Галя плаче, відчуває, як солоні сльози затримуються в кутиках уст, спливають на шию, ллються без кінця...

— Галю! Уставай!

Галя підхоплюється, незрозуміло дивиться на господиню, яка стоїть у дверях, рожева зі сну, в якомусь фантастичному ранковому вбранні.

— Ну, проснулась, Галочко?

Що це? Звідки ця неприродня ласкавість? Адже господиня не потайки, а одверто вважає Галю за півлюдину і ненавидить жагучою ненавистю жінки, змушеною ділитися своїм самцем. Здебільшого вона зовсім не розмовляла з Галею, а коли що наказувала, то ці накази дуже скидались на відоме «війо!».

— Галочко, коли вдягнешся, зайди, будь ласка, до мене. Хочу тобі дещо сказати...

Нічого не розуміючи, Галя швидко покінчила з нескладним своїм туалетом, умилася, зачесалась і пішла

до Ліди. Господиня була сама, чоловік уже, певне, пішов до праці. Але чому ж він сьогодні не снідав? Ще більше здивувалася Галя, коли господиня вперше за півтора роки запропонувала їй напитися разом чаю зі смачною булкою (звичайно, Галі давали лише чорний хліб), і почала розпитувати про її родину. Як мати? Чи пише батько? Коли скінчиться реченець його заслання? Натякнула й на те, що чоловік, мовляв, може дещо зробити в цьому напрямі, поклопотатись про звільнення, бо врешті ж людина нікого не вбила, не пограбувала, їй можна дати волю... Потім Ліда нахилилась близенько до Галі, посміхнулась тією усмішкою, яка, справді, робила чарівним її свіже, з тонкими рисами лице, і сказала:

— А тепер, Галюню, я маю до тебе прохання. Бачиш, сьогодні, о шостій годині, мій чоловік проходить партійну чистку. Він не боїться, звичайно, але ж у нього є вороги, і вони, як нам уже відомо, збираються виступити. Ну, а ти, як людина, що добре його знає, скажеш кілька слів про те, який він справедливий, чесний, як гарно ставиться до родини й до тебе зокрема, словом, ти розумієш...

У Галі відхлинула від обличчя кров, вона стисла кулаки під столом, ледве втрималась, щоб не вигукнути якогось образливого слова, але надзвичайним зусиллям переборолала себе і спокійно сказала:

— Гарзд.

— От, спасибі, Галюню, я знала, що ти хороша. Може, там трохи не так було, та вже пробач. А відносно батька не турбуйся, чоловік усе зробить...

Як у тяжкій хворобі, швидко проминув для Галі день. Вона погодилась захищати людину, яка знівелювала її життя, безсоромно визискувала, володіла, як річчю. «Скаржитись нема куди» — казав він. А що, коли тепер?.. Е, ні, я не така дурна — мимоволі повторився в думці вислів Ліди. Після чистки ж повертаються додому...

—**—

Заля клубу металістів була повна. Сьогодні чис-

тили всіх партійців з очолюваної Кіндратовим установи, передбачалися цікаві викриття...

Кіндратов проходив чистку першим. Він стояв на трибуні для промовців у новій зеленій гімнастерці, з слячим орденом на грудях, і розповідав із звичномітинговими рухами про свій життєвий шлях. Була, розуміється, самовіддана боротьба за справу Леніна-Сталіна, легендарно-героїчні вчинки, втеча з-під розстрілу, і таке подібне.

— А за що ви одержали орден?

— За виконання важливих урядових завдань...

— Брат його працює в апараті ЦК ВКП(б), — сказав хтось пошепки своєму сусідові. — Ну, і...

Почалися виступи. Говорили про «доблесть» наявного тут партійного товариша, про його, так би мовити, витриманість, непохитність, залізобетонність, та особливого враження ці виступи не справляли.

— Лавочка! — зауважували знову пошепки. — Добрі знайомі!

Зрештою хтось відчаювався на критику.

— Товариші, є деякі відомості про неетичні вчинки товариша Кіндратова. Наприклад, стосовно до жінок, а також пиятики...

Кіндратов страждально посміхнувся і здвигнув плечима. Що ж, мовляв, є люди, які завжди ладні обілляти брудом чесну людину. Хай говорять.

Критика далі не розвинулась. Може, справді, не було фактів, а може, хто що й знав, та думав: Хрін із ним! Не варт наживати ворога.

Проте гладкість останнім негативним зауваженням було порушено. Відпала можливість записати в протоколі: «Товариш Кіндратов пройшов чистку без жадних закидів, під оплески присутніх».

Треба було виправити враження. Галя відчула потиск руки Ліди і зрозуміла, чого та від неї хоче.

Галя протиснулась до стола комісії по чистці і шепнула кілька слів голові. Голова підвівся.

— Товариші! Хочє сказати кілька слів товаришка Боженко. Вона працює в Кіндратова хатньою робітницею, сама з села, пролетарка, і, звичайно, буде ціл-

ком об'єктивною. Виступ її для нас дуже цінний. Давай, товаришко Боженко!

Галя вийшла на середину залі й подивилась на Кіндратова. Він стояв у позі Наполеона, заклавши ліву руку за борт гімнастерки, злегка посміхаючись від певності своєї перемоги.

«А добре вони вигадали з Лідою, га? Рахманна Галя відмете найменші сумніви щодо його поведінки, дасть козир, якого не поб'ють жодні виступи й писемні доноси. А боятись є чого, ох, е!»

Галя почала тихо, наче соромлячись. Розповіла, як вона знайшла в родині Кіндратових пристановище, близько спостерігала їхнє життя...

— Люди, звичайно, добрі, — казала Галя, — навіть собаку жаліють. Вона у них спить на окремій подушечці, в кімнаті. Господиня, Лідія Миколаївна слідкує за порядком, любить чистоту. Раз на тиждень долівки у нас змивають парфумами...

У Кіндратова спілалось обличчя. Голова комісії постукав по столі олівцем.

— Товаришко Боженко, ви не фантазуйте, ближче до справи!

Тоді голос у Галі набув твердості. Вона випросталась, як гнучка лозина, і в очах її спалахнув грізний вогник.

— Не перешкоджайте мені, товаришу голово. Я аніскільки не фантазую. Доводилося мені читати, що ванни з вина приймали колись великі аристократи. Я цьому не вірила, а тепер побачила на власні очі. Я обурювалася тим, що колишня служниця жила в просторій світлій кухні, а мене примусили жити в комірчині, де за старих часів складалося різне шмаття. Раніше у хазяїв їли досхочу, я ж одержую пайку, як у військовий час. Тепер щодо цього мерзотника, тобто, громадянина. Тут згадували про його любов до жінок і до питва, але справа не в цьому. Хай би собі любив і хай би пив. Але ж він гвалтівник. Так, це кажу я, нещасна Галя Боженко. Це скажуть ще кілька дівчат — сусідок. Та в них же, власне, так званий

«дім побачень», при чому ані жінка чоловікові, ані чоловік жінці не перешкоджають. Тьху! Я такої капости ніколи не сподівалася зустріти в житті, а проте зустріла. Більше продовжувати не хочу. Вистачить!

Галя з палаючими щоками швидко пройшла через залю і зникла за дверима. Вона до господарів не повернулася.

За три місяці виїхав у Донбас — на місце нового призначення Кіндратов. У партійній справі його було записано догану «за неетичне поводження в побуті».

2.

Донбас вимагав людей. Густа сітка заводів, фабрик, шахт радо всмоктувала через свої отвори-бюра і посередництва «живу силу».

Керівники ССРСР пам'ятали, що вони готуються до рішучого герцю з капіталістами й не задовольнялись навіть стопроцентним виконанням плянів. Гасла «Понад плян!», «Понад норму!» просякли в усі чисто виробничі ділянки, нечувана експлуатація тисла советського робітника.

Але поруч цього керівники зовсім не дбали про людські умови для тих, хто працює. Підсовували, як пропагандивно-виховний хід, слова Леніна: «Дати якомога менше, зідрати, якомога більше — така тенденція, на жаль, ще існує серед окремих верств наших робітників».

І не думали, що ці ж слова повною мірою можна прикласти до сучасної держави — найбайдужнішої й найскнарнішої мачухи, яку будь-коли мав пасерб-трудящий.

На початку 30-их років харчевий стан у Донбасі настільки погіршав, що робітники не витримали, тисячами кидали роботу й ринули в села, волюючи краще бути рабами на землі й їсти досита хліб, аніж працювати в підземеллях на голодному пайку.

Виробництва «тріщали» від нестатку робітної сили, почалася галаслива кампанія «за ліквідацію про-

риву», «за людей для виробництва». Всюди вісіли об'яви, звернення до комсомольців, до селян:

«Донбас кличе!»

«Донбас вимагає!»

«Ідь добровільно в Донбас!»

Уже не дивилися й на соцстан, не відштовхували уцілілих куркулів і куркульських дітей. Де тут дивитись! Адже заводи стають, шахти порожніють, понадпляни і навіть пляни зриваються. Дайош людей!

Галя Боженко приїхала якраз у розпалі цього вседонбаського «пробі». Не мавши жодної знайомої душі, Галя вирішила діяти на «якось». Якось буде!

Їй сподобалася назва Макіївка. (Нагадувала маківники колись удома, червоні та білі маки на городі і доброго діда-покійника Мокія — материного батька). Галя обрала машиновий завод. Треба сказати, що поставились там до неї якнайкраще. Директором був старий позапартійний інженер. Він запропонував Галі сісти, уважно вислухав її прохання дати роботу й сказав:

— А що ж, дівчинко, попрацюєш. Спочатку щось легеньке, другорядне, а потім навчишся премудрості — матимеш шматок хліба на все життя. Не журисть!

Він покликав завідувача кадрами і наказав примістити Галю в жіночому робітничому гуртожитку та вирядити до майстра Черняка.

— Це хороша людина, — ще раз заспокоїв Галю директор. — Батьком тобі буде.

Черняк наче критично оглянув пишну Галину постать.

— І чого вони, отакі, сюди йдуть? — удавано-суворо промовив майстер — Тобі б у буфеті стояти та підморгувати, щоб більше купляли цвілих коржів...

Галя спочатку не зрозуміла жарту.

— Я, товаришу майстре, хочу працювати на заводі.

— Авжеж, що не в перукарні, інакше б сюди не прийшла. Ну, що ж... Я тільки про молодість твою та про фотографію... Ач, яка королівна!

Галя спалахнула.

«Що це? Невже й тут чіплятимуться?»

— Не ображайся, дівчино, — сказав Черняк, — люблю жартувати, але ти мене не бійся. Будеш працювати — крановщицею?

— А я не знаю, що це таке...

— От! Не знаю... Кататимешся вісім годин та й усе. Ходімо!

Було страшнуvато перші дні, поки не звикла, їздити високо, аж під стелею, у будочці з сидінням на одну особу. А далі пішло. Натиснеш гудзика і — величезний кран слухняно поніс тягар через цех. Справді, легка робота, навіть дуже легка, дитина б там упоралась.

А Черняк ще й питає:

— Спи на не болить? Руки не порепались? От і добре!

Знайшла Галя й подруг душевних — одноліток. Усе їй показували, повели в театр, частували тістечками, бо знали, що в Галі покищо нема грошей.

Розповідали подруги багато дивного про порядки на заводі. Вони не бояться директора (це золота людина), про майстра нема чого й говорити. Але бояться секретаря партосередку Рухимовича. Ой, це тип! Готовий жили витягнути з робітника.

— Партія Леніна-Сталіна гаваріт, щоб ми работали без пропусків лішніх мінут. Панятно вам ето?

Секретар заводського бюро комсомолу теж штучка... Правда, у виробництво носа не суне, але поза ним увесь час намагається виховувати молодих робітників в соціалістичному дусі.

— Ось зажди, і тебе тягтима в комсомол.

— Мене не приймуть, — махнула рукою Галя. — Я народилась не від того батька.

— Нічого, у них є директива відбирати крацких з чужого елемента. От і відбере...

— Не хочу я. Ні комсомолу, ні партії не хочу. Проживу й так.

Час минав. Тиждень тому Галя одержала першу получку — сто десять карбованців. На той час це були не малі гроші. Дещо купила, тридцять карбованців послала матері, решту залишила на життя. Ні, таки,

справді, нічого. Бідно в крамницях, голоднуvато, але Галя звикла до пайка й це на ній не відбивається. Головне ж — людяне ставлення, не почуваш себе рабинею, річчю, ніхто тобою не командує. Черняк попередив:

— Поїздиш іще з півмісяця, а потім учитиму. Хочеш?

Та як же вона може не хотіти? Милій Черняк, справді — батько. Раз спізналася на роботу, а він сам кран ганяє.

— Капосна дівчина! — сказав. — На таку височнь примусила видряпатись.

І більше — ані слова.

А то підкине щось, загорнуте в папір, догори.

— Гей, держи там!

Галя вловить, розгорне, а там хліб із ковбасою, або з салом, печиво, груші.

— Майстре, нащо ви мені це даєте?

— У полюбовниці тебе агітую... Ех, ти, дурне цуцена!

І йшов по цеху розпоряджатись — сильний, м'язистий, справжній донбасівець.

Дівчата з нього глузували:

— Товаришу Черняк, чому ви не одружуетесь? Адже ви ще не старий.

— А підеш за мене?

— Піду...

— Йй-Богу?

— Йй-Богу.

— Ну, спасибі, дівчино. Мабуть так і буде..

Дівчата реготались. Але, справді, чому б і не так. Чернякові найбільше 34 - 35 років, а він старого з себе вдає, дівочого батька. Без усяких жартів, не одна б дівчина охоче пішла за нього — суворого, лагідного й дотепного. Дивак!

Донбас — серце української промисловости. Коли вийдеш увечорі за місто і глянеш навкруги, то здається, наче струшені з неба зорі рясно вкрили степ. Електричні зорі мерехтять скрізь і вказують, де добувається вугілля, де перетоплюють чавун, або сталь,

де з безлічі різноманітних частин складають машини. Величезне, урочисте видовище! Радіти б душі з такого багатства свого краю, бути б гордим за нього і світлим, як ті зорі небесні й земні... Але душа скулена, причаїлась у тілі й гірко посміхається з видимої величі. Спустіться в копальню, пройдіть похмурим штреком аж до забою і гляньте... В чорній задушливій ямі, скрутившись удвоє, порпається робітник. Нема де розмахнутись кайлом, і тому удари слабкі і наслідки мізерні. Їдка пилюга вкриває шкіру, запорошує очі, лізе в рот.

«...В Бога, в хреста!» — це вже тут звична приповідка, на яку ніхто не звертає уваги. Робітник обертається горічерева і, зціпивши зуби, гатить по пласту: тук... тук... тук... Нарешті падає брила, стає вільніше. Людина-ховрах сталевим зубом вгризається в міцну чорну стіну. Людина, роздягнена до пояса, схожа на мурина. Піт з неї спливає уже не краплями, а майже дзюрком, жага розриває груди. Пити, пити щохвилини! Але не вийдеш із забою, поки тебе не змінять. Терпи, козаче!

Довга, як безсонна ніч, година в забої, а вона ж не одна...

І коли вилізе цей будівник соціалізму «на гора», має він таке відчуття, наче вимолотили його ціпами, і він порожній, як міх, і байдужий, як камінь, до всього в світі.

Господар життя... Ха-ха-ха!

Господарі он їздять у блискучих автах, єдине, що втомлюється в них, це — язик. Ух, сволота!

Очні білки на муринському обличчі заздро проводжають чистеньких «надземних» товаришів. «У забой би вас, паразитів, хоч на добу!»

Шахтар миється, їсть і лягає спати на всі шістнадцять годин відпочинку. Так іде до суботи, а в суботу...

Й-ех! Шахтар ниву та й не оре,

Коси в руки не бере!

Пий, гуляй душе! Заливай тую тижневу втому і щоденну образу на соціалістичне будівництво.

Копальня є копальня. Де-не-де почав полегшувати працю відбійний молоток, а в основному — кайло, «обушок», як тут звуть.

Та річ не в цьому. Працювали в копальні і давніше, тільки ж мали за це повну торбу грошей. А тепер... Податок — дай. Культизбір — дай. Профвнесок — дай. Позики — дай.

Порахуєш «получку» — така вбога, що плюнути хочеться. Тож хоч забути про щасливе і радісне життя.

Й-ех! Шахтар ниву та й не оре,

Коси в руки не бере!

Пиварні й ресторани в суботу аж трицять від підземних гостей.

— Михайле, кореш*, іди до нашого стола, туди-розтуди!

— Грицю, налий! У тебе рука вірна, краплі не вронить!

— Дивись, Хомо, твоя жінка тебе шукає...

— Де?

— А ондечки, зирить по залі...

Хома ховається під стіл і шепче:

— За получкою прийшла, нечиста сила. Забарикадуйте мене. Стільці, стільці щільніше!

Шахтарі гуляють. Субота — це їхнє життя, свято і... самообман.

Бешкети трапляються рідко. Не без того розуміється, щоб якісь два півні не поскублися за дівчину, не розбили одне одному носа. Але в основному — лад. От тільки досить лежачих по ресторанах і на вулиці. Упаде шахтар, як той запорозький козак, і захропе по-конячому, спить.

На початку хотіли з цим боротись. Узяли пару лежачих та й занесли до міліції в льох, щоб швидше очунали. Але й самі не раді були, ті мільтони, бо з'явилось кілька десятків підпилого шахтарського народу, й пообіцяв шахтарський народ негайно рознести на тріски міліцію, якщо не відпустять друзів.

— Спить і — нехай. Чи вам шкода?

* Кореш — у шахтарському жаргоні — друг.

Після того випадку міліціонерам було наказано: лежачих не помічати.

Тож мине субота, мине похмілля в неділю, і знову тюпає шахтар до забою, сидить, скрутившись у ямі, довбе обушком «чорне золото».

А як же інші, заводські робітники? Там, звичайно, краще, але... чортів батько вигадав ті прокляті понаднорми. Та ж людина не машина, не із заліза зроблена. І все ж таки, вона мусить бути машиною, коли не хоче образити партію й уряд. Виснажуються робітники. Тому ввечері в парках та в кіно переважно молодь. Молоді — море по коліна, а старшим треба спати, інакше завтра не підведеш голови.

На заводі, де працювала Галя, було вільніше. Не тисли понаднормами, поспішністю, а тому мало траплялося браку, і заробітна платня не робила дивовижних стрибків угору та вниз, як деінде. Недаремно робітників цього заводу вважали щасливими.

Галя остаточно заспокоїлась після своїх переживань, почувала себе добре, врівноважено, і раптом по заводу новина: переводять кудись директора, їде вже інший...

Робітники захвилювались. Що не кажіть, а від начальника багато залежить. Коли б до Рухимовича відповідного напарника адміністративного, заїли б, барбоси. А старий Рухимовича не боявся.

— Ви, — казав, — любий мій, політехніки не кінчали, то й не зазирайте в машину. Організуйте там щось по своїй лінії.

Мабуть, через те й переводять, що безпартійний. Ех, шкода!

Незабаром прибув новий директор.

— Ну, товариство, — казав Черняк, обходячи цех — підтягнісь. Оглядини робитиме сьогодні нове начальство, ще й орденоносне.

— А який він, старий, чи молодий? Звідки? Як прізвище? — посипались запити.

— Фотографії не бачив. На станції не зустрічав. А прізвище, здається, Кіндратов.

Галя раптом зблідла, як крейда.

«Кіндратов... Господи! Невже він? Чи може бути таке нещастя? Ні, це певне, однойменник. А коли... О, він же з'їсть бідну Галю, не вдержиться вона ні на цьому заводі, ні на іншому».

Галя знає, що Кіндратов тримає тісний зв'язок з ГПУ, певне, був шпигом, і холоде від тривоги. «Невже ж це він?!»

Робота йшла, як завжди. Вперед і назад пересувався кран, скиглило обточуване залізо, гупав за стіною в кузні паровий молот.

Гуп! Гуп! Гуп! Гуп! Гуп!

І крізь стук і скигління гучний Черняків голос:

— Чіпля-ай дета-аль!

Галя натискає на ручку. Кран несе вагу.

— Боженко! Стій!

Галя чує своє прізвище, нахиляється, щоб подивитись, де є те місце зупинки, і в цей час зустрічається очима з Кіндратовим.

Сумнівів нема, це він. Та ж зелена гімнастерка, той же орден Червоного прапора на грудях.

У Галі потерпли руки. Вона загубила здатність до орієнтації, відчувала тільки близьку неминучу катастрофу і ждала її.

— Зу-пи-ни, чорте! — розлігся грімкий наказ, в якому були і лють, і страх, і страждання.

Галя рвонулась, як поцілена в серце. Ще три секунди, і машина стала б, та вже забракло цих секунд. Почувся удар заліза об залізо, важка чавунна «болванка» врзалася в дорогий варстат, привезений з-за кордону і ще не встановлений на місце. Галя це бачила. В її голові зі швидкістю рушійного колеса промайнула думка: «Варстат куплено за золоту валюту... В краю таких не виробляють... Тепер — загибель...»

І зовсім не здивувалася Галя, коли на гору піднявся Черняк і від імени нового директора наказав негайно залишити цех.

— Товаришу майстре, я не...

— Після поговоримо, — прошепотів Черняк, — іди додому.

З повними очима сліз вийшла Галя з цеху, пе-

редчуваючи, що вже ніколи туди не повернеться. Їй хотілося лишитись самій, виплакати, як слід, підготуватись до нових тяжких переживань, але не вдалось і це, бо на півдорозі до гуртожитку наздогнав Галю озброєний заводський охоронець і відпровадив «на особисту розмову з директором».

Кіндратов сів у м'якому фотелі, за широким директорським столом і балакав з двома інженерами.

— Заждіть, Боженко, в коридорі, я потім покличу, — сказав недбало і знов повернув голову до своїх відвідувачів.

Галя сіла на стілець, коло дверей. Тепер вона вже не відчувала страху, а ждала лише одного: щоб скоріше все скінчилось. Ця розмова, далі, звичайно, тюрма, допити, суд і далека гнила північ, звідки мало хто повертається.

От і згоріло Галине життя. Боже, для чого воно їй було дане? Втікти... Ні, це неможливо. Охоронець стереже її, як арештовану, та й без перепустки в робочий час не випустять із двору. Ну, що ж! Хай буде!

Інженери вийшли. Галя постукала.

— Так! — відповів Кіндратов.

Він підвівся, замкнув двері й підійшов до Галі.

— Ну, чому ж не привітаєтесь, шановна товаришко? Хіба не знайомі?

Галя мовчала. Кіндратов простягнув руку.

— Добридень, дурненька. Налякалась? Ех, ти, крановщиця!

Галя здивована. Вона чекала гніву, розпорядження про негайний арешт, і ось...

— Ти думаєш, я на тебе серджусь? Ні, вже забув, бо великої шкоди ти мені не зробила. А от сьогодні ти, справді, зробила шкоду. Варстат коштує дві тисячі золотом, і він зламаний так, що хто знає, чи вдасться його відремонтувати.

Кіндратов запалив цигарку, потім продовжував:

— Без слідства не обійдеться. А проте все залежить від того, в який бік повернути справу... Аварії можуть бути випадкові, без злого наміру, і навмисні... Ці вже караються десятьма роками заслання... А між

іншим, Лідія Миколаївна лишилася в столиці, бо нема раці кидати квартиру. Може, ще повернусь.

Кіндратов зробив павзу.

— Ти не порадиш мені доброї дівчини на хатню робітницю?

— Не знаю я, — тихо відповіла Галя.

— Справді, радити тяжко, — підхопив Кіндратов, — ще трапиться така, що обікраде, а тоді шукай її... Гм... Не хотів би я, щоб тебе, таку молоду, заслали. Може, підеш знову до мене?

Галя аж захиталась від цієї пропозиції. Знов рабинею, знов його гидкі пестоші, цілковита страшна залежність...

— Подумай, — сказав Кіндратов, — я не силую.

Іншого виходу не було. Питання стояло так: або, або. І останнє «або» охоплювало Галю холодом могили.

Жити! Жити за всяку ціну! Тут ще буде якась надія, а там...

— Ну? — запитав уже нетерпляче Кіндратов.

— Піду! — сказала Галя.

— От і добре. Пашпорт маєш?

— Маю.

— Дай його сюди. Так... Усе в порядку. Хай він лишиться в мене. Тепер запам'ятай: аварія трапилась випадково, через несправність у реостаті. Оформимо, навіть про це й не думай, і сьогодні ж приходь. Ось тобі другий ключ від квартири, знаєш, де вона? Я тобі довіряю, як дружині, дурненька, чуєш? Посміхнись!

Галя примусила себе посміхнутись.

— А ти стала ще краща, я ледве впізнав, — півголосом сказав Кіндратов. — Зажди, як я тебе зодягну...

Галя почервоніла.

— Я вже можу йти?

— Розуміється, куди хочеш. Ось перепустка. Тільки ввечорі щоб ти вже в мене порядкувала. Тоді я почуватиму себе, як дома.

Кіндратов відімкнув двері, сказав охоронцеві, що більше його не потребує, потім ще на хвилюк затримав Галю.

— Ось візьми, може, тобі придасться...

І вклав у руку тридцятикарбованцевий банкнот.

Наче п'яна, йшла Галя до гуртожитку. Як вона скаже подругам, куди йде від них? Хто ж повірить, що Галя буде лише прибиральницею у квартирі директора? Ой, який сором! А ще ж Черняк... Галя навіть сама собі не признавалася, наскільки припав їй до серця той кремезний майстер. Тепер усьому кінець, бо він одвернеться від неї, зневажатиме, не схоче знати...

Раптом у Галі майнула думка: вона має ще принаймні чотири години часу. До кінця зміни лишилось менше двох годин, сутенітиме десь коло восьмої, а Кіндратов наказав бути ввечорі.

Галя мусить побачити Черняка і розповісти йому про все. Тяжко сподіватись, щоб Черняк знайшов якийсь рятунок, але хай він довідається про Галинину біду перед тим, як вона перейде з гуртожитку до директорової квартири.

Галя зайшла в свою кімнату, перевдяглася в чисту сукенку, накинула плаща на плечі, для чогось зав'язала у вузлик пару білизни й нові черевики, і рушила в міський скверик, через який завжди проходив Черняк, повертаючись з роботи.

Стояв лагідний серпневий день. У скверику, не зважаючи на робочу пору, було багато людей, бо донбаське місто не знає єдиного часу відпочинку. Тут праця по змінах: вранішня, денна, нічна, а тому майже цілу добу рух, і ніхто не звертає на тебе уваги.

Галя сіла на лавку й замислилась. Чому таке тяжке життя в людини? Адже вона трудиться, нікому не шкодить, хоче трохи радості для себе, а на неї скрізь чигає небезпека. Революція... Що вона принесла? Нічого. Навпаки, відібрала волю, віру, спокій загалом. Ніхто не певний тепер у своєму добробуті, хіба такі, як Кіндратов. То для щастя тисяч Кіндратових полягли сотні тисяч людей? Колись Галя ходила з Черняком до кіна, і він їй сказав:

— Життя, дівчино, це як той кран, на якому ти

працюєш. Іншого несе, полегшує йому путь, а інший ніколи й не під'їде.

— А рівність, майстре?

— Рівність? У могилі, дівчино. Та й могили неоднакові. Бувають з пам'ятниками, а більшість — так собі, горбочок. Підє дощ, розміє, і не знайдєш, де поховано людину.

Ніхто не вірить у партійні обіцянки, тільки удають, що вірять. Страшні часи, страшні!

Мати розповідала колись про пришествя антихриста. Ну, то він уже, може, й прийшов. Керує народом, і народ усе нижче хилить голову, поки не загине.

Галя схаменулась. По алеї твердою своєю ходою йшов Черняк. Він уже помітив Галю і посміхається. Яка чудова в нього усмішка! Зразу сповзає вся суворість і дивиться м'яка, пестлива людська душа.

— А я був у тебе, — каже Черняк. — Гуляєш?

— Ні, чекаю на вас...

— Це приємно. Разом пообідасмо.

— Я вам хочу щось розповісти...

— Про ту аварію? Можеш не турбуватись. Мене вже викликав директор і сказав, щоб склали акта і вину звалили на реостат. Виходить, не злий цей орденосець.

Галя зідхнула.

— Це не все.

— Як не все?

— Так... Я розповім...

Вони пообідали і вийшли з ресторану.

— Куди ж тепер, дівчино? Може, до мене, якщо не боїшся такого ведмедя?

— До вас, майстре, тільки до вас. Мене мають слухати тільки ви і стіни.

Черняк мешкав у зовсім ізольованій кімнаті. Відчувалося, що бракує тут жіночої руки, все стояло не на своєму місці, наче господар допіру перебрався сюди і ще не встиг навести порядок.

— За неохайність вибач, — сказав Черняк, — не

вмію поратись у хаті, так і обходжусь... Ну, які ж у тебе страшні секрети?

І Галя, захлинаючись слізьми і соромом, сповідалась перед Черняком, розповіла йому про все своє життя аж до сьогоднішньої розмови з Кіндратовим.

Черняк сидів мовчки, доки Галя не скінчила, а тоді грюкнув рукою по столі.

— Паскуда! — прохрипів майстер. — От чому він такий добрий, чортоносець... Але ми ще побачимо, чия візьме. Слухай, Галю...

Черняк уперше назвав Галю по імені, і від цього в неї солодко замліло в грудях.

— Слухай, а коли б я тобі отак, по-робочому, без музики й квітів, прямо сказав: будь мені дружиною... Молода ти для мене, а проте якщо я тобі не дуже бридкий, краще для тебе бути чесною жінкою майстра, ніж полюбовницею директора. Що ти на це скажеш?

Галя пригорнулася до Черняка й зашепотіла:

— Любий, хіба ти не бачиш? Я кохаю тебе, кохаю уперше в житті, інакше не прийшла б, не розповіла...

Черняк прояснів.

— Тоді справа простіша. Тільки весілля наше відкладемо надалі, а зараз...

Черняк відчинив валізку й дістав паспорт.

— Ось два роки тому, коли я ще жив у Краматорську, в мене померла жінка. Звали її так само Галею, але віком на чотири роки від тебе старша. Ну, та цього ніякий чорт не добере. Сьогодні ж ти поїдеш у село, до моєї матері й сестри, і будеш там, доки не зможу перенестись до іншого міста.

— А мої речі? — спитала Галя.

— Хай лишаються на спогад дівчатам. До гуртожитку тобі вже дороги нема.

Черняк глянув на годинника.

— За дві години з Ясиноватої відправляється поїзд. Я йду зараз замовити автомашину, а ти о дев'ятій, коли зовсім стемніє, будеш на розі восьмого проспекту. Кімнату замкнеш, ось ключ. Ага, ще одна справа...

Черняк узяв аркушик паперу й написав олівцем:

«Любі мамо і сестро! Це моя друга жінка. Вона

буде у вас, доки я влаштуюсь, бо маю переїхати до іншого міста. Передаю вам сто карбованців, за тиждень пришло ще. **Ваш Дмитро».**

— Віддаси це моїм, — сказав Черняк. — Розповідати їм зайвого не треба, та вони й не питатимуть. Приймуть, як рідну. Між іншим, на станцію поїдеш сама, бо не хочу наразитись на підозріння. Так буде краще. Ну, давай попрощаємось, моя дружинонько!

Дочекавшись темноти, Галя непомітно вийшла з Чернякової квартири і за десять хвилин уже була на призначеному місці. Легке авто з погашеними ліхтарями стояло під деревом. «Це, чи не це?» — завагалась Галя. Але почула, як кашлянув Черняк, і наблизилась.

— Шофере, — сказав Черняк, — можете їхати.

Непомітно, ще раз Галя притислась до Черняка, і машина рвонула в ніч, осяяну природними й штучними зорями, на ту ж станцію, де понад три місяці тому оглядалась Галя, шукаючи людського життя.

3.

В родині Черняка Галю прийняли, як свою. Старенька мати зразу розповіла, який добрий її Дмитро, завжди допомагає, турбується, пише листи. Не пощастило йому, правда, втратив жінку, поживши з нею лише два роки. Ну, та Божа воля. Ось тепер має дружгу, певне, любить її, таку молоду та гарну. Мабуть, недавно побралися? Скільки місяців живуть разом? А чому він хоче кудись переїздити? Мало платять? Ох, і дорого ж усе по тих коопераціях. Хто їх, прости Господи, вигадав? Та й не захопиш там нічого за чергами, а що ліпше, віддають з чорного ходу знайомим...

Галя старалася задовольнити сільську допитливість, мусіла дещо фантазувати, бож було ніяково признатись, що вона «жінка в проєкті», що одруження Черняка — раптовий порив його доброго серця, і ще не відомо, як усе обійдеться. Може, роздумає в'язати своє життя з директоровою коханкою?

Сестра Чернякова, на рік молодша від Галі, рухлива дівчина-цокотуха ні про що не розпитувала, а тільки оповідала.

Ой, як добре, що Галя приїхала! Разом ходитимуть у колгосп на заробітки, треба, щоб Галю зарахували до городньої бригади, там легше, ніж у польовій, та й бригадир добріший, не дуже натискає. Кажуть, буде тяжка зима. Люди не звикли до колгоспу, тікають у міста, багато лишилося незасіяним. А ти, Галю, часом не комсомолка? Міські дівчата і молоді жінки здебільшого в комсомолі. Нащо він здався? Ось Катрю все запрошують на комсомольські збори, а вона не хоче. Краще посидіти під вербами. Там Олекса — гармоніст. Як почне грати — все забуваєш. Чи подобається Катрі Олекса? Дуже подобається! І вона йому. Може... (тільки нікому не кажи, Галю, навіть матері) може, восени підемо запишемося в Загсі. Страшно, бо я ще ні з ким не гуляла. Але ж не вік дівувати.

Усе йшло добре. Ніхто на селі не знав Чернякової жінки, а про смерть її також не розповідалось. Галя першого ж дня запитала в рідні, чи приїздила колись та невістка? Ні, не приїздила, не довелось її побачити. То ж Галя дуже просить, щоб нікому не говорили, що вона друга невістка. Добре? Не говорити, то й не говорити. Кому яке діло до чужого родинного життя?

Голова колгоспу імени Ворошилова дуже зрадів новим, та ще й молодим, робітним рукам, і навіть запитав, де Галя хоче працювати.

— У городній бригаді? Разом з родичкою? Путяща дівка. Хай буде так. Люди, знаєш, скрізь потрібні, а їх нема. Мені радять: розстав добре силу... А як це зробиш, коли нема кого ставити? Ось минулого тижня знову троє втікло до міста. Там легше працювати, вісім годин і — кінець, а тут від зорі до зорі. Тобі більш подобається сільська праця?

Галя сказала, що чоловік має перенестись до іншого міста, а вона покищо поживе тут...

— А села Дмитро не хоче? Ех, ціни б йому тут

не було. На машинно-тракторній станції вже три місяці шукають доброго механіка. Казав директор: дав би тисячу карбованців на місяць. Може, напишеш?

Галя обіцяла написати, хоч зразу ж вирішила не робити цього. Вона знала, що Черняк заробляє сімсот, але його вже запрошували до іншого заводу з платнею «за домовленням», тобто, скільки він скаже.

Село не для Черняка та й не для Галі. Одвикла вона від цієї тиші, порожньо тут і... страшно. Страшно, бо провели, як скрізь, розкуркулення, загнали в спільний хлів худобу, стягли докупи реманент. Не те село, ой, не те! Люди здебільшого похмурі, майже одверто називають колгоспну працю «панщиною», прокують, що вона до добра не доведе.

Чому тікають у місто? Адже ще недавно бігли на село старі, кадрові робітники. Бо в СРСР вічно повторюється байка про бідолашну лисицю. Голову витягне — хвіст загрузне, хвіст витягне — голова загрузне.

Таки міста без хліба не лишать ніколи. Будуть, так звані, «перебої» і «труднощі», але ж натиснуть на всі педалі і доставлять. Індустрія — по-перше. Індустрія — міць совєтської влади, панцер на її грудях, запорука здійснення світової революції. Не та індустрія, що виробляє відра й одяг. Відро можна зробити дерев'яне, а без одягу також якось обійдуться. Треба літаків, танків, набоїв!

«Село живе, чи тільки сниться,
А може, не дає заснуть?»

Так колись розгублено запитував поет Сосюра. І можна зразу йому відповісти: Село не живе, власне, спить, живучи. І сниться йому одночасно два сни, дві сторінки з минулого й теперішнього. Раніше — сяка-така воля. Бодай, біля власного шматка землі, хати, коняки і воза. Тепер слово «власність» стало небезпечним. Власником може бути тільки держава, а ти стій перед нею на задніх лапках і жди, коли тобі кинуть якийсь кусок. Просити не смій, тільки жди. І дякуй. Кричи, що є сили, «слава Сталінові», інакше по-

трапиш у підозрілі, а для підозрілих місця в Україні нема.

Село «не дає заснути» лише чуйливому сердцю. А Кремлеві начхати на село. Перша заповідь: хліб державі! Гнись, переривайся, зношуйся, як гвинт, тебе замінять іншим. І мовчи. Тим більше, мовчи на своїй мові, бо вона «буржуазно-націоналістична», «бунтарська», кат-зна-що в порівнянні з державною російською мовою...

Страшно в селі. А проте мусиш жити. І будь вони тричі прокляті, чорні думки!

Галя в свята любила ходити до лісу. Візьме кошика, назбирає грибів та ягід, щоб оправдати прогулянку. Іноді приєднується Катря, і вони, далеко від людей, серед молитовного лісового спокою, співали пісень. Своїх пісень, давніх. Про козака, який їхав на війноньку. Про сиву зозулю. Про барвінок.

Нема нічого кращого від тих прогулянок. Церкву в селі замкнули, там тепер «зсипункт». Старенька мати й досі зідхає: нема де помолитись! А Галя молиться в лісі. Молитов навчив її дід, навчив тих чудових високих слів, що сягають аж до неба і лікують розтерзану душу людини.

«Благословенний Ти, Господи-Боже, Вседержителю, що знаєш думки людські, що знаєш те, чого ми потребуємо, і багато більше, ніж просимо, або розуміємо. Сам, Чоловіколюбче-Царю, в усьому добрий, задоволи нас багатством ласк Твоїх, щоб ми непостидною совістю призивали ім'я Твоє. І не введи нас у спокусу, але звільни нас від злого, і промислом Твоїм усе уладь на користь нашу».

Шумлять тихо струнки ялини, десь стукає дятель, а в траві стрекоче коник-стрибунець. І, стоячи на колінах, відчуває Галя вічну красу буття. Відчуває великий космос, у якому ми є лише порошинками. Бачить серцем мудрого Провідника, перед яким ніщо тлінні властители з усіма їхніми законами. Тільки приroda ще не зрадила людей, тільки їй, як матері, можна довірити свої, глибоко заховані, таємниці.

Цього разу, на перший день Зелених свят, Галя чомусь не схотіла лишитись у лісі до вечора. І ледве сонце перейшло середину неба, Галя через головну просіку й луг попрямувала до села.

Ще здаля побачила вона в своєму дворі мужчину. Серце прискорено забилося. Хто це, Господи? Чому стоїть на дворі, як свій, спершись руками об паркан? Чи не міліція?

І раптом кров залила щоки. Дмитро! Приїхав, не попередивши, чекає на неї...

Прискорила кроки, майже побігла, вже бачить його ласкаву усмішку, вже він простягає до неї жилаві руки, вітає її.

Трохи завагалась, бо це ж двір, усі бачать, та не могла стримати себе. Малою дитиною приникла до грудей, цілувала мужні уста, запрошувала до хати.

— Рада? — питає Черняк.

І замість відповіді, спостеріг в очах Галі таке сляво, що аж почервонів сам.

— Я, бачиш, несподівано, — розповідав Черняк, ідучи до хати. — Ще позавчора не знав. А вчора ранком викликає профком і питає:

— Хочете від завтрашнього дня у відпустку? Або перенесемо на два місяці далі. Так у нас розплановано. Ну, то я довго не думав, одержав гроші, дещо купив, спакувався і — до своєї Галі.

Вночі, в дужих обіймах, Галя вперше відчула себе жінкою. Все те, що було раніше, гнітило огидою, спливало, не запаливши вогню. Ні, не однаково, хто прийде на шлюбне ложе. Це комсомольська «мораль» вигадала нову засаду: все одно, до Івана, чи до Павла, аби постіль була. І зневажливо називала «міщанками» дівчат, які з першої зустрічі не хотіли ставати любовницями.

Черняк розповідав Галі, що Кіндратов цілий тиждень ходив хмара-хмарою. Але ж він дав розпорядження скласти акт про несправність реостату і тому не мав підстави розшукувати Галю через міліцію. Тільки злостився. Прийде в цех і давай до кожного чіплятись. З Черняком проте брутальности не при-

пускав, руки короткі. Недавно попередив «товариша директора», що перейду на інший завод, то аж підскочив. «Я вам, каже, підвищу платню і створю всі умови, не думайте про перехід!». Та я вже подумав. Звідси їду прямо до Артемовська, а за пару місяців, як слід улаштувавшись, заберу тебе.

Швидко промайнула тритижнева відпустка Черняка. Галя просто не встигла надивитись на чоловіка, бо їй доводилось, як раніше, ходити в колгосп, а ввечорі стільки хатньої праці!

Черняк також іноді навідував колгосп, жартував з ровесниками, мимохіть, легко й швидко допомагав ремонтувати якусь машину. Голова колгоспу ходив за Черняком, як тіль.

— Дмитре, і на чорта тобі те місто? Буде, що їсти й пити, тут уся твоя рідня. Лишися!

Ні, Черняк не може. Він, кадровий заводський робітник, більше потрібний на заводі, ніж деінде. Та й не пустять його по своїй охоті.

— Зробимо! — запевнив голова колгоспу. — Про це не турбуйся. Я ось скажу...

І таки скерував у Чернякову хату директора машинно-тракторної станції, впливового в районі комуніста. Директор привіз із собою папірця:

«Районний виконавчий комітет бере на себе покладення справи перевodu товариша Черняка на постійну працю головного механіка всіх машинно-тракторних станцій у нашому виробничому районі».

Але Черняк не здався. Випив з директором літр горілки, частував його, за сільським звичаєм, усім, що було в печі, проте коротко й рішуче сказав: — Не піду.

Так і поїхав директор. Що ж, безпартійна людина Черняк, не примусиш порядком партдисципліни.

Якось незадовго перед своїм від'їздом Черняк сказав матері:

— А чи не продали б ви, мамо, комусь хати, та чи не перенеслися б зовсім до мене? Що ви на це?

Стара заперечливо похитала головою.

— Ні, сину. Знаю, що будеш завжди добрий до

мене, але села не зрічусь. У цій хаті народились мої діти, тут помер твій батько, тут помру й я.

— Але ж моя жінка і Катря не житимуть весь час разом із вами.

— Не житимуть, та, може, не забудуть, — посміхнулась мати. — І я ще сподіваюсь мати зятя.

Катря спалахнула.

— І що ви, мамо, балакаєте!

А братові таки призналась пізніше, не втерпіла.

— Може, Дмитре, восени вирвешся сюди на пару днів?

— Для чого?

— Для того. Бо в мене один брат, і він мусить бути присутнім.

— Де?

— На моему весіллі, он де!

Матері в хаті не було. Черняк засміявся.

— А чому ж ти, дурне козеня, брикаєшся, коли мати натякає?

— Я б і тобі не сказала, коли б ти тут жив. Нема чого заздалегідь язиком плескати.

Отже, питання з продажем хати відпадало.

Ще кілька днів побув дома Черняк, і проводила його Галя на близьку, за три кілометри, станцію. Плакала, як колись, лишаючи матір. До речі, Черняк тепер слав гроші і Галиній матері, і та раділа, що має такого доброго зятя.

— Ну, Галочко, заспокійся, не на фронт їду, — казав Черняк. — Знайду квартиру, трохи її обладнаю, і будем весь час разом. Лишайся здорова, люба!

Свиснув паротят, махнув хусткою з вікна кремезний і ніжний чоловік Галин, і зосталась вона сама біля залізничної колії.

Нічого. Два місяці проминуть непомітно в праці, а там...

Людина завжди має свої пляни, і майже завжди вони не здійснюються. Тоді наставала тяжка осінь 1932 року. Хапалися, збирали урожай. Під страхом сурової кари, було заборонено всім, хто працював у колгоспі, лишати село. Пригнали з міста службовців, та

яка з них праця? Позирають на годинника, той слабкий, той не вміє. Голова колгоспу аж вилаявся.

— Для таких помічників шкода хліба!

Не знав ані він, ані рядові колгоспні люди, що даремні зусилля села. Десь у кремлівських палатах запланували голод і були вже обізнані заздалегідь: стільки й стільки тисяч гектарів урожаю висиплеться, зогние, загине. Хай гине. А потім прийде черга на людей, на отих чортових самостійників.

«Не хочемо колгоспу! Хочемо свого!»

То ж матимете.

Галя і Катря приходили після праці чорні від втоми. Давно з городньої бригади їх пересунули в польову. Вони і жали й косили, й тягали на собі аж до скирти тяжкі снопи. Ні, не встигли люди врятувати врожаю. Пішли дощі, висипалось зерно, а картоплю годі було копати в мокрому черноземі.

Голова колгоспу никав, як божевільний. Коли б ще не той плян хлібоздачі, може б якось дотягли до нового...

Коли б? А як житиме індустрія? Що важніше від советської влади? Від світової революції? Дайош хліб!

Хлібозаготівля того року почалась гостро. Викликали в партійний комітет голів сільрад та колгоспів і «накачували».

— Висувайте зустрічні пляни. Якщо Липці дають тисячу центнерів, то Дергачі мусять дати тисячу двісті. Таким чином Липці підтягаються і додатково пропонують Дергачам двісті зустрічних. Розумієте важливість завдання партії й уряду? Марш!

Більш чесні сільські керівники пробували сперечатись:

— Звідки ж візьмемо? А люди?

— У людей і візьмете. У підкуркульників, що наховали по ямах. Досить про це!

Як шакали ринули на села «хлібозаготувачі», уповноважені партійного комітету й комсомолу. Разом із «сільським активом» — місцевими юдами нищорили по хатах, по горищах, тягли останній клунок зерна.

Одного вечора Катря повернулася додому в сльозах.

— Чого ти, доню? — кинулась до неї мати. — Може, хтось образив?

І Катря, схлипуючи, розповіла, як комсомольці били шомполами вдовицю Мирошниченкову за те, що вона приховала три пуди хліба для дітей і не призналася в цьому.

Прийшли врешті й до родини Черняків.

— Хліб маєте?

— Маємо. Те, що заробили в колгоспі.

— Здаєте добровільно?

— Здаємо.

— Сип!

І висипали, лишивши на місяць їсти, та й то через заступництво голови колгоспу, бо казав: сім'я всіма знаного донбаського робітника.

— Боже мій! Чим жити? Чим жити? — плакала стара Чернячиха.

— Не плачте, мамо, — заспокоювала Галя, — Дмитро pomoже, та й я вас не кину тепер у такій біді.

Ой біда, біда страшна, чорна. Люди кинулись на поле — збирати просиане зерно й копати напівгнилу картоплю. Робили «заготівлю» для себе, поспішали, бо вже льодовим вітром дихали хмари, ось-ось зима.

І вона лягла рано. Притрусила зерно — останню надію, стужавила землю, щоб ніхто не видер з неї картоплини.

Двадцятого листопада в Черняків забракло хліба, а двадцять першого вони одержали від Дмитра перший пакунок із сухарями й пшоняною крупкою, і це врадувало, наче золото.

А навкруги був жах. Люди смажили собаче м'ясо, варили борщ із картопляної сухої гички, підсушували й їли кизяк.

Організувалася артіль горобцеловів, мишоловів, хтось змолот боршно з жолудів. Вневдовзі появилися пухлі, серед «сільського активу» — також. Але

цих ніхто не жалів. Хай дохнуть, коли допомагали тягнути останнє.

І почали дохнути, переважно чоловіки. Іде, пересуває ноги, як дві верби завтовшки, а тоді — брик, і віддав Богові духа.

А від Дмитра йшли пакунок за пакунком і він писав Галі:

«Моя люба, я шлю сухарі й твоїй мамі, не турбуйся за неї. У нас можна купити комерційного, себто дорогого хліба, то ж буду купляти»...

Село вимирало. Майже не було двора без покійників. Деякі хати стояли порожні, бо всіх приборала смерть.

І в цей час ломилися від хліба державні елеватори. В цей час шуміли, вщерть навантажені харчами, поїзди за кордон. У цей час на села привозили газети з описом щасливого і радісного життя в Україні...

Чорні тіні минулого! Чи ввижаєтесь ви іноді тим, хто править краєм? Чи лоскочете кістлявими руками грубі шії «борців за світову революцію»? Ах, ви тільки немічні кістяки. Ви погній для нового царства яке ніколи не прийде. Ви жалогідна гусінь, розчавлена «колесом історії». Як добре спитьесь правителям! Орденосно-світлосяйним вождям, богам на землі. Нічого не було. Ані голоду, ані смертей. Усе це переспано і назавжди забуто.

Весна 1933 року принесла зміну політики. Москва побачила, що зайшла задалеко. Зважаючи на «деякі труднощі», був надісланий у села посівний матеріял. Його негайно викрали і з'їли голодні. Влада поплакала над збитками, посварилась, але вислала вдруге. Таким чином, силами уцілілих колгоспників почали весняну сівбу.

Це не було легко. Сільські керівники не могли дати ради з розхитаною дисципліною, з тяглом, що його дуже мало лишилось, із занехаяним реманентом. Тоді вийшла директива про утворення, так званих, політвідділів — ока уряду по селах. На «начполітів» призначали комуністів-китів: науковців, керівників профспілок, вищих командирів Червоної армії, дирек-

торів різних підприємств. «Начполіт» фактично ставав у районі першою особою, якої побоювався навіть усе-владний секретар райпарткому, а начальник НКВД запобігав дружби. Біс його знає! Має свою автомашину, «прямий провід» із центром, не потребує дозволу на поїздки туди. Шепне слово, і блиснуть п'ятами в повітрі районові «батьки народу».

Начполіт цілими днями мотався з села в село. Робив нагінку на голів сільрад і колгоспів. Перевіряв посівний матеріял. Перевіряв стан громадського харчування.

Від недавнього часу почали варити для тих, хто працює в колгоспі, пшоняний куліш. Це було найкращим агітаційним засобом. Усі, навіть старі рушили до праці. Чернякова мати упросилася за куховарку і дуже раділа, що їсть свій хліб, тобто, куліш. Про хліб ще не було мови...

Галя домовилася з Дмитром, що приїде десь по жнивах. Богу дякувати, є вигляди на врожай. Озимина, як золото, а вона ж здебільшого самосійна, виспалася восени. Може, нарешті мище голодове страхиття.

Працюють усі. Потроху набувають людського вигляду від м'ясного (м'ясо привозять з міста) кулешу. Врятований від смерти Катрею, за допомогою сухарів з Донбасу, Олекса розорює трактором колгоспні лани. Не до весілля було минулої осені, але, може, на цю осінь здійсниться його мрія. Добра дружина буде Катря. Сама голодувала, а з ним ділилася.

— Їж, — казала, — жінки і дівчата не так мруть, ми сильніші...

Справді, коли б не Катря, від Олекси уже й сліду не лишилось би, зогнив би десь у каналі.

Люди заклопотані працею, ні про що більше не думають. Чули за якийсь політвідділ, та дідько з ним, нема цікавості ні до чого, крім хліба.

Галю кілька днів тому перевели з поля до зерно-сховища. Голова колгоспу знав, кому можна довірити таку цінність. Уже почали сівбу, і Галя мусіла відважувати зерно для окремих бригад.

Того нещасливого вечора Галя затрималась у зернохосвищі довше, ніж звичайно. Треба було підмести, зробити порядок, щоб ніхто не дорікав за неохайність.

Раптом прибіг голова колгоспу.

— Галю, йди швидше до контори, тебе хоче бачити начполітвідділу.

Не передчуваючи злого, Галя замкнула склеп і разом з головою, короткою стежкою попрямувала до контори.

На подвір'ї стояло легке авто. За стерном куняв шофер, очікуючи свого господаря.

Галя увійшла в сповнене вечірними сутінками приміщення контори і привіталась.

— Добри вечір!

— Добри вечір, товаришко Черняк...

Галя здригнулась. Очі її стали великими, холодний піт залив спину. У напівтемряві вирізьбилися такі знайомі огидні риси. Кіндратов!

— Мусимо зараз поїхати з вами до міста, на нараду комірників. За півгодини будемо там. Нарада о сьомій.

— Я не одягнута, — тремтячими устами сказала Галя.

— Нічого. Це не баль. Віддайте покищо ключ від склепу товаришеві голові.

Від того вечора Галя безслідно зникла. Голова колгоспу пошепки, на самоті, розповів родичам Галі, як усе було, і попередив:

— Шукати не можна. Проти начполіта не підеш. Мабуть, він знав щось про вашу невістку й завіз її, куди схотів... Шкода, та що зробиш?

4.

Дивна річ трапилася за місяць у районі, де жила Галя: хтось забив начполіта Кіндратова. Знайшли його скоцюрбленого застиглою в автомашині, на піддорозі до міста. Шофер був поза підозрою, бо всі бачили, що начполіт приїздив у село і повертався звідти

сам. Не зауважили ніяких слідів і біля машини, бо вночі лив дощ і сховав, як кажуть, кінці в воду.

Пів села ганяли на допити. Арештували Катрю Чернякову й її нареченого, тракториста Олексу, та за місяць звільнили, переконавшись, що вони, справді, непричетні до злочину.

А тим часом до одного з далекосхідніх концетраційних таборів пригнали партію жінок. Це, власне, вже не були люди в тому розумінні, як ми визначаємо. Щось розтоптане виднілося в кожному обличчі. Брудне, занехаяне людське стадо, байдуже до всього, крім їжі й сну, розміщувалось у дірчастому бараці, перетрушувало вогку, збиту соломку, лаялось паскудною «семиповерховою» лайкою. Лише кілька постатей вирізнялися з-поміж стада. Ще не остаточно вбиті, зі страждальним поглядом, з раптовою барвою сорому на щоках.

— Гей, сучки, лягайте! — кричала якась «командирша». — Буде холодно, бо кобелів тут нема, крім тих, що з рушницями, та з ними не домовишся, мати їх шворенем у рот...

— А завтра почнем будувати сіцілізм, — підходила друга. — Не збудуєм одразу — лишимось без жратви...

— Я їм набудую! — відгукнулась третя. — Не перший раз сюди загоняють, однаково втечу...

— Битимуть! — зауважила якась жінка з постійним виразом тваринного страху на обличчі.

— Ха-ха! Яка ніжна! Ще не звикла? Ось подивись...

Та, що обіцяла втекти, закотила брудне манаття і показала синьо-багряні рубці на стегнах.

— Хай б'ють, будь вони прокляті, а я на сіцілізм плювала й плюю, і на НКВД плюю, і на Ста...

Раптом у бараку з'явився доглядач.

— А-ну, тихо! Чого роти пороззявляли? До карцеру хочете після прогулянки?

— Подавись своїм карцером, падлюко! — заверещали жінки. — Іди ближче, наплюємо тобі в морду. Заразимо!

Доглядач грюкнув дверима і, лаючись, залишив барак.

За півгодини, стомлене тяжким етапом, спало нещасне жіноче плем'я. Спало, здригаючись і кричучи від холоду й чорних марень, які тисли мозок. Спало сном робочої худоби, що їй дозволили лягти, але в кожний момент можуть брутально збудити й навантажити до знемоги.

Так починалось для Галі «нове життя»... Боже, чи це все дійсність, чи сон? Відтоді, як Кіндратов завіз її в НКВД, минуло три місяці. Її обвинувачували в розвалі колгоспної праці, в шкідництві, знущалися, били і засудили на десять років заслання, тобто на повільну смерть у невіддільних таборах. За що? Проте Галя вже не дивується і навіть не нарікає. Хто її судив? Люди? Ні! То — різники. Окрема позалюдська категорія виконавців волі господаря. А господар смочче люльку в Кремлі й посміхається. «Москва слезам не веріт!»

Зазнайомилася Галя в дорозі з політичними засланками, з тими, що не втратили барви сорому на щоках, і тепер знає: головний ворог — Москва. Так, ця ненажерлива павучиха, яка плете павутиння скрізь, і в краю, й поза красм, і ловить, ловить свої жертви. Галя пригадала, як Дмитро колись казав: «Війни треба, треба, щоб Київ Москві очі видряпав. Розумієш?»

Ні, Галя тоді не розуміла, а тепер вона була б першою біля тих безсовісних очей...

Жахливе оточення в Галі. Лише кілька жінок зберегло в собі теплу жіночість, а інші... Злодійки, вбивниці, повії з вихолощеною душею, яким не треба й жити на світі. А проте й ці каліки були колись здоровими. Хто їх скалічив? — Той же московський садизм. У кожної, бач, є «минуле». Або жінка розстріляного «ворога народу». Або дочка «куркуля». Або безпритульна. І ось, виштовхнені з нормальної колії, загубили вони себе, спустились на дно, обернулися в примітивні істоти, без якихось найменших культурних рис.

Сірі, сірі дні покотилися далекосхідньою землею. Табір «виховувався» на праці, що вбивала рештки люд-

ської гідності. Жіночі руки мусіли прокладати сокирами «шлях до соціалізму», тобто, просіки в густому болотяному лісі. Норму встановили на кубометри. Виробиш менше трьох кубометрів, маєш на двісті грамів зниження хлібного приділу. А хліб — найважливіша пожива, і тому працювали, «як прокляті», до кривавих мозолів і запалих очей, до виснаження, що його вже ніяким хлібом не вилікуєш. Тому щодня мерли, як мухи, жінки. Робить, робить, упаде і — готова. Тут же, в лісі, відволікши набік, закопають у самій сорочці (бо лахміття придасться живим), і нема жодного сліду за людиною.

Галі досі щастило. Вона не була така виснажена, звикла до тяжкої праці в колгоспі, й тому з нормою в неї йшло гаразд. Навіть помагала іншим. Спочатку за це з неї сміялись, а потім стали шанувати, не дозволяли собі брутальних жартів, просили, наче в старшої, поради.

Минуло півроку. Бачила вже Галя все. І як карали, виганяючи голими на мороз. І як дострілювали заслаблех. І як тікали й поверталися знов до табору, не знісши тяжкої дороги через болотяні хапці. Цих садовили до карцеру й били тричі на день нагасм із зашитою в кінець ременя олов'яною кулькою.

І знову чіплявся день за день, і страшно стогнали вночі напівбожевільні советські рабині, продовжуючи тяжке життя під час сну.

Одного ранку Галю і ще другу засуджену вирядили на річку переймати колоди. Це звичайне явище на весні, коли висока вода підіймає заготовлену й не складену в штабелі деревину і мчить її світ-за-очі. Частинна затримується десь недалеко, між кущами, частинна ж, вихопившись на простір річкової течії, емігрує за кордон. Це — збиток державі, і щоб його уникнути, вздовж берега, на човнах, вартують «переймачі» споміж тих в'язнів, яким, на думку начальства, можна довірити цю працю. Галя і її товаришка ніколи не були записані в штрафну книгу, визначалися спокійною поведінкою, добре працювали. Тому вибір спинився на них.

Після тяжкої лісозаготівлі, це був справжній відпочинок. Побачиш колоду «дезертира» — чіпляй її гаком і жени до берега. Там витягай на сухе і знову вертайся за черговою здобиччю.

Вартовий, виряджаючи на роботу, попередив:

— Далеко не заїздить, лише до середини річки, а то буду стріляти...

Галя зрозуміла це попередження. Вона знала з розмов ув'язнених, що на тому березі вже міститься капіталістична країна, від якої хворий на манію підозрливості ССРСР завжди сподівається нападу.

Ніколи не було в Галі рішення тікати. Як? З тими шістьмастами грамів хліба, що вона діставала кожного ранку на снідання, обід і вечерю? Але тепер вихором закружляли думки. Ось нагода, якої не має жодна з сотень тисяч советських рабинь. Ось неповторна можливість. Та Галя боїться. Адже вона не сама. Хто проникне в душу її товаришки, розсудливої, тихої, значно старшої роками, Марії? Навіть у такому страшному місці, де всі однаково терплять, НКВД зуміло налагодити секретну службу і мало «своїх» людей. Усі пам'ятають, як за півгодини до втечі Насті Рижової забрали її в карцер, а потім вислали до іншого табору. Тому Галя ані словом не виказала Марії своїх тасмних думок. Тільки жадібними очима спинялася на тому березі й притишено зідхала.

Уже вони так працювали тиждень. Уже вартовий переконався, що «баби не підведуть», і лягав на суху колоду, щоб якоїсь півгодини поспати. Дерева ставало все менше. Можливо, за два-три дні відкличуть з річки. І Галя вирішила діяти, спитала в товаришки:

— Маріє, ти в Бога віриш?

— Не знаю... Колись вірила, та горе приспало цю віру.

— Даремно. Проте це справа твоя. Здається, ти десь маєш дітей?

— Так! — відповіла Марія, і уста її страждально посміхнулись. — Не знаю тільки, чи живі...

— Присягни ж мені своїми дітьми, що ти мене не продаси, нікому не скажеш, що чула від мене...

— Може, хочеш на той берег? — спитала Марія.

— Так, Маріє, втечемо! Тут нам однаково загибіть. Ти не допоможеш своїм дітям, бо звідси не вийдеш, або вийдеш калікою, перед трьома днями до смерти. Ну, Маріє?

— Той уб'є. Не встигнемо...

— Встигнемо. Ти ж знаєш, що він в обідню пору лягає спати. А вб'є, ну, що ж, Божа воля. Не будемо більше мучитись.

І Марія згодилась. Згодилась боязко, переконана пристрасними словами Галі. Навіть пожвавішала. Навіть бліде обличчя вкрилося легким рум'янцем.

— Ех, один раз умирати!

Жінки пильно стежили за вартовим. Ось він сів. Ось простягся навznak, поклавши біля себе рушницю. За кілька хвилин він дріматиме.

Тихо занурюючи в воду весла, посувалась Галя. Марія стояла на носі човна з гаком, наче готуючись чіпляти колоду. Ось середина річки. Ось уже вона за човном. Швидше! Далі, далі! Якихось двісті метрів лишається до чужого берега, і раптом — переляканий крик вартового:

— За-вер-тай на-зад!

Галя гребла з усіх сил. Човен аж підстрибував, нісся по невеличких хвилях, хитався, набираючи води.

Джмелем продзижчала коло голів жінок куля. Одна, друга, третя... Чути було, як вартовий разом із кулями слав навздогін утікачкам тяжкі прокльони.

Та вже ось берегові кущі. Ще кілька помахів веслами, остання напруга, і човен торкнувся піску.

Вистрибнути й відбігти у гущавину лісу було справою однієї хвилини. Ніякої прикордонної варті тут не стояло. І Галя з товаришкою, притримуючи серця, що калатали в грудях, як залізні молотки, пішли вглиб терену сусідньої держави.

ДОРОЖНЄ ЗНАЙОМСТВО

Гамірлива столична станція «Ретіро» в Буенос-Айресі безперестанку ковтала людей. Звідси йдуть поїзди у всіх напрямках, від передмість до далеких провінцій, а тому станція ніколи не порожніє, ані вдень, ані вночі, і там стоїть гул, наче від плескоту хвиль на березі моря.

Елегантно зодягнений, зі шкіряною валізкою в руці, Іван Мартинець вийшов на перон і розглядався за своїм поїздом на Мендозу, де в нього була заміжня сестра. Він уже давно обіцяв приїхати, але все щось перешкоджало. Нарешті, в цю літню відпустку, вирішив твердо: їду! Надіслав сестрі телеграму, коли його зустрічати, своєчасно записав квитком, і ось за кілька хвилин вирушить.

У купе вагону, розрахованому на чотирьох осіб, сиділа пара середніх років, про щось жваво розмовляючи. Іван уклонився, сів навпроти й розгорнув сьогоднішню газету «Ля Пренса». Почав читати, але вухо мимоволі ловило звуки чужих голосів, що відволікали увагу до читання. Власне, Івана вразила незрозуміла мова супутників, зовсім відмінна від тих мов, що їх він знав.

— Вибачте, — сказав Іван по-іспанськи, — вибачте мою допитливість, але ж мене цікавить, якою мовою ви говорите.

На нього пильно подивились дві пари очей. Одна — чорна, як ніч, і друга — блакитна, як аргентинське весняне небо.

— А яку мову ви хотіли б почути, або говорити нею?

— Ну, наприклад, німецьку...

— Варум ніхт? Вас воллен зі, майн герр?

— А може, ви знаєте польську?

— Так ест, прошем пана! Цо пан себе жичи?

— А українську?

— О, дуже прошу, пане! Що ви хотіли б ще спитати?

Іван здивувався.

— То ви, очевидно, поліглот?

— Не зовсім. Бо справжні поліглоти знають кілька десятків мов, а ми з дружиною всього п'ятнадцять.

Іван перевів очі на дружину супутника. Їй можна було дати і тридцять, і сорок років, бо щось дуже серйозне крилося в складі її гарно окреслених, трохи підфарбованих уст, а в темному волоссі зрідка білили срібні нитки.

— Нам довго їхати, — сказав Іван, — то ж, з вашого дозволу, давайте познайомимось. Іван Мартинець!

— А я Фрідріх Ніцше, а це моя дружина Генрієта.

— Значить, ви німець, — напівзапитливо, напівствердливо промовив Іван, вражений відомим усьому світові прізвищем.

— Як вам сказати... Мій батько був мексиканець, дід француз, прадід німець, а пра-прадід швед. Отже, хто я?

— Ну, це не має значення, — змінив тему Іван. — То скажіть, все ж таки, якою мовою ви говорили з дружиною, коли я зайшов до купе?

— Санскритською...

— То ж то я подумав: дивна мова, наче складена потроху з різних мов і одночасно така відмінна.

Вони прибули вже на третю станцію, і тут до їхнього купе впурхнула молода дівчина й зразу ж защебетала:

— Як мені пощастило! Я вже другий день домагаюся квитка в Мендозу й не можу домогтись, бо всі квитки розбирають у Буенос-Айресі. А тут касир каже: є одне місце, пасажир, що має на нього квиток,

чомусь не з'явився. Можете зайняти це місце. Яка я щаслива!

Дівчина зняла капелюшок, з-під якого вирвалися золоті кучері, поклала його на поличку й відрекомендувалась:

— Аніта Кобець. Студентка останнього курсу геологічного факультету. Приймете до своєї компанії?

Вона сіла поруч Івана і з дівочою безпосередністю запитала:

— А ви теж студент?

— Ні, інженер-меліоратор.

— Аргентинець?

— Не зовсім. Хоч ім'я й прізвище підходить для аргентинця. Я українець, прибув сюди дитиною. Мое ім'я Іван, або Хуан по-тутешньому.

Дівчина сплеснула руками.

— Що ви кажете! Та ж і я українського роду, тільки вже тут народилась. А батьки чомусь не схотіли навчити мене своєї мови, казали: вона тобі не придасться в південній Америці. Та я навчусь і сама, — райдужно посміхнулась Аніта, — я взагалі, здібна до мов. Значить, ви вже тут дістали вищу освіту?

— Розуміється.

Аніта стрільнула очима-бісиками в пару навпроти.

— А ви, вельмишановне панство? Як вас можна величати?

— Фрідріх і Генрієта.

— Чудово! Я так люблю ім'я «Генрієта», але мене чомусь назвали Анітою. Шкода, що не спитали при народженні, — пожартувала дівчина.

Іван теж глянув на сусідів і мало не знепритомнів. Поруч Фрідріха, замість Генрієти, сиділа велика кицька...

— Пане Ніцше! — вигукнув Іван. — А де ж...

Сусід приклав палець до своїх уст.

— Тихше! Вона спить...

— Хто спить?

— Моя дружина.

— Дружина?

— Та ж моя дружина, не ваша. Вашою буде он та, що збоку...

Цю розмову було ведено по-німецьки, і Аніта нічого не зрозуміла. Іван не звернув уваги на дивну репліку Фрідріха й запитав Аніту:

— Кого ви бачити навпроти?

— Гарну жінку з блакитними очима. Вона наче дрімає...

Іван ущипнув себе. Може, йому сниться, а може, це якийсь фокус від світлотіней, що падають через вікно, бо вже почало смеркатись. Ні, це не сон і не світлотіні. Кицька сиділа, пригорнувшись до чоловіка, ще й плямкала з-просоння губами. От, лихо!

Незабаром засвітилась у вагоні електрика. Подорожні ще трохи поговорили й почали лагодитись до спання. Іван ще раз глянув на Генрісту й переконався, що то, справді, була вона, а ніяка кицька.

Літні ночі короткі. Прокинулися всі разом. Поїзд мчав через аргентинську пампу, де паслися величезні отари рогатої худоби. Аргентина — країна м'яса. Тут на кожних двох осіб припадає одна корова, а телят, свиней, овечок ніхто ніколи не обраховував. Росливість пампи незвичайно поживна. Худоба, що нею харчується, накопичує товщ, і він для різників-м'ясарів є прикрим додатком. Адже споживачі м'яса товщу не беруть, його треба зрізати й шукати йому окремого збуту. Проте товщ іде на виріб мила і також приносить певну користь м'ясним комерсантам.

Пан Фрідріх сказав:

— Хотів би я бути власником оцих памп...

— Для чого? — запитав Іван. — Невже вам подобається м'ясна комерція?

— Справа не в тому, подобається, чи ні, а в практичному наслідкові. Ви ж дивіться: власник отих необчислених гуртів худоби навіть ніколи їх не бачить. Просто дає розпорядження своєму управителеві відокремити, чи наловити потрібну кількість голів і відправити їх на бойню, а бойня вже відчитається перед власником. Отже, жодних тобі турбот. Складай гроші в кишеню й витрачай їх, як тобі хочеться.

Іван хотів щось заперечити, але в цей час до нього схилилася з котячою звинністю Аніта й запитала:

— Хуане, чи вам не здається, що ми з вами вже колись бачились?

— Ні, не здається...

— А пригадайте. Карнавал... Молоді мурґас* на тому карнавалі... А збоку гурт дівчат під опікою старших сеньйор... Тоді ви піднесли мені чудову квітку... А я сказала: дякую вам, кавальєро!

Іван почав пригадувати. І справді, перед його очима сплив гамірливий карнавал і ось ця гарненька, тоді ще підліток, дівчина.

— Ну, пригадали?

— Пригадав. Маєте рацію, так воно й було.

Фрідріх дивився на молоду пару з поблажливою усмішкою і раптом... розтанув у повітрі. На його місці лишилась тільки Генрієта.

— Пані Генрієто, — запитав Іван, — де подівся ваш чоловік?

— А ось він тут...

— Тут?

— Хіба ви не бачите? Придивіться краще!

І справді, поруч Генрієти, в тій самій позі сидів її Фрідріх.

«Це вже якась мара, — подумав Іван, — та ж я не сліпий, і ще хвилину тому виразно бачив, що Генрієта сиділа одна».

— Давайте грати в карти! — запропонувала Аніта.

— А в яку гру? — спитав Іван.

— Ну, наприклад, у чотирьох королів. Гра полягає в тому, щоб на шість карт, які будуть у кожного з нас, набрати чотири королі.

— Гаразд! — згодився Фрідріх. — Якщо я виграю, то поцілую вас, якщо програю, ви поцілуєте мене...

— Ні, — засміялась дівчина, — так не буде. Той, хто програє, покаже якийсь фокус — на картах, чи інакше. Згода?

* Мурґас — карнавалові вуличні музиканти.

Фрідріх і його дружина презирнулись.

— Приймаю! — сказав Фрідріх.

Гра почалась. Першим програв саме він.

— Значить, хочете побачити фокус?

— Хочемо, хочемо, — відповіла за всіх Аніта. —

Давайте!

— Що то у вас в руці?

— Хусточка, як бачите.

— А пригляньтесь уважніше...

Аніта й Іван разом скрикнули. На дівочій долоні лежало яблуко.

— Це ви мені підклали. Але ж, як?

— Що я підклав?

— Та ж яблуко...

— Яблуко? А-ну, гляньте ще раз.

Тепер і дівчина й Іван зауважили на тій же долоні чудовий камінь-самоцвіт.

— Це ізмарагд! — вигукнула дівчина. О, я дуже добре знаю всі самоцвіти. На геологічному навіть є спеціальний розділ про коштовне каміння та де воно добувається. Пане Фрідріх, ви багата людина!

— Хочете мати цей самоцвіт собі на пам'ять?

— Ні пане, я не маю права прийняти від вас такий подарунок.

— А щоб ви хотіли бачити тепер на вашій долоні?

— Свою хусточку, ту, яку я тримала раніше.

— Прошу!

І знов Аніта й Іван побачили малу біленьку хусточку.

Поїзд наближався до чергової станції. На пероні чутно було якісь тривожні крики, люди скупчились в одному місці й, схилившись, дивились на землю.

— Лікаря! — зойкнула молода жінка, одна з тих, що схилилися над чимсь невидним здаля. — Може, є лікар у цьому поїзді, Бога ради, йдіть сюди!

Фрідріх, що спостерігав людей з вікна, раптом схопився й вискочив на перон.

— Що скоїлось? — спитав він у нервової жінки.

— О, пане докторе, допоможіть! Моєму чоловікові стало погано, і він упав ось тут, на плятформі, та

ще й ударився головою об цемент. Він уже не дихає, і я боюся, що поки його довезуть до шпиталю, він помре.

Дивний фокусник Фрідріх поклав руку на голову лежачої людини, пару хвилин дивився на неї, і людина повільно підвелася, глянула навколо себе й сказала:

— Здається, я втратив свідомість...

— Нічого не болить? — спитав Фрідріх і уп'явся своїми проникливими очима в очі потерпілого.

— Ні, не болить, і мені навіть здається, що я ніколи так добре себе не почував, як зараз.

Тим часом дружина настирливо пхала в руку випадкового лікаря гроші, благаючи його:

— Візьміть, докторе, візьміть! Ви врятували життя мого чоловіка, й я не знаю, як вам дякувати.

— Ні, мадам, — відповів Фрідріх, — мені гроші непотрібні, згадайте колись добрим словом.

— Хто ж ви?

— Я... Касфікіс.

— Касфікіс? Славний професор?

У цю хвилину почувся свисток на від'їзд поїзду, і Фрідріх швидко скочив на сходи свого вагону.

— Що там було? — спитала Генрієта.

— Нічого особливого. Звичайне зімління.

— Ти йому поміг?

— Так. Це ж дуже легко...

За пару годин поїзд прибув у Мендозу. Івана ніхто не зустрів, мабуть, вийшло якесь непорозуміння з телеграмою, і сестра її не дістала. Треба слати нову телеграму. Що ж тепер? Подружжя Ніцше запропонувало покищо поїхати до готелю й там відпочити. Іван погодився. Погодилась і Аніта, якій теж треба було дістатись до віддаленої місцевости, де на неї чекала геологічна група з її університету.

Готель був розкішний, модерний. Подорожні зайняли три кімнати, домовившись після відпочинку зустрітись в ресторані й разом пообідати.

І тут Іван спостеріг у собі дивне почуття: щось його, наче ланцюгом, прикувало до Аніти... Розлучи-

тися з нею назавжди? Не бачити її більше? Забути? Ні, це неможливо!

Подібне почуття мала й Аніта. Цей молодий ще інженер, елегантний і добре вихований, зачепив у ній якусь дуже інтимну струну, і струна напружилась докраю, ось-ось лопне, якщо не доторкнеться до неї цілюща рука... Чорт зна, що це! Аніта ще нікого не кохала, була байдужа до залищань, усю свою енергію спрямовувала на досягнення наукової мудрости... Де він узявся, цей Хуан Мартінес? Чи його післала Аніті доля?

Обід був приємний, веселий і... дорогий. Фрідріх попередив:

— Мої панове, я вас частую. Хоч я й не власник пампи, але очевидно багатший від вас.

І він показав присутнім товстий гаманець, набитий стодоляровими банкнотами. — Вибирайте, що вам до смаку.

Фрідріх багато їздив по світі й розказував надзвичайно цікаві історії, бачені й пережиті.

Слухаючи з увагою Фрідріха, Іван сказав:

— Пане Фрідріх, чому ви не запишете цього всього? Така книжка мала б не абиякий успіх у читачів, особливо в молоді.

— Я не письменник і не журналіст, — відповів Фрідріх. — Взагалі, не вмію писати.

«Хто ж ви?» — хотілося запитати Іванові, але він подумав, що це буде нетактовно і промовчав. Тим часом обід добігав до кінця, лишався тільки десерт, і тут Фрідріх Ніцше, носій відомого на весь світ прізвища, здивував, просто приголомшив Івана й Аніту. На його знак, кельнер вкотив возика з кількома пляшками холодного шампанського і поставив пляшки на стіл.

— Отже, мої молоді друзі, — сказав він, звертаючись до Івана й Аніти, — незабаром ми розлучимось, а тому я хотів би бути присутнім на ваших заручинах. Не суперечите?

Іванові й Аніті перехопило віддих.

— Заручини? Які заручини?

— А хіба ви проти? Хіба це йде врозріз із вашим спільним бажанням? Весілля ви справите пізніше, я не знаю, де, а покищо ось вам мій подарунок на щастя, при чому без ніяких фокусів...

В оксамитному футлярчику, який раптом опинився в руці Фрідріха, мерехтливим зеленим сяйвом вигравав той самий самоцвіт, що його бачили в поїзді.

— За цей камінець ви придбаєте собі шлюбні обручки...

— Пане Фрідріх, — вигукнула Аніта, — та ж тут не на дві обручки, а щонайменше на шість.

Фрідріх посміхнувся.

— П'ємо за ваше здоров'я, молоді друзі, і за те, щоб нам колись пощастило знову зустрітись.

Іван не витримав, запитав:

— Пане, скажіть же нам, хто ви такий?

— Я ілюзіоніст. Усі мої «фокуси» — наслідок уроєння мною, що людина має бачити те, що я хочу... У вашій руці, панно Аніто, не було ані яблука, ані самоцвіта, але ж ви їх бачили, бо так бажав я.

— А випадок із хворим у дорозі теж наслідок вашого уроєння? — спитала Аніта.

— Ні, там була інша справа. Там не було ніякої ілюзії, себто, людина впала, загубила свідомість, становище її було критичне, я б сказав, небезпечно для неї, бо коли б не нагодився я, то навряд би її врятували. Але ж я не тільки ілюзіоніст, я професор психіатрії й лікар-гіпнотизер. З цієї галузі я читаю лекції в різних університетах південної Америки. І ще одно. Я ніякий Ніцше, і не Фрідріх, а Рудольф Касфікіс, а це моя дружина й асистентка Есмеральда Касфікіс. Вона теж уміє робити різні «фокуси», а при нагоді лікує нервові хвороби. Про всяк випадок: якщо б ви колись потребували нашої допомоги, напишіть свою адресу, а на конверті зазначте: головний поштовий уряд, Рудольф Касфікіс, до вимоги. І я, якщо нікуди не виїду, того ж дня буду у вас.

Прощалися тепло, як добрі й давні знайомі. Спускаючись по сходах у вестибюль готелю, де чекали на

Івана щойно прибули сестра та її чоловік-виноторговець, Іван на хвилинку затримав Касфікіса й спитав:

— Професоре, скажіть по-правді, як ви дізналися про наше з Анітою спільне бажання з'єднати своє життя? Пригадую, що ви ще у вагоні сказали: ваша дружина сидить збоку...

— Я багато чого знаю, — ухильно відповів Касфікіс, — знаю також, що вам ніколи не доведеться пошкодувати за своїм вибором.

Сестра і швагер Івана були здивовані, коли він представив їм свою наречену.

— А чому ж ти і словом не згадав, що їдеш не сам?

— Бо тоді я, справді, був сам, а наречену знайшов у дорозі...

«Чудні тепер люди, — подумала сестра, — навіть рідного брата не розумієш».

А проте була дуже рада, що брат нарешті після довгих років самітнього життя, вибрав собі пару. Щиро раділа й тому, що Іван вирішив справити своє весілля в неї, запросивши всю десятичленну геологічну групу Аніти, яка працювала недалеко, в старовинних ущелинах провінції.

ПЕРЕКОТИПОЛЕ

Коли Федір Петрович ішов одержувати паспорт, дорогу йому перебігла чорна кішка... Федір Петрович, людина селянського походження, сплонував і вилаявся: От, підла, не могла перебігти пізніше... Проте він і без кішки передчував, що його чекає неприємність. Для одержання паспорта треба було мати метричну довідку, й Федорові Петровичу довелося поїхати за нею особисто в своє рідне село, де він не появлявся вже років десять.

Село дуже змінилося, колективізувалось, і тому збідніло й обдерлося. Зникли паркани біля хат, деякі хати стояли облуплені й скособочені, бо в селян не було ні бажання, ні спроможности їх ремонтувати. Адже такий тепер час. Сьогодні живеш начебто в своєму, а завтра скажуть, що це вже не твоє, а колективне, чи державне, і тоді змотуй вудки.

Федір Петрович «змотав вудки» давно, ще в ту пору, коли почали дивитись косим оком на їхню, добре влаштовану, садибу. Багатою назвати її було не можна, п'ять десятин землі на п'ятичленну родину, кінь, корова й свиня з поросятами. Але батько Федора Петровича побував у німецькому полоні, приглянувся до німецької охайности і запровадив у себе подібні порядки: тримав усе в чистоті, вчасно угноював землю, вчасно сів і збирав урожай значно більший, ніж сусіди. От і потрапив у заможні.

Батьків Федора Петровича не чіпнули, прийняли до колгоспу на загальних умовах, але коли приїхав син і попросив видати йому метричну довідку, насторожились.

— А для чого тобі довідка? — запитав секретар.

— Для одержання паспорта.

— Ти десь працюєш?

— Так, на фабриці.

Довідку писали в приязності прохача. Федір Петрович помітив, як рука секретаря сільради, між іншим, давнього неприятеля їх родини, вивела: «син к...», і занепокоївся.

— Що ви робите?

— Нічого особливого, — відповів секретар, — твій батько не куркуль, але...

І він додав: «син кріпкого господаря».

— Для чого ви це написали? Адже батько в кол-госпі.

— Ну, то й що з того? А давніше був кріпкий. Візьми свою довідку.

Федір Петрович знав, що батьківська минула «кріпость» йому дарма не пройде. Адже паспортизація мала на меті не лише облік населення, а й розвантаження переповнених мешканцями міст. Уже давно говорили, що буде великий відсів і багатьом доведеться познайомитись із провінцією. Ще говорили, що в паспортах особливі літери вказуватимуть, де людина має право жити: в великому місті, чи в якомусь містечку. Про те, що можуть не видати паспорта, взагалі ніхто не знав.

Федір Петрович став у чергу за одержанням «епохального документа», як писали газети, підносячи звичайну канцелярську процедуру до ступня державної ваги. В кімнату видачі паспортів пускали по одному, питали ім'я, по-батькові й прізвище, рік і місце народження, а після перевірки урочисто повідомляли: «Вам видається паспорт советського громадянина, будьте гідні цього паспорта».

Коли підійшла черга Федора Петровича, йому сказали:

— Зайдіть до кімнати ліворуч.

У тій кімнаті сидів тип у зеленій гімнастерці з двома «шпалами» на ковнірі, червоними, як дві кри-
ваві плями. Тип знову запитав прізвище, попорпався

в паперах, підніс тяжкий погляд і байдуже поінформував:

— Вам у паспорті відмовлено.

— Чому? — наївно здивувався Федір Петрович.

— Тому. Ви це самі знаєте. Отже, за сорок вісім годин ви повинні розрахуватися на праці й виїхати з міста, — сказав із твердим наголосом червоношпальний тип.

— Але куди?

— Куди завгодно. Це не моя справа. Можете йти.

Тільки тепер Федір Петрович усвідомив біду, в яку потрапив. Адже разом із видачею паспортів було наказано обов'язково зареєструвати їх за місцем мешкання, а також попереджувалось про те, що при виїзді будь-куди, навіть на два-три дні, паспорт мусить бути «прописаний» в управі міліції нового міста.

Поїхати в село? Там паспортизації не проводиться. Але що робити в селі? Йти до колгоспу? Працювати від зорі до зорі на голодний шлунок? Батько попереджував: борони тебе Боже, сину, від колгоспу. Це — каторга.

Покищо Федір Петрович пішов на пристань, звернувся до начальника по навантаженню й розвантаженню барж. Той лагідно запитав:

— Здоровий?

— Так.

— Хочеш вантажити?

— Так.

— Прошу!

«Значить, є ще демократія, — посміхнувся про себе Федір Петрович, — що ж, попрацюємо»...

Сили в нього вистачало. Зріст — два метри, широчезні плечі, рука — як дві нормальних, вкупі складених.

У старій квартирі спати вже було не можна. Управителя будинку попередили, що Федір Задорожний — безпаспортник, а тому його належить негайно виселити і передати кімнату іншому, за ордером житлового управління. Довелось приміститися в бараці для ван-

тажників, зробивши собі подобу ліжка з дощок, що їх викидала течія на беріг.

Мешканці бараку були переважно селяни — «індуси», себто ті, які не хотіли йти в колгосп, віддавали перевагу індивідуальному господарюванню. Тому їх і прозвали «індусами». Крім селян, тут перебували люди без сталої професії, а також із «щербатим» минулим: ті, що сиділи з якоїсь причини в тюрмі, або ховались від тюрми. Начальство пристані було зацікавлене в робочих руках і закривало очі на те, кому ці руки належать. Воно навіть мало своїх людей у міліції, а ті попереджували, коли може статися перевірка бараку й радили «бути на сторожі».

Федір Петрович майже весь сезон перебув щасливо, мав заощадження, гроші тримав зашитими в спідню сорочку. Про майбутнє не думав, покладаючись, за старою українською приказкою, на «якось то буде». Але ось котрогось вечора, зовсім несподівано до бараку зайшло двоє представників ГПУ. Один став біля дверей, а другий влаштувався за столом і запросив:

— Підходьте за чергою з документами, хто не має, заявляйте зразу.

Першою думкою Федора Петровича було «заявити», але потім він зміркував, що це невигідно, оглянув досить миршаву постать патруля при вході і підійшов до нього.

— Чого тобі? — запитав патруль.

— Дозвольте вийти, живіт болить.

— Зачекаєш, не ус..

— Дозвольте!

— А-ну, відійди! — гримнув патруль, привернувши загальну увагу.

І раптом скоїлось несподіване. Піднятий залізними руками, патруль тяжко гепнувся на підлогу. В цей же час хтось виключив світло, і населення бараку безладно кинулось до дверей і до розчинених вікон. Пролунало кілька пострілів, але вони нікого не спинили, і за пару хвилин барак спорожнів.

Ніч, що її Федір Петрович провів під мостом, була не з приємних, і ранком він подався на станцію. Їха-

ти... Але куди? Адже нема жодного документа, на фабриці, довідавшись про відмову в паспорті, навіть не дали довідки про минулу працю. В поїзді, правда, документи перевіряють рідко, а все ж таки...

Довго думати проте було неможливо, і Федір Петрович підійшов до каси.

— Вам куди? — запитав касир.

— Донбас...

— Донбас великий. До якої станції?

Назви станцій у Донбасі Федір Петрович забув і безпорадно дивився на касира. Та касир, очевидно, мав людську душу, про щось догадався й підказав:

— Може, до Макіївки?

— Так, так, до Макіївки. Будь ласка!

Копальня проглинула Федора Петровича без жадних хитрощів з його боку. Тут також не звертали уваги на те, кому належать робочі руки, що вони робили раніше, а головно, зразу давали посвідчення такий ось працює в копальні.

Копальня... Сім годин найтяжчої праці з кайлом, чи «обушком», як його тут називали. Ще майже не було механічних відбійних молотків, люди, наче кроти в норах, розгортали камінновугільний масив, викидали здобич із забою, а після закінчення зміни, чорні, як негри, хитаючись від втоми, йшли відпочивати, себто, спати безпробудно до наступного ранку. Яке там могло бути «особисте життя»? Тим більше, для самотніх, коли треба подбати й про їжу, і про те, щоб не завошивити в немитому одязі. Федір Петрович абсолютно не мав часу для розваг, але... двадцять вісім років протестували: а де ж наше життя? Де ті радощі, на які має право кожна людина?

Нарешті прийшла й радість. Сіроока Ньюра-лямповиця більш, ніж на кому іншому, зупиняла свій погляд на міцній постаті товариша Федя, спочатку спитала, чи не одружений він, а трохи згодом перша запропонувала:

— Може, ви хочете завтра піти зі мною до кіна?

Завтра припадало на суботу, і хоч для суботи завжди знаходилась маса хатніх справ, Федір Петрович

відмовитись не міг. Надто вже благально дивились на нього сірі очі, надто привабливо рожевіли повні уста...

Так і почалось. А коли Федір Петрович познайомився з Нюрою ближче, він знайшов у ній такого щирого й безкорисного друга, що вже не хотів думати про іншу й одружився з нею.

Нюра мала окрему кімнату в місті, їздила туди трамваєм і говорила Федорові Петровичу:

— Кидай, Федю, свій барак, адже в мене місця вистачить...

Вистачить, але... І Федір Петрович з болем признався:

— Нюрочко, не можу я підводити тебе. Адже ти з паспортом, а я без. І очевидно, ніколи мені його не дадуть.

Нюра по жіночій легковажності сміялась.

— Вовків боятися — в ліс не ходити. Хто тут буде питати в тебе паспорт? Обійдемося з одним.

І вмовила. Федір Петрович перекочував до міста, зажив гарним родинним життям, невдовзі готувався стати батьком. І раптом...

На світі багато злих людей, вони органічно не можуть миритися з чужим щастям, стараються цьому щастю підставити ніжку. Міліцейська перевірка викрила «безпаспортника», його негайно викинули з квартири, а далі, за вимогою міліції. Федора Петровича викинули і з копальні.

Тепер уже став тісним і величезний Донбас, бо скрізь вимагали довідку з минулого місця праці, а в тій довідці було написано: «Звільнений за браком паспорта».

З гірким почуттям попрощався Федір Петрович з дружиною й подався у чорноморські степи. Там багато сезонної роботи в радгоспах, робота не постійна, а поденна, можна було підживитись... Кілька разів Федір Петрович відвідував Донбас, чекав, поки стемніє, приходив до дружини, пестив сина, а на світанку, коли люди ще спали, зникав.

«Боже, Боже, — думав Федір Петрович, — за що? Хто вигадав цю прокляту систему гноблення, цей

”епохальний документ”, без якого нема місця під сонцем».

Багато радгоспів, пристаней, будівництв із поденною, або тимчасовою роботою обійшов Федір Петрович. Завжди «на сторожі», завжди готовий утікати, захватись, розтанути в повітрі... Вигнанець навчився розпізнавати людей. Він визначав здалека, за виразом обличчя, чи загрожує йому небезпека від зустрічного міліціонера, себто, чи можна йти прямо, а чи краще завернути в провулок. Одинадцять років без паспорта, одинадцять років постійної тривоги.

— ** —
* —

І ось прийшли німці. Федір Петрович забрав дружину й сина і повернувся в рідні місця. Батька і матері вже не було на світі, в їхньому будинку містилися дитячі ясла. Першою думкою було: помститись, викинути ясла, знайти паскудного секретаря сільради й набити його до півсмерти... Але потім, як сказано в Некрасова:

Нагострив я на старосту ніж,
А вже ранком сумніви зайшли...

Кому мстити? Хто винний? Адже головний злочинець, отаман усіх сучасних розбійників, він же «батько народів» — у Москві, або десь у мандрах перед примарою небезпеки. Ось кому Федір Петрович із задоволенням і без жодних закидів сумління всадив би кулю в лоба.

І проживши тихо-мирно в селі до кінця окупації, Федір Петрович розшукав свого старого, ще батьківського коня, навантажив на воза родину з хатніми скарбами і через тріснуту залізну заслону назавжди вибрався з «найбільш вільної країни».

ТАНЕЦЬ НА ЛИНВІ

Хозе Родрігес особливими талантами не відзначався. Середню школу закінчив на «туди-сюди», до дальшої науки прагнення не мав і нішов працювати на фабрику. Ще в школі нагледів він собі пару — сміхотливу Розіту, що не переймалася будь-якими життєвими проблемами, щебетала про велику присмність прогулянок за місто й про те, що значно вигідніше обідати в ресторані, аніж куховарити самій.

Хозе з нею погоджувався. Йому був до смаку ось такий «метеликовий» характер дівчини, подобалися її гарячі чорні очі й постійна білозуба усмішка, і він, довго не думаючи, запропонував:

— Розіто, давай поженимось!

— Поженимось? А що ми будемо тоді робити?

— Гм... Дивитись одне на одного, а як набридне, відвернемось.

Розіта заливчасто сміялась. Вона знала, що Хозе бідний хлопець-сирота, живе в спадчизняній хаті, званій «рудера»*, але вибирати не було з кого, бо ж дівчат, хоч греблю гати, а хлопців малувато. До того ж, теперішній чоловічий рід навчився бути практичним, уже йому мало гарного личка й струнких ніжок, він зазирає ще й за лаштунки, мовляв, який та красуня має посаг, а коли посагу нема, то чи набула вона фах, що дасть добрий заробіток.

Жодного фаху в Розіти не було, натомість, були ще дві молодші сестри й брат — шестирічна дитина.

Отже, Хозе і Розіта поженились, справили скромне весілля і почали... дивитись одне на одного. В на-

* рудера (сл. жаргон) — бідна халупка.

слідок такого «споглядання», за рік народився хлопчик, за два другий, а за три — дівчинка. Хозе по-смутив, бож Розіта, при всьому її бажанні десь працювати й заробляти гроші, здійснити цього не могла, а діти вимагали все більше витрат.

— Розіто, — казав Хозе, — я мушу щось придумати, бож моя фабрика дітей не прогодує.

— А що ти придумаєш, любий? — відповідала Розіта, — не в гангстери ж іти, хіба мало таких, як ми з тобою? Яюсь буде...

Ні, Хозе з тим «яюсь буде» не погодився. Він був молодий, сильний, і, як усі бідняки, впертий. Він знав, що в теперішні часи манна з неба не падає, й ту манну треба десь шукати.

Одного вечора Хозе дуже пізно прийшов із праці.

— Де це ти був? — спитала Розіта.

— Був... Тепер уже я кожного дня, за винятком суботи і неділі, приходитиму так пізно, але ти не хвилюйся.

— То що ж все таки трапилось?

— Я знайшов собі додаткову працю, покищо безплатну, однак потім... Коротко сказавши, я тепер практикант циркового мистецтва, буду гімнастом.

— А що це значить?

— Ну, ти бачила, як вправляються молоді хлопці й дівчата на трапеціях та турніках, ходять по линві...

— І ти ходитимеш?

— Не зразу. Спочатку маю тренуватись. Мене перевіряв лікар, визначив, що жодного дефекту в моєму організмі нема. Підносили мене аж під купол, хотіли знати, чи не крутиться мені в голові. Словом, я відповідаю всім умовам циркача. Дуже допомогло й те, що я змалку займався спортом, маю розвинені м'язи, і наука не буде для мене тяжкою.

Розіті циркова перспектива Хозе не дуже сподобалася.

— Це ж небезпечно. А раптом зламаєш собі руку, чи ногу... Що тоді?

— Розіто, ногу можна зламати й ішовши по рівному, десь на вулиці. Мені здається, що все буде доб-

ре, і ми видряпаємося з нашої бідности. Зрештою, скрізь потрібне ризико, без нього не проживеш.

Спочатку було не так легко після восьмигодинного робочого дня, ще три години викручуватись на трапеції, та двадцять два роки виносливі, призвичаються до будь-яких обставин і... перемагають.

За півроку Хозе вже виступав разом з іншими гімнастами на прилюдних виставах, навіть відзначався серед них своєю вправністю. Розіта не пізнавала чоловіка у блискучому цирковому убранні, захоплювалася складними трюками з акробатики, що їх він виконував під час вистави.

Зрештою Хозе покинув фабрику й остаточно став циркачем. Від зміни праці родинний бюджет значно поліпшився, бож розвагові підприємства для своїх солістів, особливо для тих, що мають успіх у публіки, грошей не шкодують.

А в Розіти все ж таки був неспокій у серці. Акробатика добра, поки молодий, здоровий, але з роками все зношується, старіє, і колись тих блискучих акробатів просто викинуть на смітник.

Додав неспокою ще й старший семилітній син Тоні. Він категорично заявив: — Хочу бути таким, як тато.

— Та ж ти спочатку вирости, — переконувала Розіта, — скінчи якусь школу, а тоді вже будеш думати, якою стежкою тобі йти.

Хозе мовчав. Теоретично він згоджувався з Розітою, та, як професійний циркач, знав, що чим раніше почнеш вправлятись в своєму мистецтві, тим краще, тим більше буде гарантії в успішній кар'єрі.

Отож, і Тоні прилучився до циркового «доросту», тренував своє дитяче тіло, захоплювався тим тренуванням.

«Хай буде, як буде, — міркувала Розіта, — зрештою своєї долі не об'їдеш ані конем, ані автом, і хто може сказати: так ось краще, а так гірше».

Життя циркової родини не відзначалося чимсь особливим. Там були і свої радощі й свої драми: бажання видряпатись на гору за рахунок ближнього,

заздрість до успіху колег, розуміється, всілякі романтичні справи.

Хозе до романтики був байдужий, хоч на нього ласим оком дивилась не одна циркова красуня. Він любив свою дещо легковажну, але добру Розіту й міркував зовсім правильно: міняти жінок? Для чого? «Конструкція» скрізь одна, а псувати собі нерви немає рації. Хозе був вірним чоловіком, і Розіта це знала, з тому ніколи не переймалася фліртом, що помічала іноді в цирку.

Час ішов. Хозе з акробата став ливходцем, ще не «ведущим», але вже досить вправним, і публіка шалено оплескувала появу Хозе, коли він із довгою жердиною в руках балансував на ливі під самим цирковим куполом.

За рік повторилась історія старшого сина. Середущий Роберто твердо сказав: — Хочу бути таким, як тато і Тоні.

Розіта вжахнулась.

— Сину мій, — сказала вона, — та ж тобі тільки вісім років, ти ось почав учитись. А школа?

— Школа, мамо, від мене не втече, — серйозно, як дорослий, відповів Роберто, — а роки втечуть. Я буду і вчитись і працювати в цирку, одне другому не зашкодить.

Хозе мовчав. Він, так би мовити, не втручався у внутрішні справи своїх синів. Не силує ж він їх, не намовляє. Хочуть — хай працюють у цирку, це все ж таки краще, аніж ганяти собак по вулиці після школи.

Десь за три роки з'явилася в місті атракція:

АКРОБАТИ РОДИНИ РОДРІГЕС.

Це, справді, було гарне видовище. Батько і два сини бездоганно демонстрували мистецтво акробатики, з точністю до одного міліметра виконували свої «трюки», захоплюючи публіку вправністю, елегантністю рухів, красою витренованого тіла.

Розіта примирилася з роллю мами акробатів, тіль-

ки трепетала при виконанні ними якоїсь складної справи і молилась Богові, щоб тим уторованим цирковим шляхом не пішла й дочка. Ні, вона, на щастя, такого бажання не мала, дуже добре вчилась, допомагала матері в господарстві і мріяла, як усі дівчата, про любов... Розіта заспокоїлась. Її ніколи не манила «слава», і призначення жінки, з її точки зору, полягало в турботі про чоловіка й дітей.

З бігом часу родина акробатів Родрігес перейшла на сталі ампула линвоходців. Це — небезпечна справа, бож у тутешніх цирках не практикується рятувальних сіток, і невправний линвоходець при кожному виступі ризикує своїм життям. «Чи пан, чи пропав!», як співали колись у нашій пісні.

Та доля берегла Родрігесів. Ніколи жодний із них не схибив, не поховзнувся, вони були наче невагомі, чи мали за плечима крила...

Довго й ретельно готувалися вони до рекордного виступу. Батько Родрігес мав пронести по линві на своїх плечах двох синів. Про цей, небувалий у цирку рекорд заздалегідь сповіщала преса, тисячі летючок закликали подивитись на анонсований безприкладний трюк.

У день вистави не можна було протиснутись до каси, де продавали квитки. Платили «божевільні» гроші, щоб мати місце, бодай, на найвищому бальконі. Розіта, що була ревною католичкою, замовила спеціальний молебінь «за спасіння душ» її близьких. Врешті почалася вистава. Нервові збудження досягло свого апогею. В залі було чути навіть, як дзижчить муха...

І ось на сцені з'являються три постаті. Старша вся в сріблі, з короною на голові, й дві менших у різнокольорових убраннях. Вони стають одне на одного, і починається похід. У Розіти підстріленою пташкою калатало серце. Красуня-доня навіть не могла пригадати, чи вона жила в той час, а чи їй усе снилось.

— Тату, — сказав молодший Роберто, — ти думай не про нас, а про себе, бож від тебе залежить і наше життя. І не бійся, все буде добре!

Крок за кроком посувалася вперед «піраміда»

з трьох осіб. У Хозе в руках була жердина для балюсування, але він усю силу своєї думки скеровував до неба. «Боже, — молився він, — хай я загину, але врятуй моїх синів».

Кожен метр на ливні здавався п'ятиметровим. Було вже втрачено відчуття реальності, наче йшлося не по натягненій ливні, а по атмосфері.

Одної хвилини здалося Хозе, що він не витримає, скотиться в прірву, де вже нема якогось життя, а тільки темінь... Та ось спасенна площадка й спуск на арену. Публіка гаряче, бурхливо вітає переможців. І тут же, на підлозі, бліде, як крейда, обличчя Розіти. Вона не витримала нервового напруження й померла, побачивши живою всю свою родину.

Хтось мусів заплатити за той щасливий кінець.

ШКАРАЛУПА

1.

Це був великий біль у родині Саснків: отой Славко. Родина складалася з батька, матері й трьох дітей — Андрія, Ольги і Ростислава. Перший народився ще в Україні, друга в Німеччині, а Славко в Америці. З тими старшими не було мороки. Вони дістали вищу освіту, стоять на своїх ногах, люблять і шанують батьків, що трудилися надсилу, аби, як то кажуть, вивести їх у люди. А останній, «мізинець», хоч найбільш люблений, не справдив надій.

Як він ще був малий, батько, автомеханік американської фірми, казав:

— Рости славним, Славку, тобі не доведеться лазити під автами, як мені, в тебе буде широка й ясна дорога.

Але син учився погано, ледве, з просьбами й грозьбами закінчив гайскул і категорично заявив:

— Далі вчитись не хочу. Вистачить з мене!

— А що ж ти робитимеш? — питали батьки.

— Буду таксистом. Це ж чудово, весь час у русі, матиму знайомство з різними людьми, а заробіток мій напевно перевершить Андріїв, хоч він і інженер, бож кожний пасажир, крім належної платні за поїздку, дасть щось на чайок...

— Ох, сину, — скрушно хитав головою батько, — тими «чайковими» не наїсишся, а врешті набридне тобі бути візником і захочеш ти чогось іншого, та вже буде пізно.

Однак, на Славка ніякі попередження не впливали, він жив своїм життям, в оточенні подібних йому

легковажних лобурів, з безконечними «парі» в ресторанах і... з частими карами за порушення правил їзди.

Влаштували «парі» і в приватних житлах, зокрема, в Славка. Тоді все там ходило ходором аж до ранку. Горілка, вино і пиво лились рікою, а батьки й незамужня ще сестра, хоч відокремлювались у дальні покої, не могли заснути й тільки зідхали в своїх ліжках, перевертаючись з боку на бік.

Проте батьки мовчали, бож що скажеш дорослому синові? Та ось раз Славко привів до хати якусь гарну, неохайно зодягнену дівчину й заявив:

— Це моя герл-френд. Вона житиме в моїй кімнаті, разом зі мною, а харчуватимемось ми в ресторані. Нікому клопотів не буде.

Цього разу мати не витримала й коли не було в хаті тієї «герл», в присутності батька запитала:

— Славку, що це значить «житиме»? Ти женишся з нею?

— Ні, не збираюсь.

— Та й як же так? Що люди скажуть? Крім того, в хаті живе Оля, твоя сестра, чи це буде для дівчини добрий приклад?

— А мені плювати на приклади. Поживу трохи з цією, не сподобається, приведу іншу, тільки й усього.

Батько подратовано зауважив:

— Такого в нас на Україні не було, та і в Німеччині я не бачив.

Славко спалахнув.

— Вашої України я не знаю й знати не хочу. Я американець, живу так, як тут живуть усі, а не подобається вам, то можу лишити хату.

Мати заплакала.

— Це така дяка нам за те, що тебе ростили, доглядали, старалися, щоб ти не знав жодних турбот...

У Славка, очевидно, під впливом зужитого алкоголю, засвітилися очі й він крикнув:

— Ростили... Доглядали... А що б ти мала робити, народивши дітей? Ти — шкаралупа, виконала своє призначення й сиди тихо, а не докоряй. Обійдусь і без тебе.

Тепер уже спалахнув і тато. Відчинив двері в сіни й сказав:

— Онде Бог, а онде від хати замок. Забирайся разом із своєю «герл», і щоб я тебе більше ніколи не бачив.

2.

Минув рік. Славко, за чутками, «змінив професію», став кельнером у великому нічному ресторані. Про той ресторан ходила дурна слава, туди часто зазірала поліція й обов'язково когось забирала з собою. Там крутився цілий рій гарних дівчат, яким треба було тільки моргнути, й вони, розуміється, поодиноці йшли за вами в спеціальний кабінет утіхи.

Славко уникав знайомих, нікому про себе не нагадував. Одного разу хотів з ним поговорити брат Андрій, зайшов уночі до того ресторану, та Славко, певно, зауваживши брата, кудись зник і не появився, аж доки брат не залишив ресторану.

А час ішов, і якогось дня одержали батьки Саснки повідомлення зі шпиталю, що їхній син Ростислав тяжко поранений, перебуває в критичному стані, можливо, помре. Мати викликала таксівку й помчала до шпиталю. На неї глянули якісь скляні синові очі, дві скупі сльозини скотилися з них.

— Сину мій, що з тобою?!

Та він не міг розповісти, розповіли все в поліції.

Однієї ночі в ресторан заскочила вулична банда підлітків і без попередження вчинила стрілянину. Троє з відвідувачів були забиті, а Славкові «пощастило» — він дістав п'ять куль і покищо живий...

Одужання йшло трудно. Був заторкнутий важливий нерв, і лікарі сказали, що навряд, чи Славко уникне частинного паралічу.

Прогноз, на жаль, справдився. Славко міг пересуватися в спеціальному кріслі на колесах, але ноги не діяли, були мертві.

— Нічого, Славку, — потішала мати, — поживеш спокійно в нас, будеш читати, може, повернешся до

малювання, бо ж ти колись ним захоплювався, а це нещастя, я сподіваюся, промине.

І знову Славко обернувся в дитину. Подати, прийняти, принести, віднести, покласти неживі ноги на ліжко, хто ж це міг робити, крім матері?

Вона покинула працю й весь час була вдома, навіть тоді, як появлялися чоловік, чи дочка. Бож тепеливість матері безмежна.

Багато чого передумав тепер Славко, здебільшого лежачи в колишній своїй кімнаті, і найгарячіший сором пік його за оте, зопалу сказане, слово «шкаралупа». А ось вийшло так, що шкаралупа не скінчила свого призначення, що без тієї шкаралупи молодий хлопець-каліка був би дуже бідний...

— Мамо, — сказав одного дня Славко, — ти зможеш простити мені образу, яку я тобі вчинив колись, назвавши шкаралупою?

Мати посміхнулась.

— Дурненький ти, сину, якщо б я все пам'ятала і за все ображалась, то вже й жити не могла б. Ну, розсердився, вилаяв матір, на тому й кінець. Не згадуй про це більше.

В хаті нікого не було, тільки кіт, згорнувшись клубочком, спав на кріслі.

— Розкажи мені, мамо, про Україну, — несподівано попросив Славко, — бо мені аж незручно, питає хтось з моїх приятелів-американців, що то за держава, а я нічого не знаю.

— Гарна була колись країна, сину, та не за наших часів. Як захопили владу большевики, все там було знівечено. Землю в селян відібрали, розорили, нам довелось тікати до міста. Батько був ще молодий, здоровий, працював вантажником на залізниці, а в недільні дні був там же носієм, більше нікуди йому ходу не давали, навіть не дозволили вчитись.

— А хто був мій дід?

— Селянин. Із заможних. Тому й заслали всю нашу родину на північ, але я з дороги втекла.

— А батьків тато?

— Теж селянин і теж засланий...

— Як же це, мамо? Всіх засиляли, і ніхто не протестував? Чому не робили спротиву, повстання?

— Робили, сину, і на Україні, і на Кавказі та в середній Азії, але в советської влади на це одна відповідь: кулемети і бомби, або голод. На Україні виморили голодом сім мільйонів людей, а кавказькі селища в горах зметали з лиця землі бомбами. Ти щасливий, що народився в Америці, не бачитимеш того жаху.

В матері якось мимохіть вирвалось оте слово «щасливий», і вона зразу ж прикусила губу, зауваживши біль у синових очах. Хіба його становище можна назвати щастям? Хіба не щасливіший від нього здоровий жебрак?

Славко все про щось думав, підраховував, записував і нарешті попросив матір:

— Мамо, купи мені ось за цим списком те, що там зазначено...

Мати принесла цілий оберемок полотня, паперу, різних пляшок з фарбами, великих і малих пензлів. Славко довго сортував те надбання, а потім попросив батька купити мольберт і почав малювати...

Але це не могло йти просто. Колишнє юнацьке захоплення цим мистецтвом потребувало серйозної фахової школи, а школа була Славкові недоступна. Після кількох спроб, у нього опустилися руки, він став мовчазний, похмурий, а одного разу мати зауважила сльози на його очах.

— Що з тобою, Славку? Чому ти такий сумний?

— Бо нічого в мене, мамо, не виходить, мені треба спочатку вчитись.

— Ну, то вчись...

— Як? За що? Я ж не можу їздити до школи, а наймати фахівця, щоб приходив до мене, з мою інвалідною пенсією не розженешся...

Мати ввечорі шепталася з батьком, а батько, як завжди, скупий на слова, сказав Славкові:

— Ти за гроші не турбуйся. Треба тобі мати якогось професора, наймай, у мене вистачить і на цю нитрату.

І ось кожного тижня в хаті Саенків став появлятися ще порівняно молодий, але вже відомий у мистецьких колах професор малювання. Ніхто не заходив до тієї кімнати, де відбувалось навчання, але за пару місяців з очей Славка зник сум, він почав жартувати:

— Не святі горшки ліплять. Світової слави український маляр Репін, син солдата, вибився в люди, а чому я не можу вибитись?

І справді, картини, а особливо портрети Славка ставали все більш досконаліші, професор задоволено потирав руки й повторяв слово «талант». Він за власною ініціативою почав приходити до Саенків не раз, а двічі на тиждень, відмовившись від додаткової платні. Проте тут очевидно був, так би мовити, побічний компонент... Професор часто залишався понад норму, не спускав очей з двадцятисемирічної красуні Олі, Славкової сестри, коли була лише нагода її побачити.

Виявилося, що й він через якісь там віддалені минулі покоління, належав до української нації. На Україні предки називались Іваненками, а тут стали Івансонами, отож і він, Джордж Івансон, не зовсім чужий Саенкам...

Оля явно симпатизувала цьому тридцятитрилітньому «старому кавалерові», а він подвоїв свою увагу до учня й обіцяв незабаром виставити його картини в якійсь поважній мистецькій галерії.

Та найбільш задоволеною була мати. Вона бачила, що син, захопившись мистецтвом, забував про своє тяжке становище, що в нього появилася охота до життя, і він уже не зідхає й не каже: хоч би мені вже вмерти!

Кожного дня, ранком і ввечері, мати вивозила Славка в його кріслі в садок, розважала розмовою, читала йому українські книжки.

— Мамо, скільки я завдаю тобі турбот, — сказав Славко, — чим я за все це віддячу?

— Яка там дяка, — відповідала мати, — я задоволена, що ти знайшов зайняття, яке тобі подобається, а мені нічого не треба.

Хоч кожен у родині, як то кажуть, вносив свою

лепту в загальний добробут, та найбільш діяльною була мати. Вона варила, прала, прибирала, обслуговувала всіх, і ніколи не сказала, що їй тяжко, що вона хотіла б відпочити. Зранку до вечора на ногах, у русі, в поїздках, бож усі на праці, а син виключався, не міг брати участі в якихось хатніх обов'язках. Одно-го разу мати попросила:

— Славку, за півгодини загаси, будь ласка, плиту. Там вариться борщ, а мені край треба поїхати на закупи, бож сьогодні приїде Андрій з родиною, і я хочу ще дещо приготувати. М'ясо й картоплю засмажу тоді, як повернусь з маркету.

При виході мати зустрілася з учителем сина і своєю кострубатою мовою попросила також його:

— Загасіть, будьте ласкаві, за півгодини плиту, а то син ще забуде...

Професор вигукнув «О'кей!» і зник за дверима.

Повернувшись, мати була дуже здивована. Підсмажене м'ясо й картопля парували на столі. Там же стояла накраяна салат з огірками, хліб, сіль і все, що належить до обіду.

— А як же ти, Славку, ходив, чи їздив у пивницю по картоплю?

— Це не я, мамо, а Джордж. Він і м'ясо смажив, а я тільки дивився.

Мати похитала головою.

— А ти ж хоч запросив його на обід?

— Запросив, а як же? Сказав, що буде десь на шосту годину, взяв дві мої картини й помчав, бо сьогодні відкривається якась виставка і він хоче показати там ці картини, а може, й продасть їх...

Увечері, коли вже всі сиділи за столом, появився професор Джордж. У нього сяяло обличчя, і він від порогу вигукнув:

— Успіх! Повний успіх! Дві Славкові картини продані і за найвищу ціну. Тепер ваш син уже не потребує моєї допомоги.

— То сідайте ж обідати, чи вечеряти, професоре, — запросила мати, — це ж ви сьогодні в нас куховарили, дай вам Боже здоров'я.

Професор сів, а тоді дістав із кишені папірець і старанно вимовляючи українські слова, почав читати:

— Я лублу вашу Олу. Ола лубит мене. Ми хочемо женитись. І я прошу вашої згоди, бо в мене батьків нема.

Цей вечір для родини Саєнків обернувся на велике свято. Їли, пили, співали пісень, виголошували різні тости. Останнє слово в двох мовах узяв Славко.

— Якщо хтось тут заслуговує на найвищу похвалу, то це мама. Без неї не було б нас, дітей. Без неї наша хата не мала б такого чепурного вигляду. Без неї я, каліка, не міг би досягти того, чого досяг. Мама запевняє мене, що я одужаю, і я живу її вірою, бо материнська віра робить чудеса...

ТАК ІМ СУДИЛОСЯ

1.

Вони росли разом — чорноволоса й чорноока Сара і білявий, як витіпаний льон, Федько. Сарин тато, Наум Абрамович Шмуклер, розуміється, торгував, бо що б він мав робити в селі, безземельний і безхатній, мавши родину з шести осіб, де діти йшли «драбиною»: дев'ять, сім, п'ять і три, і кожного треба було нагодувати, одягти, взути.

Семирічна Сара серед усіх дітей виділялася розумом. Вона вже вміла читати й писати, а також рахувала до ста. Федько, хоч і старший за неї на два роки, завжди дивувався й питав:

— Саро, ну як ти зразу відповідаєш, що сім разів по вісім буде п'ятдесят шість? Я ось складаю числа, а тоді вже можу відповісти...

— А ти завчи все напам'ять, отак: п'ять по п'ять — двадцять п'ять, п'ять по шість — тридцять, п'ять по сім — тридцять п'ять...

Федько послухав Сари, вивчив таблицю множення й пізніше казав:

— Дуже це просто, не треба й думати, все сидить у голові...

І так воно вийшло, що мала Сара стала наче вчителькою Федька, він тільки до неї й звертався, коли потребував якогось роз'яснення чи то з арифметики, чи то з граматичних правил. Зате не було серед дітей більш відданого лицаря ніж Федько. Борони Боже, щоб хтось образив Сару. Тоді хлопець ліз на напасника з кулаками, нещадно його колотив і казав:

— Я тобі, йолопе, ще покажу, звідки ноги ростуть, ось побачиш...

Федько був кременний, як молодий дубок, і його боялися навіть старші діти, бож він боляче бився, а як не міг перемогти, пускав у хід зуби.

Одного разу Сара поскаржилася Федькові:

— Федю, Сашко назвав мене жидівкою...

— Сашко? Ах же, бісова колода! Ось я з ним поговорю...

Розмова була коротка:

— Слухай, Сашку, ти назвав Сару жидівкою?

— Назвав. А хто ж вона?

— Вона дівчина, тільки дівчина. А щоб ти це добре запам'ятав, скупайся в одежі...

Це було на березі річки. Сашко ще не встиг зрозуміти попередження, як уже пускав ротом бульбашки в воді, вибираючись на берег, і страшно лаявся:

— Зачекай, босяче, ось я тебе теж штовхну...

Та в тому нахвалянні звучала непевна нотка, бож Сашкові ніколи ще не пощастило перемогти Федька. Зрештою Сашко вже ніколи Сару жидівкою не називав.

Розуміється, всі діти вчилися в одній церковно-приходській школі. Вчитель, Іван Миколайович Гойденко був доброї душі людина, для нього не існувало люблених і нелюблених учнів, він до всіх ставився рівно. А Сару таки відзначав, бож вона — перша учениця, з нею ніколи нема клопоту. Дивувало Федька те, що Сари нема на викладі закону Божого.

— Чому ти, Саро, не ходиш? — питав Федько.

— Я б ходила, Федю, та батюшка сказав, що не можна, бо я єврейка. Та й тато не дозволяє...

«Що за чудасія? — думав Федько. — Батюшка не дозволяє. Тато не дозволяє. Чому?»

З цим запитанням Федько звернувся до самого батюшки, а той відповів:

— Тому, хлопче, що євреї не християни. Вони розп'яли Христа...

— І Сара розпинала? — здивувався Федько.

— Та ні, але єврейські первосвященники перед тим, як стратили Христа, кричали: «Кров його на нас і на дітях наших!»

— Ну, то й нехай на них і на їхніх дітях, а при чому ж ті діти, що народилися майже дві тисячі років після?

Батьюшка почмихав носом і сказав:

— Коли ти, Федю, виростеш і порозумнієш, тоді й будеш філософувати, а тепер іди в класу й слухай мого викладу.

Після революції закон Божий відмінили, і вже не було про що сперечатись. Федько й Сара далі вчилися разом, мавши шіснадцять і чотирнадцять років, училися в одній класі, бож Сара якось перестрибнула з п'ятої до сьомої, мовляв, за найвищі оцінки.

І тут прийшло те, що зветься «статтевим пробудженням». Федько почав дивитись на Сару вже не як на товаришку по школі, а як на гарну дівчину.

— Яке в тебе, Сара, чудове волосся, — казав Федько, коли вони сиділи на лавочці, біля Сариного житла. — Ти його якось закручусь?

— Та ні, воно само закручується, це в мене від народження.

— А в мене ні, — зідхав Федько, — стирчить, як щітка.

— Нічого, — заспокоювала Сара, — хлопцям і так пасує.

— А ти уст не фарбуєш? Чому вони в тебе такі червоні?

— Червоні, бо... червоні. Нащо ж їх фарбувати?

Федько на хвилину замислився, а тоді звинно крутнувся й поцілував ті нефарбовані уста. Сара дуже розсердилась.

— Ти що, здурів? Цілуються після того, як заручаться, але спочатку треба вирости й порозумніти. Щоб більше цього ніколи не було!

Федько почервонів, наче зварений рак, і не знаходив слів для виправдання. Добре, що Ілько, старший брат Сари й ровесник Федька, покликав з двору:

— Федю, я вже готовий, бери свою вудку та біжимо на берег, якраз у цю пору добре клеє риба...

Молодь кінчала семилітку. Дехто на тому й за-спокуювався, але Сара вирішила твердо: я вчитимусь далі. Саме недалеко від села був зоологічний технікум, і дівчина подала туди свої документи. Не дивно, що й Федько раптом відчув покликання до зоології, хоч ровесники розуміли те інакше й жартували:

— Сарин хвіст теж потягнувся за нею...

В міжчасі тато і мама Шмуклери обмінювались думками відносно дочки.

— Берто, — казав чоловік, — чи тобі не здається, що отой Федько дуже упадає за нашою Сарою?

— А що ти зробиш? — відповідала мама.

— Що я зроблю? Умовлю Сару, щоб вона їхала вчитись в інший технікум...

— А їй подобається зоологічний.

— Фе! Подобається... Коровам клізми ставити?

— Справа, Науме, не в клізмах, а в якомусь фаху. Вчителькою Сара бути не хоче, бухгалтерією не цікавиться. Ну, й куди?

— Слухай, Берто, ти мені шарики в голові не закручуй. Що значить цікавитись? А я дуже цікавлюсь тією бухгалтерією, яку проваджу в МТС? Холера їй у бік! Та коли не можна торгувати, коли притисли, бодай би їм добра не було, то що зробиш?

— Сару ніхто не тисне...

— Ага! А чому Федько за нею повівся? Щоб я такий живий був, як бачу, до чого це йде. Ось принесе тобі Сара в фартушку малого гойчика, і що тоді?

— По-перше, наша дочка не така дурна, а по-друге, Науме, минулись часи, коли батьки вказували дітям, з ким вони мають одружуватись.

— Ой, держіть мене, бо я впаду. То вже моя жінка ладна породичатися з репаними гоями, з тими, що в очі звать мене «Наум Абрамович», а за очі «хитрий жид»? Ні, цього не буде! Я віддам Сару тільки за свого, нашого роду, нашої віри, інакше...

— Що «інакше», Науме? Проклянеш?

— Прокляну. Йй-бо, прокляну, щоб я такий здоровий був!

— Дурниці ти говориш, Науме. Та й чого ти передчасно розкудактався? Ще ж нічого не відомо...

— Ша, Берто! Мовчи, Бога ради! Ти бачила, де живе Сара?

— Ну, бачила. В дівочому гуртожитку.

— А навпроти який гуртожиток?

— Хлоп'ячий.

— Ото ж воно й є. І Федько там. Через дорогу...

Подружжя Шмуклерів тієї ночі спало в різних кімнатах, і ще кілька днів, хоч мовчки, взаємно сердилось. А молодь жила своїм життям. Молодь не думала про якісь національні різниці, про звання й матетковий стан. Єдине досягнення революції було в тому, що вона всіх зрівняла.

Пролетарське студентство не можна було відрізнити від звичайних молодих обивателів. Хто що мав, у те й зодягався. Їли однаковий борщ, чи суп у технікумівській їдальні, а щоб було ситніше, живилися соняшниковим насінням з базару. Проте це нікого не турбувало. Молодь невибаглива, їй багато не треба.

Розуміється, Федько й Сара зустрічалися кожного дня і в класі й поза класом. Та спіймавши колись облизня, Федькові не вистачало духу продовжувати агресивне залицяння. Він тільки ревниво стежив, щоб Сара не відзначала когось своєю увагою, або щоб їй не робили кривди. Про ту безмірну Федькову відданість знала вся класа, і коли атлетичного вигляду вісімнадцятирічний юнак косив на когось оком, старались не дратувати його.

Всі студенти були охоплені комсомолом. Влаштували збори, «пріли» над марксизмом-ленінізмом.

Якось Федько довірочно сказав Сарі:

— Сарочка, коли я слухаю свого політлектора, мені завжди пригадується запитання одного бойового матроса: «Що таке соціалізм, де він існує, і на якого чорта він здався».

Сара не могла стримати усмішки, але відповідала:

— Федю, подібні речі ти можеш розповідати мені,

та боронь Боже тебе ляпнути комусь, хоч і з твоїх товаришів. Треба робити вигляд, що все цікаве, все потрібне, бо інакше пришиють тобі «контрреволюціонера» й виженуть з технікума. Уважай, Федю!

На півсотні дівчат-студенток, єврейка Сара була лише одна, але відзначалася серед них хіба своєрідною семітською красою. Коли ж хтось із незнайомих, сторонніх чув її співучу українську мову, не міг би повірити, що вона належить до іншої нації. Вдача у Сари теж була товариська, лагідна, і нікому не приходило на думку словом, чи ділом образити дівчину.

Жило советське студентство більш, ніж скромно. Дуже рідко мало воно якісь культурні розваги, крім кінотеатру й так званих, вечорів самодіяльності, де переважало політичне виховання юнацтва. Колишні гамірливі студентські вечірки з танцями й фліртом відійшли в небуття, з молоді в першій мірі готували «будівничих соціалізму», відданих партії й урядові...

До закінчення технікуму лишався один рік, і ось тоді Наросвіта прислала на посаду викладача історії молодого, двадцятитрьохлітнього Якова Соломоновича Шкляра. Був він кандидатом партії, дуже самопевним і показним. Ніхто з учителів не міг похвалитись таким елегантним убранням, нікому не щастило так зацікавити студентів своїм предметом.

Не дивно, що дівчата стали «їсти очима» нового вчителя, а він... він ні на кого не звертав уваги, крім Сари. Чи то був «голос крови», чи просто сподобалась молодому вчителеві та незвичайна кучерява постать з очима, «як дві ночі», трудно сказати. А для Федька настав час невимовних мук. Він уже виріс і порозумнішав, завершив дев'ятнадцятий рік свого життя, та дитяче захоплення також виросло й не хотіло поступатись перед якимось «не можна».

Сара спочатку не надавала значення пристрасним поглядам «історика Яшка», як його заочно називали студенти, але потім... Хто ж з дівчат не реагуватиме прихильно на знаки уваги, що тільки їй віддаються? Хто лишиться до них зовсім байдужою? Федько ми-

моволі став свідком спільних прогулянок Сари й Яшка, кипів і казився, та що міг він зробити?

Напередодні державного іспиту, Федько вирішив серйозно поговорити з Сарою. Викликавши її ввечорі з гуртожитка, він спитав:

— Саро, в якій мірі розвивається твій альянс із... ти знаєш з ким. Він тобі вже щось пропонував?

— Так, Федю, пропонував, і очевидно, я погоджусь...

— Погодишся? — аж поперхнувся Федько. — Ти його любиш?

— Не знаю, Федю. Мені це почуття ще невідоме. Для мене й ти добрий, навіть добріший за інших, але мій тато твердо сказав, щоб я не сміла й думати про «чужого», інакше він мене проклинає...

— А ти боїшся його прокляття?

— В кожному разі, це неприємно, Федю. Рідний батько і раптом прокляв... Крапце його не дражнити.

Федько несподівано для себе схлиснув.

— Саро, я люблю тебе. Люблю більше від свого життя. Мої батьки приймуть тебе, як рідну дочку, а батьки твого Яшка... не знаю. Хто вони?

— Батько якийсь високий партійний урядовець...

— Ну, от, високий, партійний... А чи ти до тієї партії ставишся, як до найвищого авторитету? Чи забула, скільки зла вона зробила народові? Я ж знаю твої погляди, знаю тебе, як свої п'ять пальців. Підемо разом по життєвій дорозі, Сарочко, і ти ніколи не пошкодуєш!

Ні, не вийшло. Очевидно, все ж таки переважив принцип «свій до свого». Незабаром після випускного іспиту, Сара одружилася з «істориком Яшком», а двадцятилітній Федько на рік раніше зголосився до армії й потрапив на Далекий Схід.

3.

Минуло п'ять років. Федько давно відбув свою військову службу, працював зоотехніком у сусідньому районі. З Сарою не зустрічався, навіть не любив, ко-

ли йому про неї нагадували. Але чомусь не женився, казав:

— Ще встигну зв'язати собі руки.

У повітрі тим часом, як висловлювалися старші люди, пахло порохом. Ледве перемогли малу Фінляндію, потім збройно приєднали до СРСР три балтійські держави. Над альянсом з Німеччиною майже відверто глузували не тільки звичайні обивателі, а й партійці. І коли Молотов оголосив про напад Німеччини, ніхто особливо не здивувався, мовляв, цього треба було чекати.

Розуміється, Федько зразу ж потрапив на фронт, як командир запасу, і першого ж дня побачив у своїй частині товарища дитинства й юнацтва Ілька Шмуклера.

— І ти тут, Ільку?

— Тут, та ще й під твоїм командуванням, чого, правду сказавши, не чекав. Ти дуже суворий командир?

— Покинь, Ільку. Який там «суворий». Перед смертю всі рівні. Розкажи краще про своє життя, адже ми не зустрічалися від того часу, як я пішов до армії.

— Що ж тобі розказати? Жив, працював у кооперативі, маю жінку й двох дітей ще зовсім малих.

— А як Сара?

Ілько спохмурнів.

— Сара нещасна людина...

— Чому? — з прихованим болем вигукнув Федько.

— Отой її чоловік Яшко, ваш колишній історик, виявився падлюкою. Йому потрібна була дружина-служниця, яка не перечила б будь-яким його бажанням. Він заборонив Сарі працювати зоотехніком, бо це, начебто понижувало його в очах партійних колег. Він мав непересічні ораторські здібності, і тому його з учительської праці перевели на партійну, спочатку був інструктором, а згодом другим секретарем райкому КП(б)У. І тут уже показав себе в усій красі... Доступитись до нього було тяжче, ніж до обласних начальників. Він завідував економічними справами райо-

ну, до всіх прискіпувався, не пошкодував навіть свого тестя, а мого батька, якому пришили «економічну контрреволюцію» й після півроку тюрми заслали в Казахстан. Там тепер уся наша родина...

— А Сара? — запитав Федько.

— Сара — невільниця. Вона з ним, працювала в апараті райкому технічним службовцем, бо чоловік і її втягнув до партії, казала мені: «Нема в мене жодної цікавості до життя!»

— А діти в них є? — знову запитав Федько.

— Нема. На щастя Сари, нема, бо тоді вже вона цілком би залежала від того самодура.

Федько зідхнув.

— Між іншим, Федю, я б тобі цього раніше не сказав, але тепер, коли кожний день може бути нашим останнім днем, признаюсь. Сара казала: — Для чого я послухалась батька? Чому відштовхнула Федька? Він був мені Богом суджений, а не ця, хоч і гарна зовнішньо, потвора...

Дальшій розмові щось перешкодило, а потім почалась загальна колотнеча, маскування перед німецькими літаками, бої... Київський фронт існував недовго. Советська шістсоттисячна армія потрапила в німецьке оточення й здалася з усім своїм бойовим устаткуванням. Німці гнали полонених, як худобу, тримали в голоді і в холоді, здебільшого в колгоспних кошаках, а то й просто в ярах, під відкритим небом.

Федько до полону не пішов. Він добре знав місцевість, усі ходи й виходи, і за тиждень уже був у рідному селі. Батьки, розуміється, раділи, що син прийшов живий, та Федькові було не до радощів. Як же буде далі? Що робити? Куди податись?

Перевдягнувшись у цивільне вбрання, Федько пішов до районного міста, тинявся між людьми, бачив нахабних завойовників, які вже там порядкували. Нарешті не витримував, розшукав квартиру Сари, зайшов до будинку. На нього глянули такі ж чорні й такі ж великі, але безмірно тужні очі.

— Федю!

— Ти сама? А де ж...

— Чоловік? Він разом з усіма відповідальними працівниками району пішов у партизани...

— А про тебе не подумав? Лишив берегти квартиру?

Сара заплакала.

— Я ненавиджу його, Федю, ненавиджу всіма силами моєї душі. Він хоче захищати советську владу, а в мене до неї така нехоть, що я рада німцям, хоч вони, так мені здається, теж нічого доброго народові не принесуть. Значить, ти відвоювався?

— Не знаю, Сарочко, я нічого тепер не знаю. Ось побачив тебе, і мені стало легше...

— Ну, то й не покидай мене. Я ні перед ким не маю обов'язків і до колишнього життя ніколи не повернусь.

4.

Німці наказали всім євреям забрати свої похідні речі й підготуватись до переселення в якусь, віддалену від фронтової смуги, місцевість. Збиратись мають завтра, біля приміщення колишнього райвиконкому, точно о дев'ятій ранку. Невиконання наказу карається розстрілом.

— Де б ти, Сарочко, не опинилась, я з тобою, — вирішив Федько. — Тепер уже не розлучимось до смерти.

Цей єврейський похід нагадував не переселення, а втечу перед фронтом. Не було винятку ні для кого. Мусіли забирати старих, немовлят і навіть хворих у ліжку. Цих везли на найнятих сільських гарбах, або й на ручних возиках. Федька здивувало те, що гурт переселенців оточили німці, озброєні автоматами й кулеметами. Що це значить? Охорона? Арешт? І раптом Федькові пригадалась розповідь одного солдата, який встиг побувати за фронтом і присягнувся, що німці мають винищити всю єврейську націю. Тоді Федько не надав розповіді належної уваги, але тепер...

— Саро, ми до того гурту не пристанемо, — сказав він пошепки.

— А куди ж?

— Пізніше визнаєш, іди за мною!

Вони завернули в бічну вулицю, перейшли через якийсь, досить великий, неогороджений сад і опинились на колгоспному вигоні.

Була осінь. Природа вже добре торкнулася своїм пензлем трави й дерев близького лісу, позолотила їх, але ще затримувала холод. Так гарно було на цьому безлюдному вигоні, так тихо, що зовсім не уявлялось воєнне лихоліття, руїни, смерть.

— Федю, а куди все ж таки ми йдемо? — спитала Сара.

— На село до моїх батьків.

— А при чому ж тут я?

— Ти тепер моя дружина, батьки знають тебе від дитинства...

— Знають... Але вони чули також про комісаршу Шклярову й очевидно, не дуже доброї думки про мене.

— Ти не була комісаршею, Сара, а за свого колишнього чоловіка не відповідаєш. Будь спокійна!

Батьки Федька, справді, не були здивовані візитою Сари. Вони знали про синове кохання й ставились до того поблажливо, без якогось упередження. Дівчина іншої нації? Ну, то що? Аби добра людина, аби не зробила сина нещасним.

Увечорі того ж дня продісталась на село жахлива вістка: всіх єврейських «переселенців» викосили кулеметами й закопали в протитанкових ровах, за три кілометри від районного міста. Хтось навіть підгледів ту масакру й розповідав:

— З роду-віку не було чогось подібного. Беззахисних молоденьких дівчат, гарних, як квіти, дітей, які ледве сп'ялися на ноги, а то й немовлят добивали кольбами автоматів, якщо вони зразу не вмیرали. Ніколи німці не змиють із себе цієї кривавої плями, від них тепер відступляться і люди, і Бог.

Сара сиділа в куточку, похнюпившись, з очима, повними сліз. Федько нервово ходив по кімнаті. Що ж робити? Не можна ручатися за всіх людей, серед сотні, або й серед десятка обов'язково знайдеться Юдавислужник, донесе, викриє, й тоді... Федько аж здриг-

нувся, уявивши, що буде тоді. Врешті гнітючу мовчанку порушив батько. Він сказав:

— От що, діти мої. Поки людина жива, вона не має права опускати рук. Ти, Федю, знаєш наші плавні й острівець серед них. Туди не кожний добереться, якщо йому невідомі стежки. На острівці я минулого року зробив добрий курінь з очерету й глини, навіть ліжко й стіл там є. Поки ще тепло, в тому курені можна жити. Харчі ми доставлятимем. А як похолодне, придумаємо щось інше. Сьогодні ж уночі й рушимо. Чи не так?

Справді, це був єдиний вихід, єдина можливість урятуватись. З оберемком теплого одягу, з великою валізою харчів, коли все село вже спало, батько відпровадив на острівець двох «Робінзонів».

5.

Минуло півтора місяці, в повітрі запахло зимою. Острівець був малий, яких сто кроків у радіусі, з прогулянками не розженешся, майже весь час проходив у курені.

— Це наша шлюбна подорож, хоча й без руху, — жартував Федько.

Сара скрушно хитала гарною голівкою.

— Федюшко, для чого ти мучишся зі мною? Хай уже я приречена, поза законом, мені далі цього острівця дороги нема, а ти молодий, енергійний, міг би якось інакше влаштуватись. Покинь мене!

— Покинути? Хіба я Шкляр? Та й куди мені йти? Разом з ним у партизани? Йому є що захищати, а мені? Хіба колгоспний лад, що закріпачив селянство? Мій батько має знайомство в цивільній управі і в поліції, йому там обіцяли виготовити для нас перепустку, й ми виїдемо...

— Куди?

— Розуміється, на захід, а не на схід.

— Федю, мене ж упізнають...

— Нічого не впізнають. Чи мало в нас чорноволожих і чорнооких жінок? А національності на лобі не зазначено.

Сара відчувала до Федька щось більше, ніж любов. Коли б їй сказали, що її смерть врятує його від усіх теперішніх і майбутніх нещасть, вона без вагання погодилась би вмерти. Ні, нічого не варті національні розмежування, боже ще в Євангелії попереджено: «Немає елліна, чи юдея, а скрізь і всюди Христос». Себто, шукайте в людині людину, шануйте в ній добро, а все інше не має значення, не має ціни.

Сьогодні вранці прибігала молоденька сестричка Федька Оля, розповіла, що вже пішли поїзди й що батькові твердо обіцяли за три дні виготовити офіційну перепустку для сина і його дружини.

І справді, та ж сестричка у вказаний термін принесла два паспорти з фотами, а ще в німецькій мові перепустку, де було зазначено:

«Громадянам Федорові Шрамченкові та його дружині Дарії дозволяється проїзд залізницею до Західної України, де мешкає їхня рідня».

Розуміється, це була «липа», куплена за сало й самогон. Ніякої рідні в Західній Україні у Шрамченків не було, та головне — виїхати з цієї місцевости, де багато людей знали Сару.

Батько відвіз їх не на міську, а на другу станцію, за двадцять кілометрів від міста, де їм пощастило досить швидко сісти в поїзд, що йшов у західному напрямку. Цивільних пасажирів було мало та й не хотілося нав'язувати знайомство з людьми, досі небаченими, бо хто ж знає, яким духом вони дихають. Привернула симпатію подорожніх тільки одна польська родина, чоловік — каліка, з кульгавою ногою, жінка й двоє дітей. Ця родина частувала Федька й Сару рідким на початку зими делікатесом — яблуками, звичайно, цікавились причиною їх не близької подорожі за небезпечного військового часу.

— Ми повертаємось додому. Відвідували рідню біля Києва, та захопила війна, і ось тепер ледве пощастило дістати перепустку. А ви?

— Ми, — сказав Федько, — їдемо шукати праці, бо в нас такої, за нашим фахом, нема.

— А який у вас фах? — запитав Федька чоловік.

— Зоотехніки.

Молода, експансивна полька аж сплеснула руками.

— Та це ж золотий фах. Якраз там, де ми живемо, був великий тваринницький радгосп. Худобу не встигли вигнати, а німці також не чіпають господарства, розуміється, беруть, скільки їм треба, але не ліквідують.

— Їм не вигідно ліквідувати радгоспи й колгоспи, — пошепки додав чоловік. — Це ж просто знахідка: все в одному місці, а не розпорошене по окремих дворах. Приїзди з вантажними автомашинами й забирай...

Та мила родина запропонувала Федькові й Сарі зупинитись у них, бо вони живуть майже поруч із приміщенням управи господарства.

Зоотехніка колишній радгосп не мав, бо всіх військовозобов'язаних мобілізували до армії, і Федька радо прийняли на вільну посаду. Про Сару Федько змовчав, бож у її свідоцтві було вказано прізвище «Шмуклер».

— Кой-як животісмо, — розповідав недавно призначений голова господарства з колишніх розкуркулених. — Німці, як німці, розуміється, завойовники, з ними не посперечаєшся. Отже, роби, враже, як пан накаже. Погано, що ми не маємо свого перекладача, порозуміваємось більше на мігах...

— Моя дружина володіє німецькою мовою, — сказав Федько.

Голова аж підскочив.

— Володіє мовою? Та це ж цілий скарб! Ми й її зарахуємо на працю, навіть від сьогоднішнього дня.

Шрамченки загалом добре влаштувались, а трохи пізніше допомогли й своєму господареві-полякові, як кажуть, «причепитись» до праці, бо він був електриком, і його теж прийняли до складу господарських фахівців з доброю натуральною оплатою, що було в той час непорівняно цінніше від оплати грошевої.

Час ішов. Фортуна повернулась до завойовників задом. Але Федько й Сара не мали причини радіти, їм треба було знов тікати в невідоме. До них приєднався й голова господарства з дружиною та з малим сином. Поляк-електрик відмовився виїздити.

— Куди й для чого? — питав він. — Я інвалід, ні в яких арміях не був, нема за що мене карати.

Подорожні виїхали ледве розвидніло. Вони мали з собою невеличку мапу й по ній орієнтувались. Була чутка, що в недалекому лісі оперують совєтські партизани, але того лісу не можна було оминати. І ось якраз на розгалуженні доріг захід-схід з'явилося п'ятеро озброєних з ніг до голови людей. За поясами в них бовталися пістолі і гранати, через плече — автомати. Один дуже гарний з вигляду молодий партизан підніс руку, наказуючи підводі зупинитись. Він підійшов близько, і раптом аж похитнувся від несподіванки.

— О! — вигукнув він. — Та це ж моя дружина! Може, шукаєш мене? Бач, як щасливо склалося, наче в казці...

Сара зціпила зуби й відповіла:

— Я не твоя дружина!

— А чия ж? Може, оцього мого колишнього студента? Не валяй дурня, Сара. Ходімо з нами, а ці люди хай собі їдуть, куди їм треба.

— З цими людьми поїду й я...

— Он як! Значить, ви тікаєте від своїх? Пробираєтесь на німецьку сторону? Не проберетесь, уже всі шляхи відрізані.

Сара з палаючими щоками звернулася до молодого партизана.

— Що ти від мене хочеш? Знов повернутись до тебе в невідільниці? Виконувати всі твої забаганки? Не маю своєї думки? В мене є чоловік (Сара вказала на Федька), а не диктатор, не себелюбний егоїст. Пропусти нас!

— Ага! Пропустити? Добре, я пропущу, тільки

туди, звідки вже не повертаються. І ти хочеш разом з ними?

Партизан скинув з плеча автомат і націлив на Федька. Інші партизани і собі заклацали замками автсматів.

Сара обхопила Федька обома руками, притислась до нього, крикнула:

— Стріляй! Стріляй, мерзотнику, і щоб тебе також наздогнала в цьому лісі смерть, щоб ти не знав жодного світлого дня в житті!

У своєму гніві Сара була чудова. Розтріпані кучері, полум'яні очі робили її схожою на ту середньовічну праведницю, що її вели на страту.

Раптом у лісі пролунало кілька пострілів. Партизани нервово переглянулись між собою, а один з них сказав:

— Пошли поскорей, Яша, мати їх!

Молодий розбишака махнув рукою не то з погрозою, не то прощаючись, і вся партизанська компанія швидко зникла в гущавині дерев. Колишній голова господарства і його дружина перехрестились.

— Ой, як же близько стояла від нас смерть, — сказав голова, — та на цей раз, Богу дякувати, помилувала.

Він так і не зрозумів, чому той партизан називав перекладачку Дарку «дружиною» і «Сарою», чому він на неї злостився.

Дальша дорога була спокійна. Людність співчувала втікачам від фронту, безвідмовно пускала на нічліг, підгодовувала.

Довгу, майже двомісячну зупинку зробили тільки в Чехо-Словащині. Скрізь були потрібні робочі руки, а тут четверо ще молодих людей не знають, де себе подіти... Чехи дуже добре ставились до біженців, лише дивувались: ну, пречо тікаєте від братко руско, від своїх? Працювали під німцями? Та ж усі мусили під ними працювати, щоб зберегти життя. Яка ж тут провина?

Добродушним наївним чехам не могло прийти до голови те, що поняття «провини» під советами зовсім

відмінне від тутешнього, що там карають навіть за миття підлог у приміщеннях німців і за прання їхньої білизни.

Починалась зима 1944-го року. Вибухи стрілен на фронті ставали все ближчими. Шрамченки збиралися їхати далі, але колишній голова господарства вирішив:

— Я далі не поїду. Тут хоч можна порозумітися, бож свої люди, слов'яни, а що я буду робити в німаків?

Отож, товариші подорожі розлучились.

Німеччина зустріла Шрамченків байдуже. Там уже звикли до того, що кожного дня котилися валки якихось переселенців, або люди йшли на пішака, з торбами за плечима. Знання німецької мови, що нею Сара володіла бездоганно, виручило й тут. Дуже швидко Шрамченки влаштувалися в господарстві великого землевласника Шульца, вдівця, який мав уже досить робітників зі сходу, але все ще потребував робочих рук. Коли ж він побачив, що молода пара не просто собі робітники, а фахівці тваринного господарства, ставлення до неї набрало навіть приятельської форми. Господар казав:

— Ти, Теодоре, і ти, Дарко, можете бути певні, що я вас ніколи не звільню. Більше того, аж доки не повернетесь з фронту мій син, я зроблю тебе, Теодоре, головним управителем моєї тваринницької ферми? Хочеш?

— Не знаю, гер господар, — відповідав Федько, — я нічого не знаю. Адже я советський громадянин, мене, на випадок чого, можуть забрати...

— Забрати? Проти твоєї волі? Ти ж казав, що советський лад тобі осоружний, що ти не хотів би повернутись додому.

— Я й тепер це кажу, але є певні закони, яких не можна обійти.

Старий землевласник замислився, а потім вирішив:

— Плювати мені на такі закони. Я маю капітал, а це найвищий закон. Ти, Теодоре, своїм виглядом підпадаєш під арійську расу, а ми, себто відповідна німецька установа з «Шрамченка» зробить «Шрама»,

і ніякий чорт до тебе не прискіпається. Даеш свою згоду?

Федько й Сара після всебічних міркувань вирішили прийняти пропозицію добродушного господаря. Бо й що їм робити? Повертатись? На певну смерть? Вони обидвоє добре знали, що для большевиків, для їхньої верхівки не існують такі поняття, як «прощення», «співчуття», «жалоці». Замість своєї місцевости, на них безсумніву чекає якийсь Магадан, чи Колима...

Зв'язки і гроші великого землевласника зробили своє. А щоб не було, як кажуть, поговору, передбачливий господар пустив у світ чутку, що до нього приїхали з Австрії син двоюрідного брата з дружиною, будинок яких згорів під час советського бомбардування й вони лишилися без даху над головою.

—**—
*

Незадовго до закінчення війни, Федькові довелося поїхати в сусіднє місто, де була велика фабрика овочевих консервів. Раптом Федько зауважив на вулиці знайому постать... Боже! Це ж сестра Оля!

— Олю!

Дівчина зупинилася, здивовано вдивляючись в елегантно одягненого чоловіка, і кинулась йому на шию.

Благеньке платтячко, над лівою груддю синій значок «Ост», бліде, захарчоване обличчя...

— Олюню, як ти сюди потрапила?!

— Як і всі, Федю. Незабаром після твого від'їзду, почали німці забирати молодих дівчат. Тато бігав скрізь, щоб відстояти мене, але ж не помогло. Я вже тут більш року. Працюємо дванадцять годин, їмо переважно брукву...

— Олечко, я і Сара, себто, тепер Дарка живемо за тридцять кілометрів звідси в сільській місцевості. Наш господар впливова й дуже багата людина. Він напевно нам допоможе. Потерпи трохи, рідна, і я думаю, що не більше, як за два тижні ти будеш з нами.

Господар Федька, «добрий геній», як він називав

його заочно, поставився до прохання свого робітника співчутливо.

— Сестра Ольга? Ще зовсім молода? Гут! Пару тисяч марок з моєї кишені та й буде в неї офіційний паспорт фамілії Шрам. Тільки ім'я доведеться змінити на «Ельга», бо в нас «Ольги» нема. Не суперечиш?

Таким чином, дівчина з дніпрового лівобережжя обернулася в німкеню, після остівського напівголодного існування, набрала нормального вигляду й стала причиною добродушних жартів господаря:

— Дивно, — казав він, — де та Україна, а де Німеччина, і ось, будь ласка, чиста копія німецької дівчини. Світле волосся, блакитні очі, серйозна і працьовита. Трохи слабувато в неї з мовою, та за півроку й це прийде до норми. Ти, Ельго, будеш у мене за дочку, бо своїх дочок мені Бог не дав.

—*—

Кінчилась війна. Місцевість, де жили Шрамченки, потрапила під американську окупацію, ніхто не зазіхав на господарство Шульца. В місті тим часом організувався табір «переміщених осіб», і Шрамченки нав'язали з ним зв'язок, проте не відкриваючи своїх карт, не признаючись, що за документами вони німці.

Одного разу Сара, то-пак Дарка, приїхала з міста в піднесеному настрої й сказала чоловікові:

— Федю, сьогодні український таборовий священник таємно мене охрестив...

— Охрестив?

— Так. Розуміється, з моєї доброї волі. Бачиш, коли ми жили вдома, питання різниці релігії не існувало, там просто не було про це мови, а тут... Наш господар дуже релігійний католик, а ти сказав, що ми православні, і мені не хотілось би брехати цьому добродушному чоловікові. Я майже не вихована в юдействі. Правда, в нас святкували суботу, але в синагозі я ніколи не була, бо в нас її замкнули, а потім зірвали динамітом у перших роках революції. Фактично я та й ти були безрелігійними, але єдиний Бог зберіг на-

ше життя, і я хочу визнавати релігію твого народу.

— А як же тебе назвали при хрещенні?

— Та ж Дарія, так, як написано в німецькій перепустці.

— Ти мій дар Божий, — сказав Федько, — і я хочу, щоб той же священик наступної неділі нас повинчав, як вінчалися колись мої батьки й діди, щоб ти і перед людьми і перед Богом була моєю дружиною.

—**—
*—

Десь за півроку після капітуляції Німеччини, до флігеля, де жили Шрамченки, або Шрами, вихорем влетів старий господар. Уся його істота сяяла і в той же час великі сльози котилися по обличчі. Він змахнув їх рукавом і вигукнув:

— О, майн Гот! Ні, ви йдіть подивіться, йдіть зараз же!

— На що дивитись? — спитав Федько.

— Не питай. Я хочу показати, як він виглядає... Захопи фотоапарат, Теодоре, зроби знімку, скоріше!

Біля дверей розкішного дому господаря стояв старець. Наймовірне лахміття було на його плечах. Нogi, взуті одна в подертій чобіт, а друга в черевик. згиналися, ледь тримаючи худюоче, охляле тіло. Довга густа щетина на обличчі унеможлиблювала визначити роки прибульця.

— Теодоре! — вигукнув Шульц, — це мій син Карл, оберлейтнант переможеної німецької армії, кавалер п'яти орденів... А повернувся він із советського полону, де його ось так чудово зодягнули...

Другого дня поголений, вимитий і по-людському зодягнений Карл розповідав, як знуцалися з нього в полоні советські поліцаї.

— Розуміється, — казав він, — і німці були не дуже милосердні до полонених, морили голодом і холодом, але ж не плювали в душу. На свою біду, я признався, що був офіцером, думав, що трохи буде мені легше, та виявилось — навпаки. Оті «Ваньки», що доглядали нас, призначили мене чистієм чобіт.

Уявіть: двадцять пар чобіт, та яких! Дивитись неприємно, не то, що доторкнутись. А Ванько підіймає ногу, ставить чобіт на стілець і кричить: — Оберлейтенант Карл, ходи сюди, швидше! Я щіткою обтираю грязюку й шайзе, а він незадоволений. — Та ні, — каже, — ти руками оббирай, руками, не бійся забруднити своїх офіцерських ручок, чорт тебе не візьме. І за кожним словом — матірна лайка. Що ми їли? Варену, напівгнилу капусту, двісті грамів гливого хліба на день і кип'яток без цукру.

Карл щось пригадав, болісно посміхнувся й продовжував:

— І все ж таки, були люди, що нам заздрили...

— Заздрили? Вам?

— Еге ж. Поруч нашого бараку, власне, хліва для худоби, був такий же барак для советських громадян, які служили в німецькій армії, або за окупації співпрацювали з німцями. То ж вони їли половину з малою домішкою ячменного борошна, а хліба їм не давали зовсім. Над нами знущалися, та хоч не били, а тих навіть без найменшої провини, по голові, по зубах, туди, де дошкульніше. Жорстокі большевики, неймовірно жорстокі! Богу дякувати, що наша місцевість належить до американської зони, а не до советської.

Нужда й страждання перевиховують людину. Той, хто був гноблений, не схоче гнобити іншого. Карл із зухвалого колись офіцера став тихим, задумливим німецьким обивателем. Федько казав йому:

— Я був тимчасовим управителем вашого господарства, а тепер передаю його тобі, Карле. З мене достить буде й зоотехніка.

Карл перелякався.

— Ні, ні, Теодоре, Бога ради, дай мені спокій. Ти знаєш, що й як, ти, як казав батько, його права рука, а мені треба віддихатись, я спустошений війною, в мене нема зараз цікавості ні до чого...

—**—

Минуло п'ять років. У Шрамів народилися син

і дочка. Оля вийшла заміж за Карла. Тепер це одна німецька родина, яка, враховуючи нові обставини, спрощена державі дві третини землі, живе заможнo, хоч без колишньої розкоші.

І не осуджуймо «перевертнів», бож скільки їх, таких родин — спольщених, змадярщених, знімечених. Людина рятує своє життя, як може. Слово «людина» зовсім не звучить гордо, як писав пролетарський письменник Максим Горький, бож обставини сильніші від тієї удаваної гордості.

ПЕТРО І ЧОРТ

Петро знову напився «до чортиків», себто, побачив живого чорта з усіма його зовнішніми прикметами: з ріжками, копитцями й хвостом.

— Пішов вон! — за одеською звичкою, по-російськи, вигукнув Петро. — Чого ти тут стирчиш? Ніколи мене не бачив?

Чорт посміхнувся.

— Бачити — бачив, але в такому стані — ні. Який чорт порадив тобі розлягтися на вулиці, під чужим парканом? Чи в тебе нема свого ліжка?

— Ліжка було далеко, а паркан близько...

Чорт похитав головою.

— Пропадеш ти, Петре, та й пропав би вже, якщо б лишився в Одесі. Там з п'яницями не жартують, одразу за комір і в каталажку — блощиць годувати. А тут, в Америці, лежи собі, де хочеш, поліцей пройде й навіть не подивиться на такого ось дурня.

— Не лайся! — буркнув Петро, — бо схоплю за хвоста і вдарю об дерево. Ач, розпустив губи!

— Тебе не тільки лаяти, а бити треба. Працюєш, добре заробляєш, ну, випий у міру, виспись по-людському в своїй хаті, так ні, обов'язково треба надратись до безтями.

— Чорте, — втомлено сказав Петро, — лиши мене, будь ласка, в спокої. Учитель який знайшовся!

— Бо мені тебе шкода. Адже разом емігрували з Совєтського Союзу, можна сказати, земляки, а ти он що виробляєш!

Петро глипнув і підвівся на ноги. Близько не бу-

ло нікого, тільки невгамовні авта мчали кудись за своїм маршрутом.

«І приверзеться ж ось таке! — подумав Петро. — Ні, таки справді, треба припинити, або хоч зменшити п'янку. І треба оженитись. До тридцяти п'яти років парубкував, досить! Тільки ж із ким оженитись? З однією з тих хвойд що п'ють-гуляють і пильно в чужу кишеню зазирають? Ні, хай вони проваляться!»

Петро був переконаним прихильником фізичної праці. Народившись в інтелігентній родині, він з дитинства чув нарікання свого батька, дрібного советського службовця:

— Чи треба було мені вчитись, закінчувати отой історико-філологічний факультет? Був би я слюсарем, чи столярем, то й горя не знав би.

А батьків приятель, Іван Громак, що скінчив Духовну семінарію, підливав олії до вогню.

— Ти програв, Миколо, напевно програв. Дивись на мене. Я, коли почув, що в нас порядкує робітничо-селянська влада, сразу ж переключився на нові рейки, поліз у шахту. Відроблю свої законні сім годин, а тоді прийду додому, змию з себе сажу, сяду за стіл, добре поїм, ще й вип'ю при тому, і плювати мені на всякі гасла, про підвищення політичного рівня й навіть на боротьбу за панування комунізму в цілому світі. Що візьмеш із шахтаря?

Батько відповідав:

— Тобі добре, Йване, що ти вродився здоровим, як дуб, а я хирлявий, мені шахтарська праця не по плечу, я б від неї давно здох. Ну, й що мені робити? Сиджу в канцелярії, переписую дурні папірці, кожного дня думаю: а з чого ж я буду жити завтра?

Зрештою батька відправили на північ за «неспівзвучність» добі, мати померла, а Петро, єдиний син, опинився в безпритульних.

То був гіркий і разом цікавий час. Спали в чужих коридорах, або в теплих казанах, де варився асфальт, харчувалися з того, що украдуть на базарі, або «вистівають» десь у поїздах. Тоді дуже популярною була пісня безпритульних:

Позабыт, позаброшен
С молодых, юных лет,
Я остался сиротою,
Счастья-доли мне нет.

Слухачі плакали й давали — хто гроші, хто щось істівне, словом, підтримували. І все було добре, поки Петро, що мав здібність до малювання, за намовою старшого безпритульника, по-блатному, «пацана», не написав пляката:

СПАСИБІ ТОВ. СТАЛІНОВІ
ЗА ЩАСЛИВЕ ДИТИНСТВО.

Плякат приліпили на одному з казанів, у казанах сиділи замурзані, обдерті діти. І люди, що проходили мимо, хитали головами й сльовували, очевидно, на адресу тов. Сталіна.

Цього вже влада стерпіти не могла. На безпритульних почали влаштовувати облави, і таким чином Петро потрапив до колонії малолітніх правопорушників, а властиво, до тюрми, що нею віддало ГПУ.

Назовні малі правопорушники виглядали добре. Їх одягнули в однакову одіж-уніформу, попередньо вимивши й причесавши, досить пристійно годували, навчали різних ремесел.

Ця колонія біля столичного міста Харкова дуже сподобалася знаному пролетарському письменникові, Максимові Горькому, й він вихваляв її в пресі, як велике досягнення советської влади. Розуміється, Горький не знав, що дітей у тій колонії виховували переважно дрюком, садовили в темні холодні карцери на хліб і на воду, а за спробу втекти нещадно катували.

Петро, правда, тікати не хотів, бож не було куди. Він набув фах «лакіровщика» музичних іструментів, непогано заробляв, пізніше навіть був удостоєний служити в Червоній армії. Та в дні війни, скориставшись з тріснутої залізної заслони, опинився спочатку в Німеччині, а потім в Америці.

Пити Петро почав ще в пору безпритульності.

ло нікого, тільки невгамовні авта мчали кудись за своїм маршрутом.

«І приверзеться ж ось таке! — подумав Петро. — Ні, таки справді, треба припинити, або хоч зменшити п'янку. І треба оженились. До тридцяти п'яти років парубкував, досить! Тільки ж із ким оженились? З однією з тих хвойд що п'ють-гуляють і пильно в чужу кишеню зазирають? Ні, хай вони проваляться!»

Петро був переконаним прихильником фізичної праці. Народившись в інтелігентній родині, він з дитинства чув нарікання свого батька, дрібного советського службовця:

— Чи треба було мені вчитись, закінчувати отой історико-філологічний факультет? Був би я слюсарем, чи столярем, то й горя не знав би.

А батьків приятель, Іван Громак, що скінчив Духовну семінарію, підливав олії до вогню.

— Ти програв, Миколо, напевно програв. Дивись на мене. Я, коли почув, що в нас порядкує робітничо-селянська влада, зразу ж переключився на нові рейки, поліз у шахту. Відроблю свої законні сім годин, а тоді приїду додому, змию з себе сажу, сяду за стіл, добре поїм, ще й вип'ю при тому, і плювати мені на всякі гасла, про підвищення політичного рівня й навіть на боротьбу за панування комунізму в цілому світі. Що візьмеш із шахтаря?

Батько відповідав:

— Тобі добре, Йване, що ти вродився здоровим, як дуб, а я хирлявий, мені шахтарська праця не по плечу, я б від неї давно здох. Ну, й що мені робити? Сиджу в канцелярії, переписую дурні папірці, кожного дня думаю: а з чого ж я буду жити завтра?

Зрештою батька відправили на північ за «неспівзвучність» добі, мати померла, а Петро, єдиний син, опинився в безпритульних.

То був гіркий і разом цікавий час. Спали в чужих коридорах, або в теплих казанах, де варився асфальт, харчувалися з того, що украдуть на базарі, або «вистівають» десь у поїздах. Тоді дуже популярною була пісня безпритульних:

Позабыт, позаброшен
С молодых, юных лет,
Я остался сиротою,
Счастья-доли мне нет.

Слухачі плакали й давали — хто гроші, хто щось їстівне, словом, підтримували. І все було добре, поки Петро, що мав здібність до малювання, за намовою старшого безпритульника, по-блатному, «пацана», не написав пляката:

СПАСИБІ ТОВ. СТАЛІНОВІ
ЗА ЩАСЛИВЕ ДИТИНСТВО.

Плякат приліпили на одному з казанів, у казанах сиділи замурані, обдерті діти, і люди, що проходили мимо, хитали головами й спльовували, очевидно, на адресу тов. Сталіна.

Цього вже влада стерпіти не могла. На безпритульних почали влаштовувати облави, і таким чином Петро потрапив до колонії малолітніх правопорушників, а властиво, до тюрми, що нею відало ГПУ.

Назовні малі правопорушники виглядали добре. Їх одягнули в однакову одіж-уніформу, попередньо вимивши й причесавши, досить пристійно годували, навчали різних ремесел.

Ця колонія біля столичного міста Харкова дуже сподобалася знаному пролетарському письменникові, Максимові Горькому, й він вихваляв її в пресі, як велике досягнення советської влади. Розуміється, Горький не знав, що дітей у тій колонії виховували переважно дрюком, садовили в темні холодні карцери на хліб і на воду, а за спробу втекти нещадно катували.

Петро, правда, тікати не хотів, бож не було куди. Він набув фах «лакіровщика» музичних іструментів, непогано заробляв, пізніше навіть був удостоєний служити в Червоній армії. Та в дні війни, скориставшись з тріснутої залізної заслони, опинився спочатку в Німеччині, а потім в Америці.

Пити Петро почав ще в пору безпритульності.

В Советському Союзі всі п'ють — діти, жінки, а про робітничу клясу вже й говорити нема чого. П'ють від тієї безпросвітности, що її приніс народіві «великий жовтень».

А чому ж п'ють тут, де «жовтня» не було й, на щастя, певно й не буде. Чому викидаються мільярди на отруту? Від розкоші й тієї майже необмеженої волі особи, яку дарував людям американський закон. Виходить, що причини різні, а результат однаковий. Хоч круть-верть, хоч верть-круть. Ще коли б не було на кожному кроці отих спокусливих ресторанів...

Сьогодні, після відпочинку під парканом, Петро теж пішов до ресторану. День був суботній, людей повно, довелось навіть трохи постояти, поки звільнилось місце. За столиком на дві особи сидів якийсь поважний пан у чорному вбранні, з окулярами на носі.

Петро злегка вклонився.

— Дозволите?

— Пан хитнув головою й зразу ж почав по-українському:

— І чого б ото я питаю, бачивши, що місце вільне? Петро зніяковів.

— Ви належите до...

— Так, належу.

— Але як ви впізнали, що я українець?

— Як упізнав? Та ж у вас на лобі написано УССР...

Петро посміхнувся, пригладив свого чуба й по-змовницькому підморгнувши сусідові, спитав:

— То, може, вип'ємо заради першого знайомства?

Сусід заперечливо похитав головою.

— Ви вже випили й навіть більше, ніж потрібно, а я взагалі не п'ю, бо маю улькус.

Петра раптом огорнув веселий настрій і він сказав:

— Позичте мені свій улькус!

— Позичити? Хай він згорить, я й ворогові своєму цього не побажаю. А чому це у вас таке дивне прохання? Може, хочете від чарки відвикнути, то для цього улькус зовсім непотрібний, досить узяти себе в руки, а вже в ніякому разі не спати під парканом...

— Слушайте, добродію, — спитав здивований Петро, — чи ви часом не чорт?

— Здається, ні, — посміхнувся сусід. — Я тільки побачив травинку на вашому плечі й догадався, звідки вона. А що ви поробляєте взагалі?

— Пінтую.

— Що пінтуєте? Будинки?

— Ні. Музичні іструменти, роялі й піяніна.

— О! — вигукнув поважний пан. — А в якій фірмі?

— У фірмі «Трень-Брень».

— І скільки вам платять?

— Вісім долярів на годину.

— Слушайте, пане, — заусміхався й замахав невидним хвостом сусід, — я якраз представник музичної фірми «Вечірній Дзвін», дуже багатой. Йдіть до нас, ми вам платитимемо дванадцять долярів.

— Це діло треба розжувати! — сказав Петро.

— А чого там жувати? Дванадцять не вісім!

— Воно так, — відповів Петро, — але не забувайте, що я звідти й kota в мішку не купую. Дайте мені адресу вашого «Вечірнього Дзвону», я приїду, подивлюся, які там умови, а тоді вже будемо говорити.

— Адресу? Будь ласка! Ось моя особиста, а ось фірми. Та спочатку заїдьте до мене, познайомитесь із моєю родиною, гаразд?

— Коли ж до вас можна зайти?

— Хоч і завтра. Я весь день буду вдома, жінка й дочка теж, здається, нікуди не збирались. Прошу!

Будинок нового знайомого Петра, добродія Савела Бийтебеліхасила, а по-американському, Сева Бителса, значився під номером 13, і забобонний Петро сплюнув на ліву сторону, щоб, бува, не трапилось якоїсь неприємности. Потім обережно натиснув гудзик дзвоника. За хвилину почулися легкі кроки й дуже вродлива дівчина, відчинивши вхідні двері, наскільки дозволяв ланцюжок, питально глянула на прибулого.

— Ви, певно, до батька?

— Так, до Савела Никифоровича.

— Зайдіть!

Петро задивився на елегантну постать дівчини й

подумав: «Скільки ж тобі років? Можна дати двадцять п'ять, а можна й менше»...

Савел Никифорович був у строкатому халаті, без окулярів, а тому примружував очі, як усі короткозорі.

— Люблю точність, — сказав він. — Маємо другу годину, як і було домовлено. Сідайте, пане... колишній безпритульний.

Петро сіпнувся.

— А вам це звідки відомо?

— З вашої манери ходити. Ви йдете бочком, обережно, наче боїтесь, щоб не схопив за комір міліціонер.

«Ні, в ньому таки є щось чортяче, — подумав Петро, — то зауважив травинку на плечі, то "безпритульну ходу", якої я й сам не помічав»...

А вголос спитав:

— Може й вам траплялось тікати від міліціонера?

— Ще й як траплялось, але врешті не втік, відсидів свою п'ятилітку на Воркуті, знаю, по чім фунт лиха. Ну, та нічого, що було — було, а тепер давайте обідати. Ганю, чи вже можна до столу?

На це запитання з'явилася господиня, не молода, але така ж гарна, як і дочка, у свіжому кокетливому фартусі з мереживною оздобою.

— Можна. Вже давно можна, та я думала, що ви зайняті якоюсь поважною розмовою й не хотіла перешкоджати.

Стіл був опоряджений по-панському. Різні закуски притягали очі, біля них стояла ціла батарея пляшок.

— Я не п'ю, — сказав господар, — а ви призволяйтесь.

Петро глянув на пляшки, на старшу й молодшу господиню, згадав учорашнього чорта й рішуче заявив:

— Щось мені не хочеться пити. Хіба чарочку отого червоного вина...

— Значить, у вас однаковий смак з нашою Лариною, — зауважила мати, — вона також любить червоне вино, розуміється, в невеликій мірі.

Петро змовчав про те, що йому чарка вина, як собаці горохова зернина, що він вино та й горілку п'є склянками.

— То як же, земляче, сторгуємось відносно «Вечірнього Дзвону»?

— Може й сторгуємось, але я все ж таки хотів би спочатку там побути й роздивитись.

— Роздивитесь, аякже! Та я певний, що не пошкодуєте за своїм «Трень-Бренем», зразу ж зауважите різницю між цими фірмами.

Ця гостина для Петра була дуже приємна. Відчувалося своє, рідне, і він зовсім не шкодував за горілкою, яку не випив. А більше всього сподобалась йому Лариса. Це не та, що хлеще горілку, курить, як льокомотива, лається нецензурними словами. Крім того, мати конфіденційно призналася, що Ларисі вже двадцять сім років, та ось не знаходиться для неї підходящої пари... «А чому б тобі, Петре?» Ні, це вже дурниця, із свинячим рилом до троянди не пхаються...

Сьогодні Петро довго розглядав себе в дзеркалі. Червонавий ніс, кущуваті брови, очі гарні, великі, але під ними від частого вживання алкоголю залягли брунатні смужки. Ні, не годишся ти, Петре, для жєниха, їй-бо, не годишся. Тільки й того, що маєш золоті руки, найліпшого майстра заткнеш за пояс, як пужално від кінського бича...

І знову вночі Петрові приснився чорт. Цього разу без чортівських прикмет, лише з маленькими ріжками.

— Ну, що, — спитав чорт, — закохався?

— Закохався. А тобі яке діло?

— Таке, що я хочу тобі допомогти.

— Чим допомогти?

— Порадою, дурню, тільки порадою, бо хто ж тобі, крім мене, щось путнє порадить? Слухатимеш?

— Ну, слухаю.

— Покинь пити. Зовсім. Тоді з носа зійде червона барва, проясняться очі, зникнуть оті брунатні смужки. Спробуй!

Петро почав дискусію з чортом.

— Чорте, — сказав Петро, — з давніх давєн відомо, що ти дух зла, непокори, гордині, що ти наштєвхуєш людей на негарні вчинки. Чому ж ти маєш сєнтимєнт до мене і радиш стати на добру путь?

— А тому, що ти вже досить бачив зла, можна рахувати, від дитинства. Ну, й мені тебе шкода, бо ж і в чорта є серце...

Ранком Петро відпросився з роботи й поїхав до фірми «Вечірній Дзвін». Фірма, справді, була солідна, і коли довідалися, що в Петра великий фаховий стаж, поставились до нього з повним респектом.

— Дванадцять долярів вам буде на старт, а трохи згодом ми вам платню підвищимо. Отже, переходьте!

В Америці, проти бажання людини, ніхто не сміє затримувати її на роботі. Правда, фірма «Трень-Брень» шкодувала за Петром, пропонувала йому підвищення платні до десяти долярів на годину, але Петро тільки посміхнувся, мовляв, уже чули більше, і взагалі, будьте здорові!

Сев Бителс працював агентом по продажу роялей і піанін, і в нього ця справа йшла дуже успішно. Він якимись, одному йому відомими шляхами, дізнавався, що в того, чи іншого багатія є дочка-підліток, їхав до нього й переконував у потребі придбати музичний інструмент. А де ж можуть бути кращі модерні й найдешевші інструменти, як не у фірми «Вечірній Дзвін»?

— Добродію, — казав Сев, — ви людина інтелігентна і розумієте, що музика — це прекрасний додаток до дівочої вроди. Музична дівчина скоріше знайде собі гарного й багатого жениха. А може, вона стане артисткою й її ім'я гомонітиме в цілому світі? Не пошкодуйте пари тисяч, цим ви зробите велику прислугу своїй дитині, зробите її щасливою.

Отож, рідко який батько залишиться глухим до подібних переконань а Савел Никифорович побирав свої комісійні й складав доляр до доляра, мріючи вирости на незалежного бізнесмена...

По праву доброго знайомого, Петро часто бував у Бителсів, і чим далі, тим більше закохувався в Ларису. Він приносив їй дорогі подарунки, старався показати себе з найвигіднішої сторони, але бачив, на жаль, що дівчина не відповідає йому взаємністю.

«Ех, ти, дурний безпритульнику! — картав себе Петро. — Чого захотів! Та ж вона скінчила хемічний

факультет, працює в науковій установі, в неї, певно, тих поклонників і не перелічиш».

А приятель-чорт посміхався й шепотів на вухо:

— Не перелічиш? А чому ж вона досиділась до двадцяти семи років? Чому досі не вийшла заміж? Мабуть, чекає на багатого. А ти ж, Петре, багатий, не здавайся й не відступай, іноді треба довго чекати, аж поки рибка клюне...

Одного разу Лариса спитала:

— Що ви, Петре, читаете?

Петро спочатку зникнів, а потім рішуче відповів:

— Нічого!

— Як це «нічого»? Адже ви грамотний?

— Не привчений я читати, панно Ларо. Скінчив семилітку, але від неї майже нічого не лишилося в голові. Нас більше напихали політичною літературою, бодай би їй згоріти!

— А що, як я вам дам одну книжку... Ну, хоча б переклад з німецької, Еріха Марії Ремарка, «На заході без змін».

— Про війну?

— Є там і про війну, але інакше, ніж пишуть советські письменники, без політичної пропаганди й підсолодженого патріотизму. Особливо раджу прочитати розділ «Три товариші».

Петро покрутив книжку в руках.

— Давайте, тільки не обіцяю, що прочитаю всю.

— Спробуйте. Не сподобається, дам іншу.

«От причепилась! — подумав Петро, — ще й цієї не розгортав, а вона лагодить іншу. Багато хочеш, ти, дівчино!»

Вдома, перед тим, як іти до ресторану вечеряти, Петро ліг на канапу, зручніше для очей підсунув лампу, пропустив передмову, пропустив два більших оповідання й почав рекомендовані Ларисою «Три товариші». Почав і не міг одірватись, забув і про вечерю й про те, що дуже смачна риба за жидівською рецептою у тому ресторані любить плавати... Годинник показував першу ночі, треба було лягати, бож о сьомій заде-

ренчить будильник, нагадає, що час збиратися до «Вечірнього Дзвону».

«Ах, їдять його мухи з комарями! — вигукнув Петро. — І чому таких книжок не було у нас, в Одесі? А може, й були, та мені не попадались. Не про книжки там думали, а про те, щоб вистояти в черзі якусь «благодать», що її тут, як сміття на базарі, аби твое бажання купити».

За тиждень Петро повернув Ларисі книжку.

— Прочитали?

— Не прочитав, а проковтнув. Дайте ще!

Очі в Лариси сміялись.

— Отак сподобалося?

— Тут це слово не підходить, Ларо, — відповів Петро. — Подобатись може убрання, їжа, врешті якась театральна гра, або концерт... А це... життєва школа. Взяли людину, скажімо, таку, як я, неотесану й короткозору, та й тицьнули, вибачте, мордою у вікно, звідки розкривається весь Божий світ. Дивись, мовляв, дурню, дивись добре, вчись на досвіді інших, як треба жити, співчувати, любити... Знаєте, я після «Трьох товаришів» не спав майже цілу ніч, все мені ввижалася та хвора, приречена дівчина і... крадені квіти, які слав її коханий, щоб потішити її. А як вона вмирала, тримаючи коханого за руку... Я, отакий собі барбос, що пройшов огні, води, мідні труби і чортові зуби, мало не ревів від зворушення. І подумав собі: скільки в житті доброго, але ми не помічаємо його, топчемо ногами, задовольняємось мізерією...

Цього разу Петро повернувся додому з цілим коштом книжок. Були там українські, були й російських класиків, зокрема «Беси» Достоевського, про яких Петро чув ще вдома, та вони були вилучені з бібліотек, як «шкідливі», що негативно характеризують революціонерів... Авжеж! Хіба можна давати таке школярам? Їм підсовували сучасних, «ідейних», що вихваляли революцію і советську владу. Наприклад, Маяковського:

Слухай наказ:

Хто не з нами,

Той проти нас.

Петро сплюнув, згадавши одну шкільну програмову тезу: «Пролетарський гуманізм визначається найбільш повно в словах Максима Горького — Якщо ворог не здається, його знищують. Оце так «гуманізм»! З душі верне. І вірили, і вивчали ці нісенітниці, підносили під самісіньке небо Сталіна, а він виявився бандитом, народовбивцею. Та й наступники його не кращі.

За порадою матері Лариси, Петро відмовився від вечері в ресторанах. Мати казала:

— Ви, Петре, змушені обідати в ресторані, бо вам нема кому зварити, а ось вечеряти... Та зробіть собі яєшню, або підсмажте кусок м'яса, чи риби, й буде у вас домашня вечеря. Для чого викидати гроші на ресторани?

Таким чином, у Петра з'явилася «економія часу», й він весь поринув у книги, та й які книги! Подібних творів боялися там, як вогню, бо вони розкривали суть советського режиму, вони показували, що дала народові так звана «великая октябрьская революция».

Якось само собою вийшло, що Петро відвик від чарки. Що краще? Чи напиться і дурнем пролежати в ліжку, а чи ознайомитись більше з життям, пізнати те життя? Останнім часом Петро почав спостерігати інше ставлення до нього Лариси. Раніше вона мовчала, а тепер стала говірка, залюбки вела дискусію про якихось літературних персонажів, наштотувувала Петра на такі думки, що він їх ніколи до цього не мав... Химерна дівчина! Освічена, розумна, але не виказує своєї «розумности», підпорядковує собі колишнього безпритульника, старається зробити з нього рівноправного партнера.

Одного разу Петро, може, й недоречно, поставив перед нею питання:

— Ларо, чому ви досі не замужем? Адже кожній дівчині належить бути дружиною, а потім матір'ю. Чому ви так спізнались?

Лариса відповіла:

— Петре, чи ви думаєте, що я метелик? Потягнусь до сонця, коли воно мене пригріє? Ні, мій приятелю, я не хочу обпалити собі крильця, а тоді все життя по-

кутувати. Не вийду, то й не вийду. Крім мене, є багато дівчат, що лишаються самотніми. Краще бути самотньою, аніж підпасти під вплив якогось самодура, виконувати його примхи, загубити своє власне «я».

— А роки? — запитав Петро.

— Що ж, роки? Вони йдуть і проходять, їх не зупиниш, тільки я особисто ніколи не гнатимусь за шлюбною кар'єрою, мені вистачить і своєї кар'єри, принаймні я ні від кого не залежу.

— А чи це нормально? — спитав Петро.

— Може, й ненормально, але кожен думає так, як йому хочеться.

Після цієї розмови, Петро лишився дуже незадоволений... із самого себе. «Не з того боку ти підходиш, Петре. Чи треба було тобі питати, чому не замужем? От і добре, що не замужем, інакше ти до неї не мав би права їздити. Краще спитати: пішли б ви за мене? Ні, це неможливо, — розхолоджував себе Петро, — абсолютно неможливо. Хоч ти вже й не п'єш, але куди тобі з репаними руками «лакіровщика» музичних інструментів? По панові мусить бути й їжа, а цей шматочок не для тебе».

Тим часом скоїлось непередбачене. Десь о сьомій вечора задзвонив у Петра телефон, і мати Лариси, та-муючи сльози, вигукнула:

— Петре, Бога ради, негайно приїздіть! Чоловік і Лара потрапили в автомобільну аварію, обидвоє в шпиталі. Я вже там була, але сказали, щоб раніше як за три години ніхто не намагався бачити потерпілих, бо їх тепер оперують. Приїдьте, Петре, бо мені страшно самій повертатись до того шпиталю. Може, їх уже й на світі нема...

Петро мчав своїм «каділаком», як божевільний. Забрав матір Лари й опам'ятався лише тоді, як побачив білі стіни лікарні.

— Що? Як? — Ці запитання до чергового лікаря вихопилися з двох уст, наче стогін присипаних камінням людей.

— Не так зле, — сказав лікар. — Дівчині, правда, довелось відрізати три пальці на лівій руці, а батькові

зшити шкіру на обличчі, на шиї й на грудях, але серйозних внутрішніх ушкоджень обидвоє не зазнали. За тиждень-півтора можна буде їх відпустити додому.

Обличчя Савела Никифоровича було все забинтоване, тільки очі світилися, і він ще мав силу жартувати.

— Ось у такому вигляді піти грабувати банк... Навіть маски не треба. Чи не правда, Петре? Підеш разом за компанію?

Лариса лежала серйозна й мовчазна. Вона вже знала, чого коштувала їй та проклята аварія й не намагалася таїти своє горе.

— Каліка! — прошепотіла вона з болем. — Справжня каліка!

— Та ж ліва рука! — спробував потішити Петро.

Але дівчина відвернула голову до стіни й нічого не відповіла.

Тепер весь свій вільний час Петро проводив у шпиталі. Спочатку відвідував Савела Никифоровича, а тоді йшов до окремої невеличкої кімнати, яку, не зважаючи на протести батьків Лари, оплачував сам. Пізніше до тієї кімнатки спеціальний післанець від крамниці вкочував возика, а там, як на рекламній вітрині: дорогий, імпортований кав'яр, шинка, ковбаса, цукерки, різне печиво і обов'язково розкішна китиця квітів. Зворушена Лариса питала:

— Для чого це, Петре? Адже мама приносить мені все, що потрібне. Чи не зайві ці витрати?

— Мама мамою, — відповідав Петро, — а я сам по собі. Підгодовуйтесь, бож ви така худенька...

Петро читав Ларисі газети, мовляв, щоб вона не трудила очей, виконував усі її доручення поза шпиталем, коли б було можна, зовсім не покидав би його, сидячи біля хворої.

І ще раз Петрові приснився чорт. Нічого чортячого в ньому уже не було, але Петро знав: це він, хоч і маскується під людину.

— Ну, як? — спитав чорт. — Уже рішився?

— На що рішився?

— Запропонувати свою руку, серце і дванадцять

долярів за годину праці? Тепер вона не відмовить... А між іншим це ж я влаштував ту аварію, щоб полегшити тобі дорогу до неприступної фортеці, і ти мусиш бути мені вдячний...

Петро схопив черевика, хотів жбурнути його в чорта, і... з черевиком у руці прокинувся. І того ж дня, червонючи від ніяковости, спитав Ларису:

— Ларо, ви вірите в чорта?

— В якого чорта?

— Ну, в нечисту силу...

Лариса посміхнулась.

— Нечиста сила — це людське зло, Петре, в нього я вірю, так само, як вірю в добро, і завжди ставлю його вище над злом.

— То може, в ім'я цього добра, ви погодились би, щоб такий одеський волоцюга, Петро Шелест, опікував васи всі життя?

— Я ж каліка, Петре, для чого вам мати жінку-каліку?

— А то вже моя справа. Скалічена рука людину не спотворює, треба боятися тільки спотвореної душі.

—**—
*—

Весілля Петра і Лариси було скромне. Батьки, кілька близьких приятелів, а разом не більше двадцяти людей.

Ларисі зробили протез, три гумові пальці, і ніхто не догадався б, що під білою рукавичкою чогось бракує.

Церква сяяла електричними вогнями. Урочисто співав хор, якому Петро заздалегідь відсипав такий гонорар, що диригент аж зніяковів.

— Це все нам, пане Шелест? — запитав він нареченого.

— А кому ж? Тітці з Молдаванки? Тільки добре співайте.

Лариса в білій вінчальній суконці годилась би для реклями краси й молодости. Вона, справді, ще нікого не кохала, нікому нічого не обіцяла, і за запитання священника про цю обіцянку, з повним правом могла відповісти: Ні!

Петро полонив її своїм добрим серцем, тією відданістю, яку рідко зустрінеш у житті. Він сказав:

— Ларочко, в одному можу тебе запевнити. Ніколи Петро не зробить тобі прикрости, не одурить і не зрадить. Будемо жити «по-Божому», як висловлювалася моя мати, будемо чуйливі одне до одного. Оце і вся моя програма.

Більше чорти Петрові не снились. Може, тому, що остаточно вийшла з ужитку «чортова рідина», навіть не було тяжіння до неї.

— Петрику, — ласкавою кицькою піддобрювалася до Петра Лариса, — а що, коли б ти спробував учитись?

— Учитись? Тобі не вистачає мого заробітку?

— Та, ні, борони Боже, нам бракує лише пташиного молока, але ж мені шкода твоїх рук...

— Не шкодує, Ларочко. Руки все витримають, якщо по них не б'ють, не зневажають. Чи тобі соромно бути дружиною робітника?

— Ой, ні! Я горджусь тобою, мій любий, та все ж таки, хотілося б поліпшити твою долю.

— Моя доля, Ларо, поліпшиться за... скільки місяців?

— За три — догадалась і чомусь почервоніла Лариса, — тільки я не розумію тебе. Поліпшиться?

— Авжеж. Бо мене чекатиме вдома не сама дружина, а й нащадок.

Лариса своєї наукової праці не кидала, бо каліцтво їй не перешкоджало. Але тепер Петро настояв:

— Досить з тією працею. Під Советами жінка йде у так звану декретну відпустку за два місяці до пологів, та ми, Богу дякувати, не залежимо від декрету. Відпочивай, набирайся сил!

Дивний він, цей Петро. Нема в нього якихось примх, нема й краплі егоїзму. Якщо, бувало, до його повернення з роботи не встигали приготувати обід, він казав:

— Нема обіду? То й не треба. Їдьмо всі до ресторану, а це доварите потім. Дорого там? Та ж Петро заробляє сто доларів на день. Чого ж прибіднятись?

Щиро шанував він і Ларисиних батьків.

— Своїх не маю, то хоч чужими натішусь. Ви, мамо, не крутіться, як вивірка в колесі, хай за вас працює машина. Щоб я більше не бачив, як ви перете білизну. До пральні її! Там і помиють, і випрасують, і привезуть, а ми тільки заплатимо гроші.

Лариса завжди була одягнена, як принцеса.

— Петрику, для чого ти робиш з мене ляльку? — казала вона.

— Яку ляльку? Не шкодую витрат на твій одяг? Ще б ти ходила в латаному! Це не Советський Союз, моя дорога.

Дні бігли вистрибом, не залишаючи особливих вражень. Яюсь непомітно настала пора для Лариси. Петро взяв собі півтижневу відпустку й не відлучався зі шпиталю, бож там можна було й пообідати. Ходив увесь час, наче годинниковий маятник, по коридорі, дивувався медперсонал своєю надмірною тривогою.

— Та чого ви, пане? — питали в нього. — Справа природня, не треба боятись.

— Вам не треба, а мені треба, — відповідав Петро. — Адже це дружина, а не якась випадкова приятелька.

Врешті Петра покликали.

— Хочете подивитись?

— А хіба можна?

— Можна. Ви ж чоловік, а не випадковий приятель...

Те, що побачив Петро, докраю його приголомшило. Боже, які муки! Скільки витерпить та бідна жінка, поки звільниться її лоно. Петро не досидів до кінця і вискочив у коридор. За пару хвилин до нього підбігла сестра.

— Перелякались? Ото ще мені чоловік! Та йдіть, уже все готово, син у вас, великий, дев'ятифунтовий, на батька схожий...

Петро навмисне трохи зачекав, поки приберуть усе біля породіллі, й неслухняними ногами переступив поріг білої палати. На нього глянуло усмінене, наче знутри осяяне, обличчя дружини.

— Вітаю, Ларочко! Значить, син... Ну, що ж, Пав-

лом буде, щоб разом святкувати іменини. Не суперечиш?

Лариса притягнула до себе буйноволося голову чоловіка й прошепотіла:

— Я хочу лиш одного: щоб мій і твій син мав людську душу.

—**—

Минуло п'ять років, і тоді Лариса заявила:

— Я хочу дочку!

— Хочеш дочку? — здивувався Петро. — Знову мучитись?

— А чого там мучитись? Я вже й забула. Не турбуйся, Петрику, ти ж бачиш, що я здорова жінка, хоч і без пальців.

Дочка прийшла легко, але цього разу Петро вже дивитись на пологи не хотів.

— Бог з ними, — казав він. — У мене мало душа не тріснула, хоч і не я особисто народжував. Краще глянути на готове..

Батьки працювали, діти росли, а дід, Савел Никифорович, що врешті зоперував свій улькус і був повний енергії, раптом засумував.

— Набридло мені підлещуватись до багатіїв, щоб купували піяніна, сидів би я у своїй власній крамниці й торгував би потроху, коли б...

— Коли б вистачило грошей? — спитав Петро.

— Та...

— А ви не такайте. Скажіть прямо: Петре, мені бракує стільки ось... Скільки?

— Десять тисяч...

— Всього навсього? Ось маєте чека на двадцять тисяч. Вистачить на перший час?

Савел Никифорович мало не зімлів від несподіванки.

«Боже, — подумав він, — прощаю моїм ворогам і всі знущання, і Воркуту, й еміграцію за те, що Ти дав мені такого зятя!»

А Петро ще й далі підтримував його добрий настрій.

— Тату, ми ж ділитись не збираємось. Павлик і мала Ларочка мої діти, а ваші внуки. Будемо жити для них!

На родинній нараді довго вирішували, яку торгівлю почати Савелові Никифоровичу. Продуктово-молочну? Галянтерійну, чи взуттєву? — Задушить конкуренція великих крамниць. І тут практичну думку підказала мати:

— Меблеву! Адже наші три приятелі-земляки — висококваліфіковані столярі. Вони потраплять зробити будь-яку, наймодернішу меблю. І самі досить зароблять, і ми матимемо прибуток.

Рація! Договорилися з майстрами, дали їм замовлення, тут же, недалеко від власної хати, найняли торговельне приміщення, і почали...

Треба було подивитись на Савела Никифоровича, як гордо він сидів за своїм бюрком, виписував поквитування, розхвалював свій крам. А крам, справді, був першорядний, не на «живу нитку» зроблений, а так, як робили в старому краю — на вік, або ж — для внуків і правнуків...

Слава про «савеловські» меблі пішла по всьому місті й поза ним. Довелось збільшувати вдвічі і втричі замовлення майстрам, довелось найняти продавця для допомоги.

—**—
*—

Петрові сповнилось п'ятдесят років, Ларисі сорок два. І тоді колишній безпритульний сказав своїй родині:

— Бог допоміг нам вирватись із того пекла, де нема нічого святого, де на людей дивляться, як на сміття. А скільки ж там нещасних, покривджених, затурканих, скільки сліз проливається кожного дня... Наш спільний капітал досяг семизначної цифри, ми живемо на дивіденди з капіталу, і чи не буде справедливо — четвертину з того, що маємо, віддати покривдженим? Як, коли, через кого — цим займеться наша молодша господиня.

Ніхто не суперечив. А Лариса, в присутності батьків, схопила шершаву, порепану руку свого «лакіровщика» й поцілувала її.

— Та що ти, Ларусю? — зніяковів Петро.

Лариса відповіла:

— Це я цілую твоє добре серце. Ти, як сам казав, пройшов огні, води, мідні труби й чортові зуби, і не заломився, зберіг незабрудженою свою душу, навіть багатство не зробило тебе черствим егоїстом, як воно, на жаль, робить наше довкілля.

ЧИ ВАРТО РОЗВОДИТИСЬ?

1.

— У нас криза взаємин, Іване, — сказала Надія і посміхнулась тією усмішкою, що виключала заперечення з боку партнера. — Ось сьогодні ми ще не перемовилися жодним словом. Ти мовчиш і я мовчу, бо нема про що говорити. Ну, що ж, горіли, а потім охололи й лишилося дві купки попелу, з яких не добудеш ані вогню, ані тепла. І тому я вважаю, що краще нам розійтись.

Подібні розмови відбувалися вже не раз і не два. Іван затагнувся цигарковим димом і спокійно відповів:

— Здається, я не давав тобі причини для такого рішення. Може, в тебе є особисті міркування, себто, на твоєму обрії з'явився інший промінь... В такому випадку, розуміється, я не маю права тебе затримувати.

— Ні, Іване, ніякого «проміню» нема. Ти мене знаєш. Я не належу до темпераментних жінок. Шкода, що Бог не дав нам дітей. Тоді можливо, компенсувалась би ота відчуженість між нами, материнство викликало б інші зацікавлення, примирило б з тим, що вічного споріднення між чоловіком і жінкою не існує.

— Ну, добре, — втомлено сказав Іван, — значить, будемо ділитись?

— А що нам ділити? Хата на дві родини, квартирантів якраз нема, вибирай собі або низ, або верх, мені однаково.

Був вечір. Липнєве сонце схилялось до обрію, автамчали по вулиці в обидва боки. Надія діловито поча-

ла відокремлювати свої речі й переносити їх на другий поверх, де їй більше подобалось бути. Іван байдуже спостерігав те відокремлення, читаючи якусь книжку.

— Надю, — запитав він, — а ключі будуть спільні, чи теж окремо?

Це її найприкріше вразило. До чого ж недоречно запитання! Якщо розводимося, то, ясно, не може бути спільних ключів. Проте вона здержалась і байдуже відповіла:

— Як хочеш. Мені нема чого таїти від тебе, а тобі від мене.

Це був перший вечір «роздільного» життя. Тиша ледь шаруділа крилами на обидвох поверхах, і там і тут було нудно...

Надія почула, як клацнув замок унизу, значить, Іван кудись пішов. Куди? І чого? А яке, власне, твоє діло? Він же тепер незалежний...

Вечір тягнувся дуже довго. Скінчилася година телевізійних новин, читати не хотілось. «Піти до сусідки? — подумала Надія. — А що в сусідки? Така ж буденна нудьга, хібащо почувеш якусь плітку».

Несподівано біля дверей задзеленчав дзвінок. Надія визирнула крізь заґратоване віконечко вгорі й побачила давнього приятеля, Дмитра Кухарчука.

— Ви до мене, чи до Івана?

Дмитро спантеличено кліпнув очима.

— До вас обох. А хіба ви вже маєте різні адреси?

— Так, ми розійшлись.

— Давно?

— Сьогодні.

Дмитро покрутив головою.

— Це для мене новина, зовсім неочікувана. Ви кажете серйозно?

— Серйозно, пане Дмитре. Іван сам по собі, а я сама по собі. Днями вже матимемо офіційний документ про розвід.

Розпитувати далі не хотілось. Дмитро сам належав до тих невдах, що «пробували» не раз приплисти

до тихої пристані й відчалювали, не пришвартувавшись, тільки зробивши короткочасну зупинку.

— Як ви живете, пане Дмитре?

— Живу... Сьогодні — копія вчорашнього дня, а завтра — копія наступного. Страшенно все набридло. Як подумаю, що лишається мені ще двадцять п'ять років отак нидіти, готовий підписати договір про мандрівку в космос без повороту...

— Для чого ж так далеко? Можна переїхати в інше місце.

— А в іншому місці не те саме? Фабрика, конвеєр, понадчасові години, якщо є бажання більш заробити, а потім обід у ресторані й порожнє домашнє приміщення. Оце й усе моє життя.

— А знайти собі пару не хочете?

— Шукав. Знаходив. І кидав.

— Хто ж вам винний?

— Може, й я сам. Шукав, чорт зна, чого, якогось душевного споріднення, забувши про те, що основою є звичайні людські взаємини, а головне — терпимість одне до одного. Мовляв, живи, як тобі хочеться, думай, як тобі подобається, аби не сварилися й не билися...

Надію щось кольнуло в мозок.

— Пане Дмитре, ви не набагато старший від мене, але маєте більший досвід у житті. Скажіть мені, ота «толерантність» завжди потрібна?

— А як по-вашому, пані Надю? Смішно говорити про якусь «вічну» любов, чи, бодай, прив'язаність. Усе так ясно. Ви знайомі з філософією Фрейда? Власне, то й не філософія, а ствердження життєвих істин. Людина і тварина в своїй суті тотожні. Статтєвий гін в однаковій мірі властивий і тому й іншому. Для чого люди женяться? Щоб продовжувати рід? Дуже мало вони про те думають. На першому пляні... ви знаєте що. А потім настає пересичення, аналіза, критика, словом — дурниці. Я навіть за примітивні взаємини примітивних людей. Вони живуть, так би мовити, рослиним життям, не переймаються якимись «вищими» сферами, і тому цасливі.

Надія почула, що двері на першому поверсі відчинилися; вона насторожилась, захвилювалася.

Дмитро зауважив це хвилювання.

— Ну, пані Надію, я піду. Може, зазирну до Івана, поговоримо трохи.

Надію охопив неспокій.

— Пане Дмитре, тільки не сьогодні. Ось ми з вами так добре балакали, а тепер... ті ж самі балачки ви повторите з Іваном. Прошу вас, заходьте до нього й до мене, коли схочете, тільки не в той самий день. Ви мене розумієте.

У Дмитра, взагалі, не було найменшого бажання ставати на ту, чи іншу сторону, бути посередником між двома розведеними. Він уклонився, сказав «до побачення», і рушив у свою парубоцьку резиденцію.

2.

А час ішов. Літо почало схилитись на осінь, пожовкли хідники й парки, вітер уже не лоскотав лагідно, а непокоїв холодом. Сумно було на обидвох поверхах, у розділеній парі не знаходилося чогось цікавого, гнітили будні.

І ось тоді знов появився Дмитро. Надія зустріла його, як бажаного гостя, заходила готувати закуску й випивку.

— Пані Надю, ви не турбуйтеся!

— А я й не турбуюсь. Якраз мені час повечеряти, то ж і ви за компанію зі мною.

Дмитро помітив, що Надія багато, більш від нього, пила. «Чи не п'є вона й на самоті? — подумав Дмитро. — Це вже гірше».

— Ну, розкажіть щось веселе! — просила Надія. — Що чули? Кого бачили? Хто оженився, а хто розвівся?

— Нічого я не чув, Надю. Живу, як равлик у своїй мушлі, навіть людей рідко коли бачу.

— Ходите до кіна?

— Іноді ходжу.

— А чому не запросите мене? Я б не відмовилась.

Вони, скінчивши вечеряти, сиділи на м'якій канапі, близько одне від одного. Надія розчервонілась, була приваблива й збуджена.

— А Івана майже ніколи нема вдома, — сказала вона, й раптовий неспокій пробіг по її обличчю. — Не знаю, де він буває.

— Хіба ви не розмовляєте?

— Ні. Я вирішила обірвати все до кінця. І обірву.

Раптом Дмитро відчув на своїй шиї оголені Надіїні руки, а свіжі, ще без зморщок уста приникли до Дмитрових.

— Боїтесь мене? — спитала Надія.

— Ні, не боюсь, тільки не розумію вас, вашої... гри в любов.

— Дмитре, все наше життя — гра, іноді добра, іноді недобра, але без неї було б дуже сумно, як у камінному мішку...

За вікном шаруділи авта, чийсь пес настирливо гавкав, наче вимагав до себе уваги. Надія підвелась, обсмикнула суконку й погладила Дмитра по голові, ще повній густого, трохи сивуватого волосся.

— Отак, мій друже, — сказала вона. — Життя дає нам тільки хвилини радості, то ж будемо вдячні йому й за те. Чи не правда?

Що було відповідати Дмитрові? Перевести розмову на якусь філософську тему? Або, може, картати партнерку за легковажність? По суті, ця легковажність гніздиться в кожному з нас, пора біблійних Йосипів Прекрасних проминула назавжди, тепер від спокуси не тікають, а зразу ж їй піддаються.

— Між іншим, Дмитре, — сказала Надія, — ти можеш залишитись у мене, скільки хочеш. На день, на два, або й назавжди...

— Надю! Ти серйозно?

— Цілком. Спробуємо. Розуміється, без жодних оформлень. Якщо помітимо... дисгармонію, ніхто нікому не буде винний.

Практичний Дмитро не прийняв пропозиції Надії. Хто його знає, як піде далі. У Дмитра теж своя хата, звичний для нього розклад життя, уподобання, що увійшли в тверду норму. Вони зустрічалися напереміну, то в одного, то в другого, разом відвідували кіно, театр, але не було в них потреби не розлучатись, бачитись щодня, ділитись думками. Тільки ідеальні подружжя, або ідеальні коханці здібні на те, як співають в пісні:

Візьми моє серце,
Дай мені своє.

Минула осінь, минула зима, почалося щось середнє між весною й літом, бож в Америці наочного розмежування цих пір року нема.

Одного разу Надія повернулась додому й зауважила біля своєї хати знайому медсестру.

— Ви, може, до мене?

— Ні, до вашого колишнього чоловіка.

— А що з ним?

— Хіба ви не знаєте? Три тижні тому його оперували, вирізали тумор, на щастя, доброякісний, і тепер він під лікарським доглядом. Лікар приїздить раз на тиждень, а я та друга медсестра відвідуємо його по черзі кожного дня, бож він потребує звичайної людської допомоги.

У Надії стислося серце. Вона зачекала, поки медсестра поїхала, а тоді рішуче потягнула до себе двері першого поверху.

Іван лежав на канапі. Перед ним, на малому столу були розставлені якісь пляшечки з ліками і великий кухоль кави.

— Іване, — винувато сказала Надія, — я ж не знала... Чому ти не повідомив мене, я б тобі допомгла...

— Дякую. Як бачиш, помогли люди.

— А що ти їси?

— Те, що зварять медсестри. Вони обидві добрі господині.

— І в тебе нема нікого.. ближчого?

— Як бачиш.

— А куди ти їздив так часто?

— Це було перед операцією. Їздив на різні дослід-ди, бо лікарі припускали можливість обійтися без хі-рургічного втручання. Не обійшлося!

— Як же ти почувашся тепер?

— Майже нормально. Не могу тільки нагинатись, підносити щось тяжке і довго стояти на ногах.

Надію кольнула зневага до самої себе... Ось вона здорова, ще молода, живе тільки для власного задоволення, а поруч людина, з якою була разом вісім років, відштовхнена й майже забута нею. Дмитро... А що таке Дмитро? Герой? Ідеал? Далеко йому до ідеалу! Певно, тільки в книжках, у фантазії письменників існують цілком щасливі пари, а насправді цього ніде нема. Що ж тепер? Знову повернутись на свій другий поверх, знаючи, що поруч тебе близька колись людина терпеливо, без скарги мириться зі своєю долею. І Надія твердо сказала:

— Іване, ти можеш мені простити?

— Що простити?

— Те, що я була дурна, покинула тебе, сподіва-ючись на щось... нездійсненне. Якщо простиш, ми мо-жемо здати другий поверх квартирантам.

Наступного дня Дмитро даремно дзвонив біля две-рей Надії. Там уже нікого не було.

ЗАПАСНИЙ ФАХ

— Мої ноженьки неходжені, мої рученьки неробчі!

Так примовляла вісімнадцятирічна мати, пестячи й цілуючи свого первістка. А первісток, справді, був гарний. Йому ледве минуло чотири місяці, а вже закрутився чорний чубчик на круглій, як м'яч, голівці, а сині очі дивились уважно й зосереджено, наче починали вивчати життя.

Батько до дитини особливого сантименту не мав, хоч йому й приємно було бачити продовження свого роду, самого себе в мініатюрі. Батькові теж сповнилося тільки двадцять років. Йому ще погуляти б безжурно, як роблять ровесники, та на шляху хлопця стала над усе приваблива Валя, полонила розумом і добротою, відволікла від тих «гульок» власне, зробила їх нецікавими.

Рідня і Валі й Юрка хитала головами, бож одружувалось двоє дітей без життєвого досвіду, без сталого фаху. Та не можна перешкоджати людському щирому й законному хотінню, аби не повторилася відома історія Ромео і Джульєти.

Юркові наука, як кажуть, не йшла. Він закінчив середню школу, а далі не вистачило пороху... Проте він якось самотужки опанував теслярство, працював у великій меблевій фірмі, був там у пошані, заробляв добрі гроші. Валя не раз пропонувала Юркові:

— Юро, я також піду на працю. Малого догляне мама...

— Сиди! — відповідав Юрко. — Твоя справа виховувати дитину, а не вештатись по фабриках. Чи тобі не вистачає того, що є?

І правда, того, що було, вистачало цілком, розуміється, якщо міряти не розкішними, а скромними категоріями. Їсти, пити, одягтися, взутись — усе це давав Юрків заробіток. Вистачало й на розваги — театр, кіно, якісь там приїжджі концерти.

Юркова родинна постійність була подивугідна. Він нікуди сам, без дружини не ходив. Для нього вже не існувало інших жінок, крім своєї, і він щиро дивувався, коли чув про якусь подружню зраду.

— Цього я не розумію, — казав він. — Значить, не підбрались, і не треба було починати, курам на сміх.

А час ішов. Малому Вікторові сповнилось п'ять років, і ось тоді він здивував і батьків, і близьке оточення. За обідом, коли мати подала на стіл печеню, Віктор спитав:

— Мамо, а що це було раніше?

— Як, що було?

— Ну, з цієї печені.

— Була корівка, сину, а потім її зарізали на м'ясо, й ось тепер ми його їмо...

Віктор замислився а тоді відставив на бік свою тарілку й сказав:

— Мамо, не давай мені більше зарізаної корівки, я її їсти не буду.

Так, сам собою визначився у Віктора вегетаріанський смак. Він їв овочі, масло, сир, яйця, але не показує йому щось м'ясне.

— Не могу! Воно жило, ходило, радувалось сонцю й повітрю, а потім його зарізали... Борони Боже, щоб я споживав зарізане.

Ріс хлопець одинаком. Не тому, що батьки вирішили обмежитись однією дитиною, навпаки, вони дуже хотіли, щоб була і друга, й третя, але в молодій матері у міжчасі трапилась якась «комплікація», і лікарська діагноза виключала, унеможливлювала повторну вагітність.

Малому Вікторові не подобалось, що в нього нема ані братика, ні сестрички, він питав: чому? На це батько відповідав:

— Фабрику замкнуто, сину.

— Фабрику?

— Ну, так. Бож дітей виробляють на фабриці. а тепер вона скрахувала, нема в неї грошей, щоб платити своїм робітникам.

— А чому, — спитав Віктор, — у нашого сусіда, дяді Павла, недавно появилась у хаті дитина, дівчинка?

— Бо дядя Павло заплатив за неї раніше, тоді, як ще фабрика працювала.

— І ми заплатимо. Ти, тату, даси грошей, а не вистачить, то я додам ті десять доларів, що назбирав.

Батьки сумно переглянулись, а мама чомусь вибігла в коридор, і Віктор бачив у неї на очах сльози.

У шкільному віці «фабрика» вже перестала бути таємницею для Віктора, і він дуже співчував своїй безплідній матері.

— Нічого, матусю, — казав він, — ось я виросту та оженись, і в мене, а значить і в тебе буде багато дітей. Не тужи!

Учився Віктор тільки на «відмінно». Для нього не існувало трудного предмету, він був сильний і в гуманітарних і в точних науках, і не дивно, що гайскул він закінчив із відзначенням та мав багато пропозицій від різних американських високих шкіл.

— А яку ж дорогу ти собі обрав, сину? — питав батько.

— Буду лікувати тварин. Чомусь у мене більше співчуття до них, як до людей. Бож людей не ріжуть на м'ясо, а тих ріжуть...

Не зважаючи на успіх у навчанні, Віктор учився дуже довго. Вже його ровесники стали інженерами, архітекторами, адвокатами, а він був «вічним студентом». До речі, від самого початку навчання у високій школі, Віктор сказав батькові:

— Тату, дякую за твою допомогу. Мені її тепер уже непотрібно. Я дістаю добру стипендію й її цілком вистачить на життя.

Дивний хлопець! Серйозний, неговіркий, навіть під час вакацій вдома — весь у своїх книгах.

— Ти прогулявся б, сину, — радила мати. — Хіба ж можна так себе мучити? Чи довго тобі ще треба вчитись?

— Я мамо, опановую додатковий фах, бо ж з одним бути ризиковано...

Який це «додатковий фах» мати не питала. Хай поступає так, як це йому здається потрібним.

Врешті після десяти років опановування отих «висот науки», Віктор повернувся до батьківської хати, розпакував свої речі й запитав:

— Чи ви приймете мене на постійно? Я тут працюватиму. Якщо не суперечите, добудуємо до хати спеціальне приміщення й це буде моя амбулаторія.

Розуміється, батьки були раді. Добудову зробили швидко, і на ній з'явилась вивіска:

ВЕТЕРИНАРНА АМБУЛЯТОРІЯ ЛІКАРЯ В. ЛОГУША

Перші кроки молодого фахівця майже завжди не легкі, але Вікторові пощастило. Може, тому, що раз назавжди ветеринар Логуш установив платню за прийом — один доляр. Ліки — інша річ, ліки виготовляються фірмою й вона призначає ціну за них. Отож, час ішов, вартість доляра падала, а в амбулаторії Віктора лишався незмінним візитовий гонорар — один доляр.

Мати обережно цікавилась:

— Сину, а чи тобі вистачає твого заробітку? Он інші ветеринари беруть з пацієнта п'ять долярів...

— Хай беруть, — відповідав Віктор, — а мені вистачає, бо в мене широка клієнтура.

І справді, в інших приватних ветеринарних амбулаторіях візити траплялися вряди-годи, а в Логуша повна прийомна собачні й котів, навіть іноді доводилось обмежувати прийом, просити, щоб прийшли наступного дня.

Одного разу Віктор попросив матір:

— Мамо, тобі не буде тяжко зварити суп для собак?

— Для яких собак?

— Для будь-яких. Ось я бачив, біля нашої хати проходжуються худі, як скелети, певно, бездомні, і я купив для них кісток та м'яса.

Мати вже звикла до синових, зрештою невинних примх, зварила баняк доброго супу, разом із сином порозливила в окремі мисочки й виставила на відкритій льоті. Отож, на той спокусливий запах зібрались четвероногі жебраки. Не всі були бездомними, та який же пес відмовиться від смачної страви?

Цей собачий суп увійшов у традицію. Двічі на тиждень на Логушевій льоті парували мисочки з їжею для тварин. А іноді можна було спостерігати цікаве видовище: за молодим чоловіком у пристійному вбранні йшов десяток псів. Там були всякі: вівчури, мисливські, коротконогі такси й ті, що в Україні звались ямняками, або дворнягами.

Поліцаї косилися на такий чудний кортеж, питали:

— Містере, для чого ви завели собі стільки псів?

— Я їх не заводив, — відповідав Віктор, — це не мої.

— А чому ж вони за вами ходять?

— Спитайте в них...

Зрештою поліція довідалась, що Віктор ветеринарний лікар і вже не дивувалась тим тваринним скупченням. Зате професійні собаколови набридали лікареві своїми настирливими проханнями:

— Докторе, затримайте, Бога ради, в себе отих бездомних, а ми їх легко заберемо. Затримайте, ми дамо вам премію...

— Премію? За зідрану з них шкіру? Дякую вам!

Віктор чомусь не женився. Вже сповнилось йому двадцять вісім років, уже всі ровесники були одружені, а він жив самотою, а на різні натяки батьків і чужих відповідав:

— Ще встигну!

І ось трапилась одного разу незвичайна річ. До Віктора звернулася за лікарською допомогою людина.

Пізно, десь біля дванадцятої ночі, застуготіло у вікно, хоч на дверях був електричний дзвінок і можна було обійтись без того стугоніння.

Віктор вийшов на ганок, побачив якогось старшого чоловіка й спитав:

— Що ви хочете?

— Докторе, моя дочка вмирає, я не встигну довести її до шпиталю. Допоможіть, будь ласка!

— А що в неї?

— Страшний біль там, де міститься апендікс. Це вже не перший приступ, та все якось не відважувались оперувати, чекали, може, мине само собою.

Віктор заперечливо похитав головою.

— Ви ж знаєте, добродію, що я ветеринарний лікар, мої пацієнти — собаки, коти, корови, свині та й інші тварини. Чому ж ви звертаєтесь до мене?

— Докторе, — відповів дивний прохач, — ми з вами одної нації й ви мені повірите... Колись у нашому селі не було лікаря, а в мене на голові виник якийсь опух, що страшенно свербів. То я звернувся до ветеринара, і він вирізав мені той опух. Правда, пізніше лікарі-медики розводили руками, казали: як відважився ветеринар робити таку операцію? Та ж там залоза, зв'язана із зором. Найменша помилка, і людина осліпла б. Але ви вчилися і добре знаєте будову кожного тваринного тіла, в тому числі й людського. Я мешкаю недалеко від вас і кажу вам: важить кожна хвилина, я не встигну довести дочку до шпиталю, вона помре в дорозі. Будьте ж милосердні до неї!

Віктор розбудив матір і сказав:

— Мамо, ти мусиш бути в мене медсестрою. Не хвилюйся, тут нічого складного нема. Подаси мені те, що я попрошу, триматимеш напоготові миску для вирізаного м'яса, оте і все.

— Сину, але як же?

— А ось так. Людина вмирає, і я мушу подати їй допомогу. Бог не видасть, свиня не з'їсть. Приготуйся!

За п'ятнадцять хвилин у ветеринарній амбулаторії Віктора з'явилася дівчина надзвичайної вроди, зов-

сім молода, що ледве переступила сімнадцятий рік. Великі чорні очі з надією дивилися на лікаря, благали й дякували... За що? Адже ще нічого певного не можна було сказати.

Але операція пройшла бездоганно, процес заживлення рани вже в шпитальних умовах, теж не мав жодних ускладнень.

Та ось проскочила між люди чутка, що дівчину оперував ветеринар, і в медичних колах спалахнуло обурення. Чому той ветеринар не відіслав хвору до хірурга? Таких самозванних операторів треба провчити...

В місті кружляли чутки про сенсаційний судовий процес, про лікаря-самозванця, який повівся наперекір медичній етиці...

Батьки Віктора дуже хвилювалися, казали:

— Сину, ти мусиш найняти доброго адвоката. Це не жарт, а серйозна справа. Не дай Боже, засудять тебе, зіпсують твоє життя.

Але Віктор усе зводив на жарт.

— Засудять, то й засудять. Будете носити мені «передачу» в тюрму, все ж таки якась розвага...

Суворий суддя в чорній мантиї уп'явся іронічним поглядом в обвинуваченого.

— Містере Логуш, яким правом ви, мавши диплом ветеринарного лікаря, наважились робити операцію людині? Це ж зухвальство, а за карним кодексом кваліфікується, як злочин, і я мушу засудити вас...

Віктор попросив слова й хвилинку уваги, а тоді поклав перед суддею два дипломи: один про закінчення ветеринарії й другий про закінчення медичного факультету.

Суддя зніяковів.

— А чому ж ви тримали це в таємниці? Чому не практикували, як лікар? Тоді до вас не було б жодної претензії.

— Це вже моя справа, пане суддя. Медичний фах у мене в запасі, може, колись перейду й до нього.

«Сенсаційна справа» закінчилася перемогою Віктора, і про неї ще довго балакали в місті.

Кінець цього оповідання був також несподіваним. За пару місяців Віктор привів до хати гарну дівчину й запитав батьків:

— Пізнаєте, це ж та, із-за якої мене притягали до суду, а тепер вона буде вашою невісткою. Не суперечите?

Віктор додержав свої обіцянки мамі. Він мав трьох дітей, трьох хлопців, і дуже шкодував, що нема жодної дівчини. Проте роки ще дозволяли сподіватись на здійснення й цієї мрії.

ЗОЙК САМОТИ

Шановна Ліно!

Ще на початку нашого листування ми домовились обходитись без «пані» і без «пана», цих непотрібних додатків до імени. Отже, й тепер я не відступаю від цього домовлення.

Розглядаючи свій архів, натрапив я на Вашу адресу і після десяти років вирішив обізватись. Десять років! Це ж величезний відрізок часу в людському житті. Проте я певний, що Ви живі-здорові, інакше якась українська газета подала б сумну вістку, бож Ви не пересічна жінка, а широко відома й шанована в наших мистецьких колах.

Як Ви пам'ятаєте, листування між нами виникло «стихійно». Вам сподобалось одне моє оповідання й Ви написали мені через редакцію гарного листа. В дальшому листування набрало інтимнішої форми. Мене дуже вразив Ваш вислів: «Для буднів я маю чоловіка, а для свят, для душі — нікого». І мимоволі пригадалися рядки з вірша покійного вже поета і філософа Ростислава Єндика:

Чи слухать вам не надоїло
Про чисту душу і гріховне тіло?

Значить, виходило, що я був Вам потрібний «для душі».

В той час (не забудьте про десять років!) Ви, судячи з фота, виглядали дуже привабливо, а я теж, як кажуть, «не пас задніх», та між нами лежали численні милі, а крім того, ми обидвое були «не вільні» й не могли розпоряджатися собою за своїм бажанням, себто, думати про якийсь «союз». Правда, нас непереможно тягнуло одне до одного, ми вже готові були зу-

стрітись, і ось тоді я спохватився й обірвав листування. Чому? Бо мені звучала в вухах одна блатна пісня:

Початок — ідеалом,
Кінець — під накривалом...

А я в той час був справжнім ідеалістом, не хотів профанувати свого світлого почуття до невідомої особи. Словом, був дурний. Якщо не сердитесь, напишіть хоч коротенько. Чекаю!

Шановний Олексю!

Я розумію Вас і не серджусь, хоч Ваше мовчання тоді завдало мені багато гіркоти й сліз. Наче я перед Вами чимсь завинила, образила Вашу людську гідність. Повірте, що в мене не було й думки грати роллю біблійної фараонової дружини. Все залежало від Вас. Просто хотілось глянути на «невідомого друга», закріпити Ваш вигляд у своїй пам'яті, мати, так би мовити, живий сюжет...

Та покиньмо це. Все ж таки, я дуже зраділа Вашому несподіваному листові. У мене таке почуття, наче з піщаної пустелі я потрапила в зелену оазу з шепотливим холодним потічком. Власне, Ви й є той потічок, що насичує людську спрагу. Пишіть мені, друже! Забудьте про десять порожніх років, вони не повернуться, та й нема в них того, за чим варто шкодувати.

Пишіть про життя взагалі. Ваші очі все бачать, ваші вуха всечують, а я сліпа й глуха. Навколо мене — порожнеча. Ваших листів чекагиму з тою ж нетерпеливістю, що й давніше.

Шановна Ліно!

Значиться, ми порозумілись, і я дуже радий, що **Ви** мені нічим не докоряєте, бож, по суті ніхто нікому **не** винний. Ви пишете, що навколо Вас порожнеча. **А** в мене? Повірте, що та порожнеча огортає не тільки нас двох, а всю нашу спільноту.

Хоч як би ми хотіли «вжитися» в так званий американський спосіб, нам це не вдасться. Пам'ятаєте, як було в «старому краю». Там на кожному кроці відчувалась потреба контакту. Сусід до сусіда заходив без попередження мало не щодня. Іноді вони розмовляли, іноді мовчали, але той безпосередній зв'язок був їм потрібний, вони без нього не могли обійтись. А тут? Ось, наприклад, живуть поруч дві українські родини, повторюю, українські, а не американські, і в тих «земляків» роками нема контакту, вони не бувають одне в одного, хіба зустрічаються десь на «невтральному ґрунті» — в клубі, чи на якійсь імпрезі. Словом, наші люди сприйняли гірше з того, нормального для Америки, «способу», а саме — відчуженість. Двері приватних будинків тут відкриваються для гостей тільки з нагоди якогось родинного свята: весілля, хрестин, іменин, взагалі ж, ті двері наглухо зачинені, а контакт між знайомими здійснюється за посередництвом телефона. Так що не парікайте. Це — загальний стиль, не Ви й не я його виградали. Пишіть!

Шановний Олексю!

Ви наче читаете мої думки. Точно так охарактеризувала б і я суспільне життя в країні нашого поселення, хоч ми тепер уже до віку будемо її громадянами. Та все ж таки, ми інші. Не скажу, що кращі, не скажу, що й гірші.

Ще про контакти. Їх нема між чужими, але нема й між своїми. Ось ми з чоловіком цілими днями мовчимо, в нас бракує потреби обмінитись думками. Що це? Закон багатьох, прожитих разом, років, а чи хвороба байдужості? Не знаю, як реагувала б я на довгу розлуку з чоловіком. Боюсь признатись, що вона мене не мучила б, хоч загубити чоловіка зовсім мені було б тяжко. Байдужість до близької людини... Може бути й таке. Колишні «страсті мордасті» угомнилились, відсунулись на задній плян, а в результаті оте мовчання. Щастя, що тутешні умови дозволяють на окремі кімнати. Сидиш сама й не відчуваєш німого

докору до себе й до свого партнера. Діти вже дорослі, з ними є тільки листовний контакт, і то дуже рідкий та короткомовний. Словом, від нудьги, від одчаю самотності мене рятує пензель, а Вас, очевидно, машинка для писання. Мій друже! Іноді я уявляю собі нашу близькість, повну близькість, без обмежень. І думаю: чи не було б це повторенням колишнього досвіду? Хоч ми ще не такі старі, нам нема й по п'ятдесятці, а крім того, ми обидвоє служимо мистецтву, та перед очі спливають попереджувальні лермонтівські рядки:

Любити... Кого?

Тимчасово — не варто труда,

А вічно любити не можна.

Бож усе минає. Хіба затримати штучно оте «минає», як зробили свого часу Ромео і Джульєта, або Марія Вечера і австрійський кронцпринц Рудольф? Та мені, як здоровій людині, осоружне самовідбирання життя. Значить, нема ради? Значить, сліпий кут? Я дуже шкодую, що доля не створила мене пересічною жінкою, наприклад, такою, як моя старша дочка. Вона не переймається жодними «складними» проблемами, за своє життя не прочитала й однієї книжки, любить добре одягтися, забавитись. І це — все. Ще в неї надзвичайна, просто хвороблива прив'язаність до своїх дітей, і тут вона уповні перегукується з підсоветською поеткою Наталею Забілою, яка свого часу писала:

Любий мій, я перш за все — самиця,

І для мене діти перш за все.

Ну, а з мене й матір, очевидно, не дуже добра, бо занадто віддана своїм власним переживанням і не цікавилася переживаннями дітей. Словом, «зайва» людина, або горбата, що її тільки могила виправить... Не забувайте!

Шановна Ліно!

Ви здивуєтесь моему, так би мовити, переродженню. Отже, від знаного Вам (по листах) ідеаліста не лишилось і сліду. За якою любов'ю — химерою Ви тужите? Чого шукаєте? З цілковитим переконанням я

скажу Вам: любови, що нею аж занадто спекулюють поети, не існує. Існує лиш статтевий гін, а тому, що він скерований до певної особи, а не до всіх зустрічних осіб протилежної статі, це відріжняє людину від тварини й називається «любов'ю».

Чому пари одружуються? З причини споріднення душ, або тотожності характерів? Який там чорт! Ні про яку тотожність вони не думають, а думають... Ви знаєте, про що. І тому після взаємного «очманіння», коли те очманіння заступає холодність, так часто бувають розводи. У кращому випадку статтєве захоплення переходить у звичку із взаємними поступками, з терпеливістю до якихось вад партнера, словом, починається обивательське існування, яким живуть мільйони людей.

Де ж те щастя, за яким усі тужать? Де рація життя? Стародавні циніки й гульвіси проголосили своє кредо: «Ін віні — верітас!»* Розуміється, це брехня й насмішка над самим собою. Я особисто вважаю щастям... хвилину. Це добре висловив один поет:

Так суть років, порожніх і безбарвних,

Що їм судилось в попелі зітліти,

Пізнаємо в самій короткій миті —

Джерелі радості і невмирущих маринь.

Мить... Цією світлосяйною миттю, глибоким переживанням людина може жити, себто поновляти в пам'яті тисячі разів. Недарма ж у циганській пісні сказано: «День мій — вік мій». Так, тепер я дуже шкодую, що ми не зустрілися десять років тому. Ох, як я шкодую!

Не переймайтесь нудьгою, дорога Ліно. Ви можете переноситись в уявний світ краси й досконалости, і це Вас рятуватиме.

Шановний Олексо!

Це щось нове для мене. Філософія «миті»? Якої? Чи не тієї, проти чого Ви завжди повставали? Пам'я-

* »Істина у вині!« — латинська приповідка.

тасте «Початок — ідеалом»? Зрештою я з Вами згідна, тільки шкода своїх наївних мрій. Ви знаєте, що мене батьки назвали Ангеліною. В той час це було не модно, бож я народилася в жовтні, і знайомі батьків радили їм дати дочці ім'я «Октябрина». Але батько не симпатизував кривавій революції і кликав мене, коли я була малою, Ангелок, або й Ангелочок, чомусь покладав на мене надії, як на справжнього ангела...

Малювати я почала рано, з шести років. Спочатку, розуміється, котиків і песиків, потім перейшла на пейзажі, а пізніше — на портрети. Портрети мені особливо вдавалися. Я перемалювала всіх своїх близьких подруг, шкільних учителів, приятелів родини. І коли в день татового народження, в дванадцятилітньому віці піднесла йому власний його портрет олійними фарбами, над яким трудилась потайки цілий місяць, з татових очей викотилися дві сльози, він поцілував мене й сказав:

— Тобі, доченько, відміряно талант щедрою Божою рукою. Розвивай свій талант, не дай йому заглухнути, колись ти будеш мати з нього шматок хліба, ще й з маслом...

І правда, мое малювання рятувало всю родину в голодні роки, рятувало й на скитальщині, в чужому й неприхильному до нас німецькому оточенні. Може, німцям імпонувало ще й те, що вісімнадцятилітня дівчина з тих, яких презирливо звали «остівками», на протязі кількох хвилин вуглем відтворювала грубі баворські обличчя й була задоволена такою платнею, як хлібина, або пара яець. Велика шкода, що батьки не дожили до часу прилюдних виставок моїх картин і їх високої мистецької й матеріальної оцінки.

Але я відхилилась від порушеного Вами питання. Значить, Ви радите «втихомирити» себе? Нічого не шукати? Нічого не хотіти? Як у нас казали: не тратьте, куме, сили, спускайтеся на дно? І Ви спуститесь? Але ж там нема чим дихати. І холодно. І непривітно. А може б, ми зустрілись? Десь на нейтральному ґрунті, скажімо, в Нью-Йорку, в готелі «Регент». Бо дуже

мало скажеш у листі, а мені хотілось би з Вами довго говорити. Повторюю: не бійтесь мене! Я винаймлю собі окреме приміщення, а Ви теж окреме. На три дні. Добре? Відповідайте.

Дорога Ліночко!

Минув тиждень після нашої зустрічі, а я ще й досі не можу опам'ятатись від щастя, яке Ти мені подарувала. Я уникаю будь-кому говорити компліменти, бо вони псують людину, та цього разу не в силі втриматись. Ти до неможливости гарна в свої сорок два роки, а яка ж ти була в двадцять? Недаремно дали Тобі ім'я «Ангеліна»! Дорога моя, можна пошкодувати, що ми не зустрілись раніше, будши вільними, тоді, певно, і ти й я не відчували б самотності. А проте хто зна! Дивитись щодня на одну й ту ж картину набридне, життєва проза зуміє поглинути всякі поетичні ростки. Та на бік філософію! Я повний Тобою, Ти в мене перед очима, як промінчик сонця в камері в'язниці. І я буду жити тим промінчиком, буду згадувати його кожного дня. Ми бачили прекрасну виставу, і мені здавалося що героїня тієї вистави — Ти. Ми слухали чудовий концерт, і мені здавалося, що кожну композицію було присвячено Тобі, бо Ти на те заслуговуєш. Ось тепер я вже не самотній, зі мною невмируща мрія, до якої я можу звернутися з кожним болючим запитанням.

Вибач за цей «панегірик» Тобі. Він надавався б юнакові, а не сорокап'ятирічному чоловікові, тріпаному й битому життям. Може, Ти навіть посмієшся з мого листа. Ну, що ж, я завжди був щирий у своїх почуттях. Пиши!

Дорогий Лесику!

Ні, я не сміялась, а плакала від зворушення. Мені ще ніхто нічого подібного не казав. Я вважала себе за звичайну жінку з деякими мистецькими здібностями, а Ти мене підніс аж під небо. Любий мій!

Чи ми не мали права на шматочок щастя, бодай і краденого? Та ж і я тепер повна Тобою, від мене відлетіла життєва нудьга, і я ніколи так натхненно не працювала, ніколи не були мені такими послухними мої фарби. Я свідома того, що наша перша зустріч, можливо, буде й останньою, бож ні Ти, ні я не наважимося руйнувати родину. Але як мені зрозумілі в цей час Твої рядки:

Так, суть років, порожніх і безбарвних,
Що їм судилось в попелі зітліти,
Пізнаємо в самій короткій миті —
Джерелі радості і невмирущих маринь.

Пиши мені частіше. Я думаю, що листування між нами тепер ніколи не обірветься, хібащо «обірвемося» ми.

Дорогий мій Ангелочку!

Ти пишеш: «можливо, перша й остання». Борони, Боже! Це все одно, що знайти скарб і відмовитись його підняти. Ні, ми будемо зустрічатись раз на рік, згода? Учений світ мріє про гальванізацію безживного тіла... Дію такої гальванізації, точніше, ангелізації я відчув на собі, я тепер наладований нею, але ж прийде час, коли батарея вигорить, коли треба буде її відновити. Не віднімай же в мене надії на повторення щастя.

Французький філософ Поссе писав: «Щастя полягає в прагненні здобути бажане. А якщо воно здобуто, щастя кінчається». Ні, це не так. Ось між нами впали перегородки, щастя здобуто, однак, у мене нема й краплі того, що називають пересиченням. Навпаки, я ще більше хочу бачити Тебе, говорити з Тобою, втопитися в глибині Твоїх очей. Моя рідна! Я відмовляюсь від своїх дурних міркувань про те, що тілесне переважає над духовним. Між іншим, один поет-гуморист навіть «підвів базу» під згадане твердження, написавши:

Духовну спрагу щоб згасить,
Став учацати до монашки...

Тут, розуміється, справа глибша, далека від так званого «зубоскальства». Духовне переплітається неминуче з тілесним бож жива людина про живе й думає, якщо вона не безстаттєва. Але в тієї живої людини є свій критерій. Вона, чи він пройде мимо сотні, а біля стопершої спиниться, схоче познайомитись, пізнати ближче, не ставлячи на перший плян оту «спрагу». Чому так буває? В силу незримого контакту, в силу інтуїтивного поштовху. Мовляв, ця мені потрібна, а інші ні, хай собі йдуть далі.

Ну, я боюся втомити Тебе своїм багатослів'ям. Пиши мені про що хочеш, навіть і про свої кулінарні проблеми. Мене цікавить усе, чим Ти живеш.

Дорогий мій Лесику!

Я хотіла б намалювати для тебе цілу серію картин, бож там, у фарбах, у світлотінях мое внутрішнє ество. Ти назвав мене «до неможливости» гарною, та не в цьому суть. Пам'ятаєш, яке пересічне обличчя мала славна артистка Наталя Ужвій? А як вона виглядала на сцені? Очей не можна було відірвати, молялись хотілось до неї. У порівнянні з таким талантом, що ж я? Малярка, «мазилка», як жартома називали мене подруги. Проте я дорога Тобі, і це найбільше мое задоволення, я б сказала, найбільший мій містецький успіх. Пиши!

Кохана Ліночко!

Досить швидко проминув цей рік, а ще швидше, як одна хвилина, проминули три дні нашої другої зустрічі. Вибач, рідна, що я «пустив сльозу» при прощанні. Мені, вже літньому чоловікові, не випадало цього робити. Та я не міг стриматись, уявивши цілий майбутній рік без Тебе. Між іншим, Ти маєш купу моїх листів, певно, із трьохзначною цифрою, й очевидно зберігаєш їх. Так ось я хочу Тебе просити: не треба їх берегти. Вони ж сутя-інтимні, тільки Тобі

призначені, а я боюся, що їх колісь можуть опублікувати, виставлять на прилюдний показ мою душу, на яку маєш право тільки Ти. Моя світла, неповторна! Ця наша зустріч ще більше підсилила любов і пошану до Тебе. Коли б Ти була фігуркою-амулетом, я почепив би Тебе на шию й носив би скрізь, де буваю. Щастя мое, то нічого, що ми в'янемо, що неблаганні роки накладають на нас своє тавро. Зрештою я в Тобі не помітив жодної зміни, Ти така ж чудова, як і рік перед тим. Будь здорова, моя радосте! Оце зараз кину в поштову скриньку Тобі листа, а ввечері, певно, не втримаюсь і писатиму знову.

Коханий Лесіку!

Знищити Твої листи? Нізащо! Я їх перечитую завжди, коли маю поганий настрій, і вони повертають мені рівновагу. Не бійся, їх ніхто, крім мене, не переглядає, вони в надійній схованці. А знищу, спалю я Твої листи тільки тоді, як прийде мій смертний час, як уже не лишиться жодної надії на життя. Ти завжди скажеш щось нове, мною не знане. Якою увагою я оточила б Тебе, коли б була Твоею дружиною. Ти не почув би від мене жодного прикрого слова, не побачив би й тіні незадоволення Тобою. Бож Ти один на сто тисяч, Ти неповторний, Тебе треба берегти. Але геть «недозволені» мрії! Будемо щасливі тим, що маєм. Хто нас осудить, кине каменюку? Ми ж нікому не робимо зла, а за любов не карають. Люблю Тебе всім своїм еством, виконаю кожне Твое бажання, бож певна, що Ти нічого поганого не забажаєш. З нетерпеливістю буду рахувати тижні й місяці до наступної зустрічі. Вірю, що все буде гаразд і в Тебе, і в мене. Не сумуй, любий. Хай береже Тебе Бог!

Дорога Лінусю!

Я бачив дивний сон. Велика юрба з прапорами, несамовито щось вигукуючи, біжить на площу. І мені

всунули в руки прапор, і я біжу разом з усіма. Що це? — питаю. — Революція! — Яка революція? — Наша нова! Роздивився, а прапори червоні, і в мене червоний. Тоді я жбурнув той прапор на землю і став осторонь. Бож з мене червоного досить. Коли б Ти уявила, дорога, як я ненавиджу той рабовласницький комуністичний режим! Ми уникали про нього згадувати, бо він нам обом, крім знущань і страждань, нічого не дав, а ось тепер той сон роз'ятрив старі рани. Правду сказав якийсь сучасний політик: «Нема такої підлоти, на яку не були б здібні комуністи». Вони «для користи справи», себто для закріплення своєї влади, не посоромились навіть перевернути вчення свого найбільшого «пророка» Карла Маркса. Доказ? А ось. Карл Маркс був атеїстом, але не гонителем релігії. У своєму горезвісному вислові «Релігія є опієм народу» він не трактував релігію, як дурман, а як знеболювальний, заспокійливий середник, що допомагає людям легше переносити їхні біди. Про це написано в Маркса, як то кажуть, «чорним по білому». А що зробили з того вислову большевики? Вони тисячократно повторили неронівське переслідування християнства, при чому функції кровожерних звірів передали людям. Згадаймо «працю» ЧеКа й її наступників. Згадаймо сотні тисяч знищених священослужителів, численну кількість зруйнованих храмів, неймовірно знущання над тими, хто мав Бога в серці.

Ми щасливі, втікши від того бісівського режиму, де на кожному кроці панують зло і брехня, де люди бояться власної тіні. Тепер, після свавільної сталінщини, там, кажуть, покращало. А я не вірю. Бож дух большевизму незмінний. Він не може покращати, навіть не може еволюціонувати в кращий бік. Його треба вирвати з корінням, та це «виривання» забере багато часу, десятки років, і не нам діждатися справжнього покращання.

Вибач, рідна, за такий «серйозний» лист, він — наслідок мого сну. Я дуже Тобі вдячний за Твій попередній лист, де Ти мене так високо ставиш. Насправді,

я того не заслуговую, бо ж, як кожна людина, маю свої вади. Пиши і пришли мені свій поцілунок хоч на папері.

Любий Лесику!

Не треба згадувати минулих кошмарів. Бог покарав нашу країну «советчиною», найбільшою карою, яка тільки може бути в історії людства. Мені радять навістити рідні місця бо ж я виїхала звідти, мавши сімнадцять років, нічим перед режимом не завинила. Але ми вже звикли до вільного життя, звикли до того, що ніхто не втручається в наше особисте, не слідкує за кожним нашим кроком, і я не хочу знов бачити духовний гніт, недовірливі погляди, заздрість і злобу до ближнього. Ти правий, дух советчини мають викорінювати на протязі не одного десятка років, це — тривала пощесть, на яку, очевидно, хворе все тамтешнє суспільство, крім героїчних одиниць.

Але поговоримо про інше. Ти під час останньої нашої зустрічі поділився зі мною своїм творчим задумом — показати тип нової людини. Не в ніцшеанському розумінні, прикритому непереконалим виправданням «Так говорив Заратустра!» Не в розумінні утопічної «надлюдини», а в площині визволення людської особистості від усякої скверни, від тих залишків атавізму, що в ній гніздяться. Я розумію Тебе і всім серцем бажаю успіху. Ти якраз у тій порі, коли кінчилася перша половина життя, коли людина вповні змужніла і творить одночасно і почуттям і розумом. Головне ж те, що в Тебе невичерпний запас спостережливості й пам'ять, що зберігає кожну дрібницю.

Є і в мене «мрія мрій»: намалювати картину, перед якою глядач стояв би, як заворожений, вірив і не вірив тому, що бачить... Так я не могла колись відірвати очей від оригіналу картини Репіна: «Іван Лютий над трупом забитого ним сина». Що то за очі були в Лютого! Там і біль, і відчай, і... молитва. Недарма якийсь божевільний, а може, й здоровий чоловік кинувся на картину з ножем і пошкодив її.

За пару тижнів я знов буду в Нью-Йорку (в справах своєї виставки), але що мені Нью-Йорк без Тебе? Велике, багатолюдне і разом порожнє місто, де почуваш себе комахою. Пиши, мій коханий!

Шановна Ліно!

Ви здивуетесь, що відповідає Вам не Лесик, а я, його дружина. Я знала про Вашу любов і не перешкоджала, бож за любов не карають.

Мені тяжко писати Вам про це, але ж Лесика вже нема. Він кинувся на вулиці обороняти якогось старця, що на нього напав бандит із ножем, і той ніж проколов Лесикове серце. Вчора ми його поховали.

Повертаю Вам Ваші листи до нього. Я їх не читала, бо не маю на це права.

ЧОМУ СТЕЖКИ НЕ СХРЕСТИЛИСЬ?

Гуцульщина — перлина українського краю. Коли злізеш на гірський шпиль та глянеш навколо, все здається суцільною картиною, над якою потрудився найбільший і найдосконаліший мистець світу — природа.

Ось згори до низу доганяють одна одну струнки смереки. Між двома горами, як сказано в пісні, «в'ється неспокійна річка». На полонинах з рідкими колибами (хижками для пастухів) пасуться більші й менші отари домашньої худоби: корів, овець, кіз. Мрійливі пастушки-підлітки видобувають із саморобних сопілок звуки не то пісні, не то скарги на свою самотність серед тих широких полонин. Справді бо, з худобою не поговориш, а пастушкові-юнакові вже шіснадцять, і йому мріється інше, не безсловесне товариство, а складене з таких же ровесників, як сам, і з веселих «Марічок», над усе принадних.

Розуміється, свята існують і для пастушків. Це неділі й інші, що їх у році аж дванадцять, із Богослужбою в храмах та з кращими, ніж у будні, наїдками й напоями на столах. Тоді старші налягають саме на ті столи, а молодь чогось нашвидку вхопивши й для годиться хвилинку посидівши в загальному гурті, спішить на вулицю, на луг, у ліс — танцювати й робити різні молодечі витівки.

Стефко Гарун не пастухував, бож був сином священика й учився в гімназії. Та в вакаційний час радо приєднувався до сільської молоді, навіть грав ролю «заводіяки» в усіх її витівках. У Стефка підростав ще менший брат, а сестер Бог не дав, і всю увагу батьків зосереджувалось на двох хлопцях. Особливо

пестувала їх їмость — мати. Куди вона, туди й хлопці. Їмость була молода, гарна й рухлива. Вона вправно їздила верхи на коні в близькі околиці — полагоджувати там якісь свої справи. Тож під час таких поїздок хлопці сідали матері на коліна і жвавий коник ніс на собі аж трьох їздців.

Тепер хлопці змужніли, старшому сімнадцять, молодшому п'ятнадцять, і вже самі ганяють на конях, як справжні гуцульські легіні.

Сімнадцять років — найбільш небезпечний вік. Тоді в кожному сні обов'язково з'являється дівчина, манить до себе, приголублює. І Стефко не уник тієї спокуси, закохався в шіснадцятилітню Катрусю, дочку місцевого вчителя. Вони вже й цілувалися й обіцяли любити одне одного до могили.

На селі подібні «новини» розповсюджуються дуже швидко, і коли до панотця Пилипа дійшла вістка, ніби його син жениться з Катрусєю, він сказав:

— Ось я його так оженою, що й сісти на протязі тижня не зможе.

А Стефка по-батьківському попередив:

— Не валяй дурня, сину. Гуляти — гуляй собі на здоров'я, тільки без агресивних дій. Твій час ще прийде. Тобі треба не женитись, а вчитись та ставати на свої ноги. Хочеш бути священиком? Якщо так, то після мене обіймеш моє приходство, житимеш, як кажуть, на влаштованому.

Ні, бути священиком Стефко не хотів, бож не велика приємність парохувати в гірському селі, теліпатись верхи до хворих прихожан, накладати покуту на тих, що порушують Божеські й людські закони, в дощ, у сніговію проваджати померлих на кладовище, дуже високо розташоване.

— А що ж ти робитимеш, Стефку? — питав панотець.

— Буду лісничим, тату. В лісі краще, ніж серед людей, ніхто не втручатиметься в твої справи, та й начальство далеко, в місті, хіба зревізує пару разів на рік, бож не схоче пхатися в лісову глушину.

Отець Пилип не суперечив. Лісничим, то й ліс-

ничим. А ще його батьківські руки ніколи не піднялися б на сина, аби відбити в нього охоту до женячки. Батько лише погрожував.

Зрештою Стефко й сам зрозумів, що в сімнадцять-вісімнадцять женяться тільки тоді, як хлопець і дівчина «помилились», і треба ту помилку виправити. Отже, всю увагу було віддано навчанню, опануванню всіх тих наукових тонкощів, що з юнака роблять зрілого фахівця.

Стефко і Катруся зустрічалися під час вакацій, так само були сповнені взаємною симпатією, але не наглили, не підганяли ходу подій. Ось Стефкові вже й двадцять два, а Катрусі двадцять один, уже вони офіційно заручені, уже дано було в церкві оповіщення, і тут скоїлося непередбачене, страшне лихо. Молодший Стефків брат, красунь Олесь захворів на запалення легенів і помер. Це був приголомшливий удар для всієї родини, йшлося тепер не про одруження старшого сина, а про похорон і жалобу. Старі батьки висохли з горя, в хаті надовго оселилася чорна туга. Та все минає. За півроку справили скромне весілля Степана й Катрі, молодий лісничий і молода вчителька приходської школи оселилися в лісі, недалеко від села. Для Катрусі це був навіть приймний двокілометровий перехід, за недоброї погоди підвозив до школи дружину чоловік.

Стефко таки не програв. Він мав вільну руку в своєму, тобто державному господарстві, працював сумлінно, і коли начальство в цьому переконалось, ревізії стали дуже рідкі, хіба на початку весни і в кінці осені.

Іноді приїздило начальство й зимою, але вже не для ревізії, а щоб пополювати на зайців, чи лисиць. Тоді в затишній хаті лісничого відбувалися веселі бенкети, і всі були задоволені, нікому не приходила до голови думка, що наближається тяжкий час.

Раптом, як дощ з ясного неба, впав напад гітлерівської Німеччини на Польщу, а трохи пізніше, порядком виловлювання риби в каламутній воді, рушили на українські землі під Польщею червоні полки,

начебто визволяти єдинокровних братів та сестер. І все змінилося. Замість поміркованого окупанта, прийшов безоглядно жорстокий, нищівний. «Ага! Ви плазували перед польськими панами й тому добре жили? Тепер панів не буде, а буде робітничо-селянська влада, тож беззастережно приймайте і виконуйте її закони».

Ще ніколи не знала Гуцульщина такої розрухи. У крамницях наче вітром здуло всякий крам, почались безконечні «повинності». Стільки ось хліба маєте здати державі, стільки ось підвод мусите вислати для воєнних потреб, стільки ось худоби пригнати на міську бойню.

І поруч цього «ідеологічна перевірка». Визнаєш комунізм? Чи не віриш, бува, в Бога? Чи не прагнеш самостійної України?

Останнє було найбільшим гріхом. Наліпка «буржуазний націоналіст» тягнула за собою негайне відокремлення від спільноти й далеку дорогу в ті місця, де й ведмедам не солодко жити.

Дісталася «законна» влада й до Гарунової лісової хати.

— Ви хто? Лісничий? А це ваша жінка? Вчителька? Ну, сидіть покищо, потім розберемося, що ви за люди.

Почалося «життя на вулькані». В школі заборонили викладати релігію, панотцеві Пилипові сказали прямо:

— Ви можете ховати мертвяків, а дітей не отруюйте опіумом. Та й проповіді свої, що обіцяють краще життя на тому світі, покиньте. Життя існує тільки тут, на землі, найвище щастя дасть людям комунізм, який ми майже збудували. Взагалі, сидіть тихо, якщо не хочете прогулятись у холодний край.

Шкільна влада, себто, Відділ Народної Освіти попередив учителів:

— Раніше, в дні релігійних свят, навчання у ваших школах не було, тепер буде, навіть на Різдво й на Пасху. Треба вивітрювати з дітей отой шкідливий релігійний дух, яким вони досі були просякнуті. Зрозуміло?

Нічого не було зрозуміло. Все ставало обертом, поступово зникало взаємодовір'я між людьми, стали боятись одне одного, навчилися мовчати. Бож і в громаді не без паршивих овець, частина людности, врахувавши ті вигоди, що їх може дати влада особам, які її підтримують, почала робити підшепти на ближніх. Той, мовляв, багатій, а той націоналіст, а ось той спекулянт і лихвар.

Подружжя Гарунів не прожило й року спокійно. Степанові сказали:

— Ви син попа, і ми можемо вас лишити в лісовому господарстві тільки, як технічного фахівця, а відповідальним лісничим буде в нас партійна людина, який ми цілком можемо довіряти.

Незабаром запровадили на Гуцульщині колгоспи. Всіх корів до одної кошари, коней — до другої, свиней — до третьої. Працювати колгоспникам від зорі до зорі, а кому треба поїхати в місто, мусить мати спеціальний дозвіл від голови. На голову колгоспу призначили найбільшого шибеника й п'яницю Карпа Крутиногоу, що ледве вмів розписатись, але зразу ж визнав нову владу і всіляко до неї підлещувався, мало не рачки лазив перед районним начальством.

Восени мала відбутися районна конференція вчителів. Катря Гарун поїхала на ту конференцію в складі ще двох колеґ із сусідніх сіл. Поїхали колгоспною парокінною підводою з тим, щоб повернутися за три дні.

Минуло три дні, і п'ять, і шість, колеґи Катрі повернулись, а її не було. Степан затривожився, поїхав до міста, спитав завідувача Відділу Народної Освіти, де поділась дружина. Той сказав: «не знаю» й порадив звернутись до міліції. Міліція теж знизала плечима й порадила піти в НКВД, мовляв, там про все можна довідатись. Урядовець НКВД, якийсь бульдогоподібний сержант, що видавав перепустки відвідувачам тієї понурої установи, скерував Степана на другий поверх, до слідчого Тимохіна, й там відбулася така розмова:

— Ви лісничий Гарун? Що вам потрібно?

— Я хотів би довідатись, де моя дружина.

— Дружина? Катерина Гарунова?

— Так.

— Її арештовано й призначено на етап.

— За що? — з відчасем вигукнув Степан.

— За що? Це вже дозвольте нам знати.

У Степана мимоволі покотилися з очей сльози, й це дійшло навіть до черствої душі слідчого, який добре засвоїв російську приповідку: «Москва сльозам не вірить». Він побарабанив пальцями по столі, запалив цигарку й сказав:

— Ви чоловік арештованої, і тому вам я можу пояснити. Отже, ваш, недавно померлий тесть, Лонгін Товстоп'ят, учитель за фахом, був головою місцевої «Просвіти». Ви це знаєте?

— Знаю.

— А «Просвіта» — це розплідник буржуазного націоналізму, там виховували українських самостійників, навчали збройно боротися за «неньку Україну», вишколювали шпигунів і диверсантів.

— А при чому ж тут моя дружина? — запитав Степан.

— При тому, що яблучко від яблуні падає недалеко. Вона допомагала батькові в його, так званій «виховній» праці, вербувала до «Просвіти» сільську молодь, не раз теж виголошувала контрреволюційні промови.

Слідчий посміхнувся й ехидним тоном додав:

— Ваш тесть помер своєчасно, інакше й він разом із дочкою мандрував би на північ. Усе! Можете йти. Ось вам перепустка.

— Добродію начальнику! — вигукнув розпачливо Степан, — дозвольте ж хоч привезти їй теплий одяг і харчів.

— Уже не встигнете, — сухо відповів слідчий, — етап призначено на завтра, я не можу його затримати.

— Пане добродію, благаю вас, не відмовте мені в останньому побаченні з дружиною, будьте милосердні!

— Ніяких побачень, громадянине Гарун. Подякуй-

те, що за компанією з тією буржуазною націоналісткою не замели й вас. Ідьте!

З каменем на душі поплентався Степан до приятелів, де спинився на нічліг, розповів про своє горе. Приятелі порадили «примиритись», бож окупантове серце не визнає жалощів, нічим його не проймеш.

І настала гнітюча смуга в житті Галичини. Раніше хоч мала вона право на власну думку, на сякий-такий приватний крок, бодай, не чіпали тих, хто не втручався в політику, стояв осторонь від неї. Тепер питання було поставлено руба: хто не з нами, той проти нас. Голосуй «за», підтакуй, підспівуй, кричи на всю потужність легенів, що тільки в нас, в УССР, воля, добробут і ясна перспектива на майбутнє.

Священика Гаруна й пані-матку виселили з приходства, там тепер був комсомольський клуб, вони перебралися до сина, але й синові увірвався його добробут, він цілком залежав від партійного свого зверхника, а зверхник косився на старих батьків і радив Степанові примістити їх десь окремо, бож не випадає, щоб священик мешкав у казенному, чи пак державному будинку. Отець Пилип з тієї гризоти занедужав, згасав на очах своїх близьких, і незабаром упокоївся. Після похорону батька, Степан вирішив тікати.

— Мамо, — казав він, — нас тепер тут ніщо не в'яже. На краще сподіватися нема чого, а на гірше — скільки завгодно. В нас є такі пронири, що за певну платню переведуть через советський кордон і ми будемо на волі скажімо, в Чехо-Словаччині. Не бійтесь, мамо, Бог нам допоможе.

Тим часом на північ мчав ешелъон із арештованими в'язнями. Тут були представники різних прошарків населення: урядовці колишніх польських установ, діячі культури й мистецтва, священики і церковні старости. Була також молодь, учнівська, зелена, та, що ледве навчилася ходити власними ногами, без допомоги батьків. Чим же вона завинила? Лише тим, що не сприйняла зразу «духу часу», критикувала нові порядки, обстоювала своє право мислити інакше, ніж диктує робітничо-селянська влада.

Ешелъон посувався крадькома, ніколи не спиняючись на станціях, тільки десь у тупику, біля залізничних склепів, де не вешталися люди.

Повітря бруднили злісні вигуки конвоїрів: «А-ну, тихо там, у вагоні! Не стукати в стінку! Не простягати руки крізь вікно! Тобі чого? До вбиральні? Зачекаєш, не у... Гей, ти, паризька красуне, виходь за мене заміж, то не поїдеш на північ, житимеш у теплі».

Це, власне, був не етап із додержанням, бодай, примітивних умов подорожі, а татарський ясир. Людей трактували, як худобу. Не нагодуєш — терпітиме, а подохне — великого збитку нема.

Катря сиділа, скоцюрбившись, у куточку вагона, в гурті кількох молодих жінок. Вона досі не розуміла, за що її схопили й кинули до в'язниці там, у місті. Слідчий казав: «за контрреволюційну діяльність». Що це значить? Таж вона тільки читала молодим людям книжки в «Просвіті», вчила дітей грамоти, і більш нічого. Як там Степан, мати й сестра, що живуть окремо? Чи побачить їх будь-коли нещасна Катря? Гарне личко зблідло, аж позеленіло, непрохані сльози повзуть з очей. Товаришки недолі, сільські молодички, заспокоюють її, як дитину:

— Панунцю, кріпиться! Це — Божа кара на наші голови. Певно, прогнівили ми чимсь Всемогутнього, але Бог і карає й милує, не вік же будемо ми на тій півночі, хай вона згорить!

Аж за місяць прибув ешелъон у сибірську тайгу. Всіх в'язнів розмістили в дерев'яних бараках, чоловіків і жінок окремо, хоч серед них були й родини. Між цими розділеними — колючий дріт, навколо бараків теж дріт і чотири невеликі вежі з озброєними патрулями.

— Сьогодні поспить, а завтра всі на заготівлю лісу! — попередив ще молодий, червонопикий, добре вгодований начальник табору.

З великим трудом розпалили сирі дрова в залізній пічці, нагріли трохи дощаний барак, та тепло в ньому довго не збережеться, якщо весь час не підтримувати вогонь. Тому встановили жінки двогодинне

чергування за абеткою. Хто сьогодні, а хто завтра, чи й післязавтра мусить сидіти біля тієї печі, щоб решта не позамерзала.

Ранком розбудили ще тоді, як було темно, вишикували жіночу команду по чотири в ряд і погнали до лісу навпростець, через сніг. А праця дровопильщиків і дроворубів тяжка, до неї треба міцних рук. Катря ніколи дров не пиляла й не рубала, а тут довелося. Боже, яка ж це мука! Від напруги ходять синьо-зелені круги перед очима, терпне все тіло, хочеться впасти на сніг і не підніматись. Тендітна Катря хиталась від утоми, мало не валилася з ніг, і наглядач змилосердився, призначив її, в числі ще трьох молодих жінок-гуцулок возити дрова до склепу. Напівпритомна Катря впряглася в сани. Жінки перезирнулись між собою й одна з них прошепотіла Катрі на вухо:

— Панунцю, ви тільки тримайтесь за сани, робіть вигляд, що везете, а ми впорасьмо самі.

За два тижні Катрю викликав до себе начальник табору, пильно оглянув її з голови до ніг і сказав:

— Ви людина грамотна, були вчителькою. А тепер будете в мене секретаркою, житимете тут, разом зі мною.

Катря хотіла вже подякувати за таку милість, але начальник, примруживши око, додав:

— Та й гарна ж ви! Боюся, загинете в цих умовах. Шкода вашої краси. Та не журіться, я буду для вас добрим, хоч і не шлюбним чоловіком.

Катря спалахнула.

— Чоловіком? Як ви смієте таке пропонувати?

І вибігла з начальницької канцелярії, хряснувши дверима.

Отож, з того «сватання» нічого не вийшло. Зате після вже ніякої полегші для Катрі не було. Вона працювала, як усі, старалась виконувати норму, щоб заробити свою повну пайку їжі. З часом при звичаїлася, бож, як жартома кажуть, «людина не скотина, до всього звикне», і несла свій голготський хрест, не просячи підтримки, навіть не нарікаючи на свою долю.

Одшумів гураган війни. З малої і з великої Укра-

їни прибув новий ешелюн «ворогів революції». Тепер у тому ешелюні переважала молодь: дезертири Червоної армії, одчайдухи із загонів легендарного генерала Тараса Чупринки, що били й німців і советських партизанів, поліцаї з окупованих німцями місцевостей. Вражала численна кількість дівчат. Це — коляборантки. Одна прала ворогам білизну, друга варила їм їжу, третю чорти понесли танцювати з солдатами-окупантами. Справді бо, яка тяжка провина! А чому вони не підсипали в їжу отрути? Чому не підкладали бомб під час прибирання офіцерських і солдатських приміщень? Чому не здобули сифіліса й не заражали ним своїх кавалерів? Ось тоді вони були б героїнями і влада не поскупилася б на ордени для них. Тож хай тепер десять років рубають ліс у тайзі та спокутують свою тяжку провину.

У Катрі теж був десятилітній термін, чи, як кажуть в'язні, «строк». Він уже проминув, але вчительку Гаруну не звільняли. Пробувала Катря писати скаргу до самої президії Верховної ради, та хіба ж тій президії лише й діла, що розглядати скарги в'язнів? Є в неї значно важливіші справи, а в'язень нікуди не подінеться, підожде. Катря завершила повністю третю каторжну п'ятилітку, і щойно тоді, після смерти канібалісімуса й розвантаження до неможливості переповнених таборів, згадали про Катрю. Довго дивувались, що вона пересиділа свій «строк». Як же це? От розтяпи! Тримали жінку зайвих п'ят літ. Ну, та нічого, мовляв, на помилках учимось, а змарноване людське життя — дрібниця, про яку не варт і згадувати. Найголовніше — це збудувати комунізм для прийдешніх поколінь, аби вони щиро подякували поколінням минулим.

—**—
*

Лісничий Степан Гарун покинув свою Гуцульщину ще перед німецькою окупацією. Життя на батьківщині ставало неможливим, влада контролювала кожний крок своїх «визволених» громадян, прискіпувалася до кожного слова. Все було підпорядковано

наказам згори. Уже в установах запровадили «общепонятну» мову, ходила чутка, що й школи незабаром будуть зрусифіковані. Україну поступово стирали москалі з лиця землі.

Степана виручив його фах і знання німецької мови. Після короткого перебування в Чехо-Словаччині, йому запропонували працю в німецькому лісовому господарстві, де можна було мати й своє приватне господарство, й син з матір'ю не знали злиднів. Коли скінчилась війна, Гаруни влаштувалися в таборі переміщених осіб. Від часу арешту Катрі, проминуло сім років, і тоді Степан сказав матері:

— Я бачу, мамо, що мені не судилося жити з першою дружиною, можливо, що її вже нема й на світі. Отже, я вирішив шукати собі другу пару.

Колишня їмость запротестувала.

— Сину, гріх великий буде на тобі, коли ти, мавши шлюбну дружину, зійдешся з котроюсь дівчиною, чи жінкою. Треба спочатку добре розвідати, що сталося з Катрею. А може, вона жива-здорова, може, тужить за тобою. Потерпи трохи. Буде ж якийсь зв'язок із батьківщиною після того, як зліквідують воєнну розруху. Потерпи!

У таборі ж Гаруни зустріли маму та молодшу, вже заміжню сестру Катрі, і ті в один голос радили:

— Потерпи, Стефку! Ось одна жінка тут дістала вістку, що деякі засланці повернулись додому й відбудовують господарство, знищене війною. Може, й Катруся обізветься.

Степан терпів десять років, терпів п'ятнадцять. Уже посріблились його скроні, вже він звик до самоти. Власне, в Америці, куди згодом перебрались Гаруни, гострої самоти не відчувається. Це ж країна величезного господарського розмаху, тут і думати про своє особисте нема часу. Творче горіння, а ще... високі заробітки, гонитва за ними поглинають людину, вона навіть не помічає, як старіється та виходить у тираж, не встигнувши повнотою спожити заробленого своїм трудом, не взявши від життя належної їй радості.

Після повернення із заслання, Катрю Гарун було «реабілітовано» й дозволено працювати за фахом, себто вчителювати в середній школі.

Школа... Давніше, ще до «визволення», це була Катрина радість. Чемні, допитливі гуцульські діти, невимушена, ніякими урядовими, власне, партійними правилами не контрольована атмосфера, святочні забави. Ось Різдво. Учні ходили колядувати й щедрувати, і молода вчителька з ними, щоб був порядок.

Сію, сію, засіваю,
Що дасьте, то заховаю...

Це — щедрівка. В колядницьких піснях слова більш поважні, іноді з комедійним, «вертепним» забарвленням. Наприклад:

Ірод — цар за Христом ганявся,
Він за Ним дуже побивався.
На сидельці не вдержався,
З кобильчини обірвався,
Та й упав на шлях...

Весело святкували Різдво на Гуцульщині. В кожній хаті, навіть у бідного, вареного й печеного до-схо-чу. Під Різдво кололи кабанця, більшого чи меншого, залежно від господарських статків. Купували польську «бялу глывку», ту, що звеселює серце й дає енергію ногам у танцях.

Тепер Різдва нема. Це — стародавній забобон, з яким треба боротись... Під Різдво й на Різдво, якщо воно збігалося з неділею, провадили антирелігійну програму, себто, приїжджий представник Наросвіти читав у клубі лекцію, нудну й нецікаву, з якої хотілося чимскорше втекти.

Катря дивилась на себе в дзеркало і не пізнавала власне обличчя. Це ж уже не двадцять п'ять, а сорок п'ять. Морози сибірської тайги, тяжка праця з'їли Катрині рум'янці, тепер перед нею бліда машкара з морщинками, правда, ще досить принадна, але яка ж далека від минулого!

Був такий випадок. У Катрю залюбився інвалід війни, колега по школі, товариш Замойський. Він казав:

— Катерино Лонгінівна, ви самітня й я самітній, давайте об'єднаємось, тоді не буде нам так нудно жити.

Катря відповіла:

— Товаришу Замойський, я маю чоловіка, де він, що з ним я не знаю, але поки не довідаюсь, що його нема на світі, я не маю права розпоряджатися собою...

На тому й кінчився Катрин «роман».

Був ще й другий роман у Катрі. Цього разу вже справжній, з обопільним прагненням, з тим, щоб догнати першу любов... І знов же перед очима Катрі стала постать Степана, дуже затерта роками, але пам'ятна на все життя.

— Друже мій, — казала Катря, — ось ми зійдемося, може, будемо щасливі, але ніколи не повернеться те щастя, та радість, яка дається тільки раз у житті. Я розлучилася з чоловіком проти своєї волі, розлучилась після неповного року одруження, і чи ж думаєш ти, що можна повернути колишнє? Дуже пізно ми зустрілись!

Люди старіються від надмірної праці, це — загальний закон. У тій країні, де працюють «від зорі до зорі», рідко можна зустріти чоловіка, чи жінку, які після п'ятидесяти років виглядали б свіжо й бадьоро. Лице вкривається зморщками, гнуться плечі, колісь швидка й пружнява хода перетворюється на повільне човгання. Великий контраст спостерігаємо між східною й західною особою. Адже в Америці п'ятдесят і навіть шістдесят років вважаються «середнім віком», нема мови про так звану життєву втому. Бож людське існування потребує радості, розваги, відпочинку, а якщо цього нема, не лише слаба, а й сильна істота «іржавіє», перестає будь-чим цікавитись, живе за інерцією.

Передчасно постарілась і Катря, хоч сліди колишньої краси були ще в ній наявні, хоч спина ще не зігнулася і вражала елегантною стрункістю. І все ж

таки, роки йдуть уперед, а не назад, уже завершилося п'ятдесят п'ять, і ось тоді, як промінь з похмурого неба, прийшов до Катрі лист із далекої Америки, від матері. Вона писала:

«Дорога доню, ми довідалися, що ти жива і робимо старання, щоб ти поєдналася з нами, з матір'ю й сестрою. С. теж тут. Неодружений, працює, добре заробляє. Чекай на офіційні папери».

Чи треба говорити, скільки радості й надій викликав той лист у Катрі. Вона зразу відмолодніла й вигарніла, навіть почала співати, чого вже давно з нею не було. Боже, яка втіха! Мама і сестра живі, Степан неодружений. Але чому він не приписав хоч би пари слів? Чи боїться зробити їй прикрість, бож емігрант, а вона колишня советська каторжанка, й йому краще не озиватись, мовчати.

Зразу віднайшла Катря рацію життя, працювала з охотою, навіть не здавались їй такими марудними обов'язкові для вчителів політзайняття. Мама написала: стараємось про наше об'єднання. Розуміється, не так швидко воно стане дійсністю. В кожній країні існує канцелярський бюрократизм, а в советській особливо. Коли той дозвіл дістанеться до глухого подільського села, де тепер працює Катря? Вона після реабілітації просилась на свою Гуцульщину, так не дозволили, сказали: там досить учителів, а в нас майже порожні школи й треба їх укомплектувати фаховою силою. Ну, що ж, подільське село не тайга з її неймовірними морозами, і навколо люди, а не звіроподібні пики в'язничних наглядачів, що вважали в'язнів за худобу.

Після кількох викликів до міста, заповнення численних анкет і формулярів, Катря врешті одержала з Москви урядовий дозвіл на постійний виїзд до Америки. Радости ще збільшилося, бож не було в Катрі на батьківщині будь-кого близького, сама, як палець. Швидко склала свої похідні речі в дві невеличкі валізи, ще й місце там лишилося. Треба б якісь пода-

рунки, але що повезеш до багатї Америки? Хай вибачають!

Ось уже позаду не близька дорога поїздом до Москви, а там — гамірливе летовище, перевірка документів і речей. Врешті літак відірвався від землі, набрав висоту й поплив понад хмарами до незнаних нових берегів.

Тим часом у родині Гарунів ішла суперечка, як поставитись до приїзду Катрі. Колишня їмость, пані Гарунова, казала:

— Сину, я гадаю, що небезпечно нам приймати твою колишню дружину, небезпечно для тебе. Адже минуло двадцять п'ять років від часу вашої розлуки. Люди стають інакшими, а особливо жінки. Нема сумніву, що Катря мала десь там чоловіка, може, й не одного. Чи ти це їй подаруєш? Чи не точитиме тебе хробак на ту згадку? Прилетить, то хай живе з мамою й сестрою, а не з нами.

— Таж ви, мамо, казали, — відповідав Степан, — що шлюбну жінку не має права замінити якась інша, не дозволяли мені тієї заміни.

— Казала, а тепер передумала, бож багато води текло, там, де було глибоко, стало мілко. Розуміється, справа твоя, можеш прийняти свою колишню дружину, але я не радила б. Шукай собі іншу пару.

— Дякую, мамо. Шукати пару при сивому волоссі? Таку ж сиву? Не хочу і не буду!

Степан розгнівався. Завжди послушний син, тепер мав вибирати або послушенство, або бунт. Дуже звик він в усьому слухатись матері, а вона ж має такий настирливий характер, переконуватиме, аж поки з нею не згодиться.

Катрина мама зустріти дочку не могла, бо була хвора, перестудилась. На летовище виїздила тільки сестра, а перед тим подзвонила Степанові.

— Стефку, ідемо! За годину щоб був у нас.

— Ні, Лесю, я не поїду, — видушив із себе Степан.

— Чому?!

— Зле себе почуваю...

Леся поклала слухавку. Щось дивне коїться останній час із Степаном. Спочатку дуже зрадів, що Катря знайшлася, допомагав виробити потрібні папери для її приїзду, а потім замкнувся, навіть уникав зустрічі. Ну, нічого, прилетить Катря і все поправиться.

Катря прилетіла. Сестри впізнали одна одну, бо раніше обмінялись фотографіями.

— А де ж мама?

— Хвора, застудилась.

— А Степан?

— Теж хворий, не знаю тільки, на яку хворобу, — роздратовано відпові з сестра.

У Катрі зацеміло серце.

— А ти давно його бачила?

— Місяць тому. Щось він не дуже поспішає з візитами до нас. Взагалі, люди змінюються, Катруско...

Катря жила вже кілька днів у місті, де був і Степан, але він не показувався. Катря не знала, що думати, але стара матір догадувалась.

— Це, очевидно, вплив свахи. Звикла командувати в родині, то й тепер командує й розпоряджається тим слабодухим Степаном, як дитиною.

Таке передбачення Катрю не заспокоїло, тільки додало суму. Мимоволі огортали жалощі... до самої себе. Вона ж жила мрією зустрічі з чоловіком, ця мрія забороняла їй піти іншою дорогою для особистого життєвого влаштування, а тепер що? Сестра потішає: знайдемо тобі працю, матимеш свій заробіток, познайомишся з добрими людьми й може, знайдеш свою долю...

Хоч матір і сестра не радили Катрі робити перший крок до в'яснення взаємин із чоловіком, та вона не в силі була втерпіти. Одного недільного дня, знаючи, що після Богослужби Гаруни завжди вдома, поїхала до їхньої хати, подзвонила, з посиленням биттям серця чекала, коли відчиняться двері.

На порозі стояли мати і син. Не той молодий, веселий Стефко, що знала його Катря давніше, а поважний чоловік із сивим чубом і суворою зморщкою між бровами. Катря простягнула до нього руки, прагнучи впасти в обійми, приголубити, виплакати на близьких

грудах весь пережитий минулий біль... Та син і матір мовчали, навіть не запросили до кімнати. Врешті син сказав:

— Ти розумієш, Катрю, що двадцять п'ять років багато чого змінили. Я вважаю, що тобі значно вигідніше буде жити разом із твоею мамою та сестрою, ніж з нами. Не станемо докоряти одне одному, так розпорядилася доля.

Катря похитнулась, сказала «вибачте!», і швидкими кроками збігла зі сходів на вулицю, де недалеко була автобусна зупинка. Катря поверталась до своїх близьких, тепер уже назавжди втративши найближчого. Перед нею туманіла безперспективна, самотня старість.

ІСТОРІЯ ОДНОГО ЖИТТЯ

1.

Упродовж останнього курсу, а особливо перед державними іспитами Оленку чомусь досить часто викликали до інститутської спецчастини. Ніякої потреби в тому, здається, не було. На всі офіційні питання Оленка давно відповіла. Ці відповіді занотовані в особистих анкетах, стверджені власноручним підписом Оленки, ну, й чого ж ще бракує? Вони не кажуть, та Оленка догадується. Не вірять їй, винохують, як хорти, з усіх боків, чи правдиві ті відомості, що вона їм подала, чи не прослизне між пролетарських фахівців якась клясово чужа особа.

Світ явно переродився. Пішли в небуття взаємодовір'я, співчуття чужій біді, щирість, відвертість. Перш, ніж щось сказати, люди оглядаються навколо, чи нема когось зайвого, малознайомого. Та й розмови ті були в межах дозволеного, виключно побутові, без натяків на політику.

Цього разу зав. спецчастини приймав Оленку з похмурим виглядом. Його колючі очі вп'ялися в обличчя дівчини, як дві ракові клешні, й стискали тими клешнями до болю, до бажання заслонитися рукою, або хусткою.

— Ви мене кликали?

— Так. На жаль, трохи запізно.

— Я не розумію вас.

— Не розумієте? Чи ви вже одержали диплом?

— Одержала.

— Отож. А ловко ви все ж таки водили нас за носа цілих п'ять років. Біднячка? Дочка неможливого

селянина? Батько загинув на фронті світової війни? Мерзотниця!

Широке обличчя зава налилося кров'ю, ніс із зеленими жилками потовщав і став схожий на мерзлу картоплину. Оленка зблідла.

— Я прошу вас не ляйтесь!

— Тебе не тільки ляяти, а розстріляти треба. Змінити прізвище, місце народження, рік народження, дурити советську владу... Як це можна назвати?

Оленка мовчала. В неї вихором крутилися думки: хто, проклятий, доніс? Кому потрібно було її топити? Вона зовсім не розкаювалася в тому, що виробила собі фальшиві документи. Коли двері інституту не розчинялись перед її справжнім ім'ям, то що лишалося робити?

Зав. спецчастини ще раз штрикнув Оленку колючками очей і раптом змінив тон.

— Ну, от що, громадянко Орлич (він уперше назвав Оленку батьківським прізвищем), — справу скінчено. Диплом у вас на руках. За всіма законами, ви маєте право викладати в середній школі хемію. Правда, ви цілилися в аспірантуру і потрапили б туди, як відмінниця, але тепер уже дзуськи. Натомість ми пішлим вас в азійську республіку ССРСР, і там ви покажете свої таланти.

Зав. спецчастини явно насміхався з Оленки.

Вона знала від старших подруг, що ховається під тією назвою «азійська республіка». Дикий край без усяких культурних вигід, а головне, без надії на повернення в рідне українське місто, де проминула юність, трудні, але цікаві студентські роки, де живе уціліла родина. Та нічого не скажеш, добре, що й так обійшлося.

— Ага, ще одна річ, — додав зав. спецчастини, — переробляти всі ваші документи нема часу і нема рації. Ви будете жити під прибраним псевдонімом, однак це знатимуть відповідні органи. Отже, вважайте. За найменшу помилку відповідатимете в десять разів більше, ніж заслужили. Йдіть!

Азійська республіка вразила своїм примітивізмом. Усі «соціалістичні досягнення» пройшли мимо неї. Вбогі глиняні хатки з газовими лампами, а то й з лосевими каганцями, брак пішоходів, неймовірна грязюка на вулицях, порожнеча в крамницях.

Школа проте була величезна, щось із півтори тисячі учнів. Містилася вона в кількох будинках, очевидно, реквізованих у багатіїв. Отже, доводилось робити прогулянки, хоч і недалекі, але прикрі в осінню пору, бо за кожним черевиком тягнулося з півкілограма багна.

Більшість учнів складалася не з місцевого корінного населення, а з переселенців. Були давні, ще з царських часів, переселенці, які шукали вільних земель, були й нові, виштовхнені насильно з рідних гнізд, переважно з України, щоб, мовляв, не лишалося там націоналістичного духу.

Директор школи теж був українець, Олександр Кучугура, а кликали його за очі, на російський лад, до рими, «Шура Кучугура». Оленці було дуже приємно зустріти земляка, з яким можна поговорити своєю мовою, тим більше, що директор одверто виявляв незадоволення умовами праці, казав, що його «під'юджили» обіцянкою найкращих умов, і тому він погодився сюди їхати. А насправді, як бачите...

Кучугура, ще молодий і нежонатий, прийняв Оленку з радістю.

— От, — сказав він їй наодинці, — хоч одна українська душа приїхала, а то все «дакаючі» й «штокаючі».

Оленка промовчала. Вона, як налякана ворона, боялась пастки, боялась підтримати «слизьку» розмову. А Кучугура з подивугідною одвертістю продовжував:

— Олено Сергіївна, ви тут познайомитесь із такими типами, що у вас голова заболить. Стоп'ятивідсоткові патріоти, себто, перестраховщики. Не скажуть зайвого слова, дивляться на директора, як на жан-

дарма, боятися. А чого мене боятись? Я сам три роки тому був студентом, трохи вже вчителював, а потім висунули мене на директора й післали ось сюди... багно місити. Я кандидат партії, але що з того? Скільки вам літ?

— Двадцять три.

— А мені двадцять вісім. Ну, ходіть, покажу вам ваше приміщення.

Оленка досить швидко освоїлася з місцевими умовами. Вона була невибаглива й не дуже переймалася браком звичних вигід. Дикий край, зате цікавий, зовсім відмінний від європейської частини ССРСР. Шкода, що Оленка не знає тюркської мови, та й це не така вже тяжка проблема. Старенький учитель — кіргіз Чілім Чампанкулов обіцяє навчити цієї мови на протязі трьох місяців, розуміється, в тому випадку, якщо молода колега поставиться до навчання серйозно.

Хоч директор попереджував, що після знайомства з колегами, в Оленки може заболіти голова, з нею цього не трапилось. Вона зустріла дуже знане їй мовчазне, насторожене оточення. Всі вчителі були не місцеві, а виряджені з різних, переважно російських околиць, у кожного була якась своя таємниця, очевидно, політичного характеру, й тому вони, навчені досвідом, дивились на директора, «як на жандарма». Ось Валентина Йванівна Некрасова, викладачка російської мови. Вона загубила чоловіка, мавши від нього шестеро дітей, і одружилася знову з учителем-удівцем, що мав четверо дітей. І як же їм прожити на ті вчительські статки? Як виховати дитячу «отару»? Не дивно, що це подружжя таке боязке. Бо нема для нього жодної перспективи. Мусять триматися своїх теперішніх посад, мусять бути тихіше води, нижче трави.

Жалощі викликає й учитель математики Кукушкін. Він хворий на серце, йому був би потрібний інший клімат, а не «азійська республіка» з 2.400 метрами над рівнем моря, де він задихається й щодня чекає на свій фінал.

Багато вчителів у школі, де викладає Оленка, але

з жодним із них вона не зійшлася по-дружньому, так, як належало б бути людям спільного фаху і спільної долі. Одного разу завітав до Оленки колега Жданов. Він був партійний, викладав історію й дуже цим чванився, бож безпартійним цей предмет викладати не дозволяють. Жданов був теж молодий, і він почав, як сам висловився, «по-комсомольському»:

— Товаришко Лено, ви самітня й я самітній, то чи не краще було б нам проводити вечори вдвох?

Оленка спочатку хотіла дати Жданову різкого «одкоша», але передумала й злагіднила відмову.

— Ви помиляєтесь, товаришу Жданов, — сказала вона, — я не вважаю себе самітною. В мене є наречений, і він десь за кілька місяців сюди приїде.

Жданов набурмосився, та вже більше не чіплявся до Оленки, зразу ж знайшовши собі для втіхи якусь веселу вдовичку-міщанку.

Натомість директор Кучугура ставився до Оленки підкреслено тепло. Ніколи не заходив до неї без запрошення, вишукував десь і давав для читання цікаві книжки, допитувався, чи задоволена Оленка харчуванням в одній українській родині, куди він її спрямував.

Чи знав директор про таємницю Оленки? Про те, що вона живе під чужим прізвиськом? Ні, очевидно не знав, бо це вже якось би виявилось у розмові, чи в ставленні до неї. Про фахову обізнаність Оленки, про її вміння викладати свій предмет директор був найкращої думки й дивувався, що її, таку здібну, вирядили в глушину.

— Таж ви, Олено Сергіївна, — казав директор, — могли б лишитись при катедрі... Чому вас понесло сюди? Адже ви безпартійна, нашій дисципліні не підлягаєте. Проїшли б аспірантуру, а тоді мали б широкий шлях.

Оленка зводила все на жарт.

— Ви, Олександрє Трохимовичу, думаете, що я така здібна? Помиляєтесь. Є значно здібніші, й мені до них не пхатись.

Але Кучугура лишився при своїй думці. Відвідуючи, порядком директорського нагляду, лекції Оленки,

він порівнював їх із тими, що колись слухав сам, і заперечливо хитав головою. Ні, дурить його ця гарна дівчина із сумним обличчям, якраз вона належить до тих «значно здібніших». Він не хотів признатись навіть самому собі, що в його мріях Оленка звилася гніздечко і вместилася там, як повноправна господиня. Щось відмінне, несхоже з іншими було в молодій учительці. Вона не підлещувалась до директора й зовсім його не боялась. Дивилася прямо в очі, мала свою незалежну думку, іноді сперечалась, але так уміло й тактовно, що Кучугура признавав їй рацію й не ображався. Ах, скільки разів, особливо під час суперечки хотілось директорові схопити в обійми свою підлеглу й поцілувати в обидві «ямочки», що вигравали на її ніжних щоках. Та Кучугура від юнацьких літ був дуже несміливий із жінками, не міг лізти «нахрапом», чекав, що, може, гора прийде до Магомета...

А Оленка й не думала про кохання. Вона чекала на літню відпустку, на можливість знову побачити свій рідний край, своїх близьких. І яке ж було її здивування, який біль, коли одного разу, вже незадовго перед закінченням шкільного року, директор покликав її до канцелярії й на самоті сказав:

— Є для вас, Олено Сергіївна, прикра новина. Чомусь відділ Наросвіти не дає вам відпустки в цьому році. Ось пишуть, що ви мусите під час літньої перерви викладати хемію на курсах для дорослих. Не розумію!

Оленка добре все розуміла. Дві сльозини викотилися з її синіх очей. Вона змахнула їх хусточкою й підвелася з стільця.

— Зачекайте, Олено Сергіївна, скажіть мені, в чому справа?

— Олександр Трохимовичу, є речі, про які краще не говорити. Ну, що ж, буду викладати хемію на курсах, а тоді настане новий шкільний рік, і знову викладатиму хемію. Бувайте здорові!

Кучугура затривожився. Не тому, що боявся за себе. Молода вчителька приїхала за відрядженням Наркомосу, як там було сказано, «для підсилення квалі-

фікованих кадрів». Отже, зі службового боку все в порядку. А з політичного? Проте яке діло до того директорів школи? Хоч він і кандидат партії, та коли не вважали за потрібне поінформувати його про нову вчительку, Олену Негрійко, значить нічого серйозного за нею нема. А хоч би й було. У Кучугури теж не все гладко з біографією. Батько його був купцем, помер, коли синові не сповнилося ще й п'яти років, а тому він цього й не приховував, писав одверто в анкетах: народився в родині купця, але батька не пам'ятаю, малим був. Трохи на нього косилися, бож зоологічна ненависть до «непролетарського елементу» стала другою натурою отієї нібито пролетарської влади. Ну, й чорт із нею! Кучугура два роки воював на громадянських фронтах, заслужив орден Червоного Прапора за те, що виніс на своїх плечах із поля бою пораненого командира бригади, й коли, скінчивши інститут, подав заяву до партії, не могли його відкинути. А вже як говорити зовсім відверто, перед самим собою, то ця партія для Кучугури лише трамплін, щоб перескочити через провалля та стати на твердому ґрунті... Бож ніхто не пролізе в його душу, не підгляне, що там і натяку нема на утопічний інтернаціоналізм, а тим більше на російську орієнтацію.

Оленка примирилася з відмовленням у відпустці. За працю на курсах дістала похвальну грамоту й додаткові гроші, вислала їх родині. Як і раніше, трималася незалежно, зійшла ближче з Валентиною Іванівною, помагала їй доглядати її дитячу «отару».

Жданов іноді кпив з Оленки:

— А де ваш наречений? Зрадив? Знайшов другу? Чи, може, ви ще маєте краплю надії?

Оленка відповідала в жартівливому тоні:

— Маю надію, бо вона вмирає пізніше за людину. А раптом і здійсниться...

Жданов кивав головою й відходив геть, зайвий раз переконавшись, що тут нічого не вийде, і рибка на гачок не попадеться, хоч так би тієї рибки хотілось.

В середині другого навчального року Кучугуру несподівано відкликали до Наркомосу й призначили на директора школи в Україні. Директором став Жданов, і ось тепер Оленка відчула тиск чужої руки. Ніяких суперечок Жданов не визнавав, вимагав точного додержання навчальної програми, підкреслював особливу вагу політично-виховної праці в школі при викладанні будь-якого предмету.

— Товаришу директоре, та яка ж може бути політика під час ознайомлення учнів з основами хемії? — не без іронії питала Оленка.

— Це вам так здається, товаришко Негрійко, — відповідав Жданов, ставлячи наголос на слові «вам». — І хемію треба подавати в розрізі Марксо-Ленінсько-Сталінського вчення. Тут можна заперечити, наприклад, байку про перетворення Христом води в вино. Додайте до води якийсь там хемічний кришталік, і ось уже маєте колір справжнього вина.

— Колір матиму, але смак?

— Ну, це ваша справа. Для того є різні сиропи і... спирт для надання міцности.

— То що ж, давати учням попробувати цю суміш? Жданов починав злоститись.

— Товаришко Негрійко, тут не вечір гумору й сатири, а виробнича нарада. Прошу не кпити з моїх зауважень!

Оленка замовкала, бо з «бубоном», як тишком прозвали нового директора, не слід вести дискусій навіть на цілком невинну тему. Валентина Йванівна попередила Оленку:

— Не чіпайте його. Ви ще не знаєте цього Жданова. Через нього, як нас ще тут не було, арештували молоде подружжя вчителів, і за ним загинув слід. Та й до відкликання Кучугури він, очевидно, приклав свою руку, хотів зайняти тепле директорське місце. Це — небезпечний тип.

Оленку непокоїла думка про цьогорічну відпуст-

ку. Невже знову знайдуть якусь причину й заборонять їхати? Але, на щастя, цього не трапилось, і покінчивши з іспитами, Оленка 16-го червня вже сиділа в поїзді далекого призначення й їхала в свою Україну. Що там? Як там? З листування небагато довідаєшся, бо ж і листи могли контролювати, а тому в них, крім чисто домашніх вісток, не було нічого.

Поїзд мав прибути до Києва при кінці шостого дня, але, не доїжджаючи ста кілометрів, раннім ранком 22-го червня його несподівано затримали: далі не йде. Сьогодні Київ зазнав бомбардування з боку німецьких фашистів, що напали на ССР без оголошення війни. Рух у західному напрямку покищо припиняється.

Що ж робити? Оленка не могла мандрувати пішки з тяжкою валізою й вирішила покластися на випадок, себто стати край дороги й «ловити» випадкове авто. Для когось це, можливо, було б складною проблемою, але не для молодої, гарної дівчини, і вже за п'ятнадцять хвилин Оленка мчала у вантажному авті, навіть у кабіні, поруч із веселим шофером машинно-тракторної станції, що їхав до столиці на роздобутки якихось запасних частин.

— Боїтесь війни? — питав він Оленку і сам же відповідав: — А чого її бояться? Не всіх же вона з'їсть. Та й товариш Сталін сказав, що ми не віддамо ворогові жодного вершка своєї землі. Ви з самого Києва?

— Так.

— Ну, Київ, очевидно, скубтимуть і далі, коли вже сьогодні почали. А ви захороніться десь під Києвом, у селі, й пересидьте там. Мені ж певно вже готове оповіщення з военкомату — з'явитися з білизною й ложкою для відправки на фронт. Хай відправляють. Я шофер першого розряду, возитиму там когось, може, й генералів...

Веселий водій вантажного авта категорично відмовився від грошей, що їх пропонувала Оленка.

— Покиньте, товаришко. Брав би я гроці з такої гарної дівчини! Та мене совість би замучила. Ось по-

даруйте мені на пам'ятку оцей гребінець, що у вас в руках, та й досить. Може, ще зустрінемось колись, і гребінець вам мене нагадає.

4.

Людність Києва почала тікати на схід майже від першого дня війни. Спочатку виїздило начальство, себто, не виїздило, а супроводжувало свої родини. Державні півторатонки й трьохтонки, навантажені різним хатнім майном, навіть меблями, рушили головним трактом, та швидко їм довелося скрутити на бічні дороги, бо тракт зайняли військові валки. Власне, ті військові рухалися в двох напрямках: із заходу й зі сходу. Перші тікали від німців, другі йшли на підкріплення оборони. Ніхто нічого не знав. Казали лише, що фронт присувається з неймовірною швидкістю, німці роблять широкі кола й оточують місцевість, де ще не чули жодного пострілу, гадали, що перебувають у глибокому запіллі. А те запілля вже було оточене, уявляло з себе пастку, з якої можна було вирватись лише випадково.

Київ упав менш, ніж за три місяці після початку війни. Настала тяжка окупаційна пора, і ось одного разу на непевній і небезпечній «барахольці», де люди міняли одяг і взуття на щось їстівне, Оленка зауважила знайому постать.

— Олександр Трохимовичу, невже це ви?

— Я, Олено Сергіївна, власною персоною.

— А що ви тут робите?

— Те, що й ви. Ганяюсь за боханкою хліба та за цибулею, що тепер заступає людям сало.

— Ви були на фронті?

— Був і вже відвоювавсь. Добре, що не потрапив у табір військовополонених, бо там була б мені «труба».

— А далі що?

— Що Бог дасть.

— Он як. Таж ви були...

Кучугура приклав палець до уст.

— Про це ні слова, Олено Сергіївна. Був та вибув.

Хай вони йдуть під три чорти із захистом родини й Сталіна. Де ви мешкаєте? Як ви тут опинились?

І так вийшло, що давні знайомі стали тепер часто зустрічатись, а врешті вирішили, що краще бути разом увесь час. Кучугура сказав:

— Тільки знаєш, Лесю, я хочу з тобою повінчатись.

— Повінчатись? У церкві?

— А де ж? У дурацькому Загсі? Якраз на Подолі, недалеко від мого помешкання, почала діяти одна церковця, й я знайомий із старим священиком ще від дитинства.

5.

Проминули роки. Оленка з Олександром і п'ятирічним Васильком опинилися в Америці. Все їхнє майно складалося з двох диктових валіз, а в тих валізах віяли вітри буйні, якщо не рахувати унівських дарунків із чужого плеча.

— Що ж ми робитимемо, Саню?

— Не турбуйся, жіночко. Мені тридцять п'ять, тобі тридцять, ще можемо взяти життя за роги. Тільки вже не доведеться нам учителювати.

— Ні, я буду вчителювати.

— А диплом? А мова?

— Мову вивчу, а диплом колись визнають.

Кучугура нічого не сказав, лише про себе посміхнувся. Хай вірить жінка, не можна відбирати в неї тієї віри. А сам, як практична людина, взяв у руки пилку й сокиру.

Оленка кілька днів щось обмірковувала, а тоді пішла до канцелярії місцевого університету й запропонувала свої послуги, як прибиральниця.

Директор спитав:

— Скільки вам років?

— Тридцять.

— Ви не маєте жодного фаху?

— Чому ж не маю. Я дипломований хемік, закінчила Київський університет, але ж розумію, що тут мій фах покищо не придасться.

— О кей! — сказав директор. — Від завтрашнього дня ви у нас на праці. Один доляр на годину. Вас це влаштує?

— Так, улаштує. Дякую вам.

І ось кожного дня бачили студенти університету, як молода, гарна жінка старанно мила підлоги, підмітала аудиторії, виносила сміття на вулицю, до тих спеціальних баняків.

Деякі студенти пробували зав'язати знайомство з привабливою чужинкою:

— Гелен, чому ви підмітаєте, а не їдете до Голівуду? З вашою зовнішністю...

— З моєю зовнішністю найкраще — підмітати.

— О, ні! Ви що, не знаєте мови?

— Як бачите. Трохи знаю, але до справжнього знання далеко.

І так, з дня в день. Точно о шостій вона появлялася в коридорах університету, мила-шарувала їх, пильно дивилася, щоб не було якоїсь недоробленості, бож праця є праця. Зауважать недбальство і чемно запропонують зачинити двері з того боку.

А в той же час Оленка не відступала від своєї мрії. Потроху здавала іспити з хемії, й американські професори дивувалися, які в неї, в тієї чужинки, глибокі знання.

6.

Тричі перегорнулася сторінка років. Ці роки ще не встигли покласти зморщок на Оленчине обличчя, й очі студентів із такою ж приємністю спинялися на стрункій постаті прибиральниці університету й певно, жаліли її, бо й що ж то за фах для молодої жінки?

Та ось зійшла зоря й для скромної Оленки. Був лагідний, вересневий ранок, наповнювалися студентські аудиторії, починався новий навчальний рік. І раптом, що це? На катедрі, виграючи привабливими «ямочками», стояла прибиральниця Гелен. Вона впевнено читає лекцію з хемії, вона — професор університету. Дехто не повірив очам і ущипнув себе. А може,

це сниться? Ні, не снилося. Дзвінкий голос пояснював, вимагав уваги. Один студент не витримав і, підвівшись, запитав:

— То це ви будете в нас викладати?

— Так, буду.

Ласкаве сонце посміхнулося за вікном. Нічого не змінилося в природі, але багато змінилося в людському житті.

НЕ ВСІХ ОДНАКОВО ГРІЄ СОНЦЕ

1.

На початку третього десятиліття так званої, «великої жовтневої», людність підсоветської України майже остаточно було упокорено. В пам'яті свіжими й болючими лишалися звіряча розправа з «куркулями» і з тими, що не хотіли добровільно записуватись до кріпацьких колгоспів, чорні роки штучного голоду, кіровська бойня, ежовська м'ясорубка, що позбавили життя мільйони неповинних людей. Про який спротив могла йти мова, коли кожен дрижав за свою шкуру, кожен молився, щоб проминула його чаша ця. Адже за висловом якогось «філософа» з НКВД, «була б людина, а справа знайдеться». Себто, ті «справи», з допомогою необчисленої армії завербованих і охочих сексотів, фабрикувалися в кабінетах катівської установи, всупереч здоровому глуздові і всяким божеським та людським законам. Світ опускався в безодню, де не було жодного ясного промінчика.

Покірно пішла докраю залякана українська людність і на війну, бож чи вмерти вдома, чи на фронті, яка різниця?

Інакше було на землях, окупованих Польщею. Там зберігалися давні традиції, там ще жив дух Северина Наливайка, Тараса Трясила, Устима Кармелюка. Здатись? А дзуськи! Зігнути спину перед московським червоним чоботом? Не дінде! Заворушилася галицька й волинська молодь, ліси наповнилися одчайдухами, що не лякались ані жмари, ні грому, і зустріли прихід «визволителів» з півночі не хлібом-сіллям, а збройними партизанськими загонами, перед

якими втікало навіть усевладне НКВД. Бож хіба можна вірити будь-якому окупантові, а зокрема московському, що м'яко стеле та ніколи не дасть виспатись на тому м'якому.

Молоді хлопці спочатку партизанили, полохали різні червоні гарнізони, а потім об'єдналися у військовій частині, під назвою «СС Дивізія Галичина». Те «СС» було пришито дивізії, як кобилі хвіст, з волі німців, та хрін із ними! Головне те, що дивізії дали вишкіл, амуніцію й зброю, що вона відчула себе не розпорошеною ватагою, а бойовим кулаком.

«Кулак» іноді діяв дуже дошкульно. «Ці буржуазні націоналісти, — казали на советській стороні, — б'ються, як чорти, бодай би їм добра не було!» Так, бились, як чорти, бож знали, що буде, коли переможуть визволителі.

Марко Зіненко й одного дня не був під советами. Його батько, при відступі переможеного українського війська, вихопив свою родину з Житомира і опинився на заході, куди не могли простягтись загребущі руки большевиків. Отож, Зіненки не зазнали тієї страшної вакханалії, що її принесла на Україну червона північ. Вони не бачили, як падали голови «колишніх людей» — аристократів, великих і дрібних землевласників, звичайних службовців царських установ. Не переживали господарської руїни, коли одного сірника розрізали надвое, а за склянку соли віддавали майстерно вишитий рушник. Пізніше, правда, появились сірники, але ж якої якості! Народний фольклор відзначив ту появу таким дотепом:

Сірники шведські,
Голівки советські,
П'ять хвилин вонь,
А тоді — вогонь.

Було ознакою «доброго тону» носити дрізвий, або полатаний одяг, матюкатись направо й наліво, пити горілку не чарками, а чайними склянками. Людність України, під впливом «старшого брата», що захопив

усі більш-менш відповідальні пости в краю, поступово охамлювалась і губила своє національне обличчя, підспівуючи хорові окупантів:

Чуеш, сурми заграли,
Час розплати настав,
В Інтернаціоналі
Здобудем людських прав.

Про все це чула родина Зіненків, вірила й не вірила, а головне, не бачила й не переживала на власному досвіді. Батько дістав дозвіл на дрібну торгівлю, ні в яку політику не втручався, тільки вчив своїх дітей любити батьківщину, ніколи не забувати про її славне минуле й тяжке теперішнє.

Марко вступив до дивізії «Галичина» без жодних вагань. Адже молодь завжди самонадіяна, вірить у свою силу, хоча б проти неї стояла неприступна кам'яна гора, сподівається опанувати ту гору... Та як переможеш двох ворогів, що діяли нарізнь, але спільними методами? Розторожили вороги дивізію, врозтіч кинулись її вояки, рятуючи своє життя. Марко спочатку опинився в Югославії, а потім вирішив повернутись додому. Адже там батьки й дід, вони щось добре порадять.

З небезпечними пригодами, але щасливо дістався Марко на свою західню Волинь, та крім старого діда, нікого не знайшов, бо всі втекли перед поверненням визволителів.

— Ну, що ж, внучку, — сказав дідусь, — моя хата — твоя хата, тільки боюсь я за тебе, ой боюсь! Мені однаково, далі смертної ями дороги нема, а перед тобою — життя. Наші люди вже не ті, що були, кожен рятує свою душу, кожен вислужується, запобігає ласки в безбожної влади. Ти хоч якісь документи маєш?

— Ні, діду, крім душі в тілі нічого в мене не лишилось, ось тут я весь, як бачите.

— Тож хай буде Божа воля. Сиди тихенько, не показуйся між люди й не зневірюйся, поки маєш голову на плечах.

У старого Бойчука, колишнього священика, що перебував «поза штатом», себто вже давно не виконував священичих обов'язків, не лишилось ані рідні, ані близьких друзів. Рідня виїхала, невідомо, куди, друзі повимирали, один, як палець. Правда, іноді заходили діди, такі ж ветхі, як їхній колишній парох, заходили, щоб перекинутись живим словом, згадати минуле.

— Цих не бійся, — казав дід Маркові, — вони, як камені, пари з уст не випустять, хоч і побачать тебе. Стережись молодших!

Та молодші взагалі уникали «хатки на курячих ніжках», де мешкав сивий, аж зелений колишній священик. Кому він потрібний? Яке кому діло, з чого він існує? Має клаптик городу біля хати, порпається на ньому, то ж є в старого картопля, буряки, морква, фасоля. Не пропаде! А пропаде — теж не буде збитку, бо нічого не варте його обійстя і він сам, чудом уцілілий уламок ХІХ-го віку, назавжди забутого.

Та ось одного разу до діда Бойчука завітав новопризначений священик, отець Дементій, щоб ознайомитись зі станом волинського села, бо хто ж краще знає той стан, як не парох, що жив там повних тридцять років?

Дід прийняв нового панотця з одвічною українською гостинністю, почастивав фасолевим супом і медом зі свого єдиного вулика. Горілки не було, бо дід її не вживав.

— А що то у вас, отче, неначе чхнуло? — спитав отець Дементій.

— Чхнуло? Я не чув.

— Ні, таки, справді, чхнуло, по-людському.

— То, може, кицька, вона в мене завжди чхає.

Отець Дементій пошморгав носом, ще трохи посидів і пішов. А другого ранку ввалилося до старого троє озброєних людей.

— Гаварі, дед, хто у тебя скривается.

— Нема нікого!

— Врешь! Ты всю жізнь врал людям о Боге, ко-

торий не существует, но нас не обманеш. Показивай свого бандіта!

Незабаром Марка стягли з горища й поставили перед старим Бойчуком.

— Кто ето? — спитав один з озброєних, очевидно, старший чином.

— Мій внук.

— А ти же гаваріл «нема нікого», — перекривив старший. — Ех, ти, контра релігіозна!

Старший розмахнувся й ударив старого в обличчя. Та в ту ж хвилину, не встоявши перед стусаном кремезного Марка, гепнувся на підлогу.

— Еге, то ти ещо і сопротівляєшся власті, сукін син! Вяжіте его.

Четверо рук скрутили дві Маркових за спину і зв'язали міцною мотузкою, попередньо нагородивши кількома ляпасами.

— А-ну, вперьод! — скомандував старший. — Іді і не оглядивайся, а то получіш пулю в лоб. А с тобою, старая контра, ми ещо пагаварім, паучім тебя, как лучше скривать преступников... Пашлі!

Дід поблагословив широким священничим хрестом арештованого внука, і це було останнє враження, яке він зберіг у своїй пам'яті, навіки покидаючи дідову хату.

2.

Марка не судили в близькому районному місті, а разом з іншими арештованими кинули в «телячий» вагон і повезли на край світу. Їхали, може, з місяць, у холоді й голоді, нарешті прибули в Іркутськ, і тут, перед розподілом у табори, відбувся суд. Марко мав три статті обвинувачення: навмисне ухилення від служби в Червоній армії, збройний виступ проти неї й спротив представникам законної влади при арешті.

Цього цілком вистачало, щоб засудити Марка до «вишки» — вищої міри соціального захисту, як патетично проголошено в советському карному кодексі.

«Смертників» до табору не посилали. Вони лиша-

лися в тюрмі того міста, де були суджені. І ось тут довелося Маркові пережити найстрашніше, щогодинне очікування вже оголошеної смерти. Не раз траплялося Маркові стояти лицем до лица зі смертю, але ж то було на війні, де ворог не ховався, всі знали, де він є, з якого боку наступатиме й як той наступ відбити, чи, принаймні, втекти. Тюрма ж — пастка, скрізь залізні ґрати, замки, «вовчки» для нагляду над в'язнями.

З царських тюрем в'язні досить часто втікали, з советської тюрми не втечеш, бо ж на сторожі пролетарська пильність і повний брак стосунків із зовнішнім світом, навіть вулиці не було видно, її закривав дерев'яний дашок на вікні, сучасний винахід найсправедливішої демократичної держави...

«Хоч би швидше все скінчилось!» — думав Марко. Скінчилось? О, ні! Звірі з людськими обличчями люблять бавитись із слабшими від себе. Кілька разів за перший тюремний місяць серед глибокої ночі раптом скреготів ключ у дверях Маркової камери й його вели в лъох, ставили обличчям до стіни, націлювались рушницями, навіть командували: раз... два... три... А потім вели назад до камери, пересміюючись між собою, задоволені із своєї гри.

Врешті «на горі» зміркували, що нема рації розстрілювати молодих людей, які ще можуть послужити державі дармовими руками, і ось начальник тюрми урочисто проголосив, що для Марка прийшло з Москви помилування, і розстріл йому замінено тридцятьма роками концентраційного табору.

Марко не знав, чи йому радіти, чи плакати. Адже тридцять років не тридцять днів, а вмирати повільно значно тяжче, ніж зразу. Та що зробиш? Скачи, враже, як пан каже.

І потяглись одноманітні, виснажливі, каторжні дні, на яких нема чого спинятись, бо ж хто був, той знає, хто не був, чув від інших або читав у численних спогадах.

Після смерти Сталіна Маркову справу переглянули знову й тридцять років замінили на десять. Це

вже було легше, принаймні знав, що лишається якась надія на людське, а не скотиняче життя.

І нарешті прийшов той вимріяний, довгоочікуваний час. Перед Марком розпахнулись ворота концтабору. Боже, яке це щастя — йти без брутальних конвоїрів по боках, милуватись навколишньою природою, знати, що сьогодні не закалатають у рейку, даючи сигнал до нічного сну, в прокуреному брудному бараці.

Марко вільний, правда, без можливості повернутись на батьківщину, обмежений у правах советського громадянина, але все ж таки вже не в'язень, не «зек», як говорили в таборі. Випадково, блукаючи по місті в пошуках пристановища, Марко зустрів засланого німця, що добре розмовляв по-українському, коротко розповів йому свою історію, і той німець вирішив:

— Камраде, ти був у дивізії СС, себто, в нашій дивізії, воював проти большевиків, а тому честь тобі й слава! Був би я останнім негідником, коли б не допоміг тобі в біді. Я вже тут давно, на так званому, вільному поселенні, в мене родина — жінка й двоє малих дітей. Ходи до нас. Місця ти не перележиш, обдивишся, пристосуєшся, й почнеш жити, як схочеш, себто, як дозволять обставини. Забудь про те, що німці натворили багато лиха на твоїй Україні, тепер ми всі однаково знедолені, живемо в царстві беззаконня, мусимо мовчати.

Півроку прожив Марко в тій гостинній німецькій родині, а потім познайомився з іншими вільними поселенцями, й запізнав родину Туликів. Тулики були заслані за «буржуазний націоналізм», походили зі Львова, але вже пустили коріння на чужій землі й навіть не мріяли про повернення на батьківщину.

— Марку, — казав старий Тулик, — я був колись, за Польщі, суддею, бож маю закінчену юридичну освіту. Тепер я про неї забув. Хазяйную на своєму клаптику землі, що дає мені змогу жити, і не думаю про краще, бож у цей дикий час «добре там, де нас нема». Не мрій і ти вхопити в небі зірку, живи, як усі звичайні люди.

У Туликів була дочка-одиначка, гарна, як весна, двадцятирічна Мирослава, і Марко почав упадати за

нею. Десь за рік вони побралися, дістали за законом далекосхіднього краю, свою дільницю землі. Спочатку в них народилась дівчина, а за п'ять років — син. І було б добре подружжю Зіненків, коли б не влізла в їхнє життя, як змія, хвороба. Що то була за хвороба? Може, наслідок десятирічної каторги з її безперервним голодом, може, неодноразові фізичні ушкодження, що їх мав Марко на своїй примусовій праці. Місцеві лікарі визнали себе безсилими розпізнати хворобу й скерували Марка в одну з московських клінік. Але й там не могли дати ради з хворобою; Марко танув, як свічка, і незабаром віддав Богові душу.

Молода вдова Зіненко, що ще перед Марковою хворобою поховала батьків, лишилася з двома дітьми сама, як билина в полі, і почала клопотатись про дозвіл на повернення в Україну. Мовляв, який міг бути «буржуазний націоналізм» у десятирічної дівчинки, яка навіть не дуже ясно пам'ятала те місто, де народилась. «Гуманна» влада цього разу признала прохачці рацію й дозволила виїхати з далекосхіднього краю до Львова.

Не легко далися Славі Зіненко ті перші кроки, хоч і між своїх людей. Адже рідні там не лишилось, а чужі по-чужому й ставляться, тим більше, до прибулих, раніш не знаних. Зрештою пощастило Славі влаштуватись на фабриці, переживаючи всю тяготу самотньої матері, на яку чекали майже бездоглядні діти.

Багато нового, невідомого їй, спостерігала Слава. Там, у далекосхідньому краю, люди були щирішими, бож кожний пережив тяжкі роки примусового заслання, кожний бачив горе, і тому чуйливо ставився до горя ближнього. На Україні ж советська влада старанно викорчувувала найменший прояв любови до батьківщини, мовляв, нема батьківщини поза поняттям ССРСР, спільної держави, спільних інтересів... Для чого вживати українську мову? Адже її цілком заступає мова російська, загальнозрозуміла, скрізь визнана...

З трудом призвичаїлася Слава до тієї мови, розмовляла з тяжким акцентом, і з неї часто сміялись.

— Товаришко Зіненко, чи ви народились у Вірменії, де кажуть «твоя говоріл, моя отвечал». Вивчайте державну мову, забудьте про ту свою дурну, хочлацьку, бож ніколи вона не стане мовою, що її толерують на міжнародній арені. Будьте сучасною людиною, а не залишком минулого віку.

Слава слухала це все, але мала свою думку. Її Ніна й пустунчик Левко ніколи не вживали в хаті «загальнозрозумілої». На вулиці — справа інша, там треба, а вдома не треба. І жила родина Зіненків так, як живуть мільйони, себто, подвійним життям. Одне для себе, друге — для чужих очей.

Чудна, ненормальна країна! Все в ній не по-людському, все підпорядковане наказам згори, з тієї «матушки-Москви», що вважає себе за центр світу. Як набридла ота пихата, а по-суті брехлива пропаганда! Будуємо... Перевиконуємо... З ентузіазмом змагаємося... Який там, до біса, ентузіазм! Робітник ретельно працює, бо над ним стоїть партійний наглядач, він стежить за кожним рухом робітника, щоб, бува, не прогуляв хвилини, не вкрав її в держави, бож державі — збиток.

Українського села, оспіваного в казках і в піснях, уже давно нема. Є ненависні колгоспи з працею «від зорі до зорі», з обов'язковим відвідуванням (після тієї праці) політзайнять, на яких лектор повчає, що основне й найпотребніше в житті — це виконувати вказівки комуністичної партії й її вождя.

3.

Проминули роки. Славі Зіненковій сповнилось сорок п'ять. Уже її дочка на другому курсі інституту, а хлопчик закінчив шосту класу середньої школи. І ось одного разу, переглядаючи місцеву газету, відділ «Хроніки», натрапила Слава на список туристів з Америки, що цього літа мають відвідати Україну.

В тому спискові стояло прізвище «М. Зіненко». Хто це? Може, рідня? А може, просто однойменник, хіба мало їх є на білому світі? Про всяк випадок, Слава поїхала на летовище, довідалась, коли прибуває літак і попросила урядовця, щоб він показав їй Зіненка.

— Американський мільйонер? — схидно спитав урядовець.

— Та ні, я там нікого не маю, але ж цікаво глянути на людину з однаковим прізвищем, бо й я Зіненко.

— Добре, глянете, — поблажливо сказав урядовець і занурився в свої папери.

В день приїзду невідомого Зіненка Слава дуже хвилювалась. Колись покійний Марко розповідав їй, що мав на Україні батьків і брата, молодшого на десять років. Чи це не він? Але чому він опинився в Америці? Хроніка повідомила: прибудуть такі ось американські громадяни. Значить, і він американець? А що, як звернешся до нього по-українському й почуєш: не розумію!

Того дня була субота, діти не йшли до школи, й Слава сказала: А поїдьмо всі на летовище, може, ви зустрінетесь із своїм дядьком...

Літак приземлився. Пасажири проходили митну контролю. Слава стояла біля дверей і дивилась на того урядовця, який обіцяв їй показати Зіненка.

— Ось містер Зіненко, — врешті озвався урядовець, — можете зайти до цієї бічної кімнати й побалакати. Там нікого нема.

Ніяковіючи, Слава почала:

— Товаришу... Пане... Містере... Чи можу я говорити з вами по-українському, або по-російському?

— Авжеж, можете, — відповів американець, — тільки не по-російському, бо я ту мову не дуже добре розумію, ще не навчився.

— А як вас звати?

— Михайло.

— Михайло? То, може, ви мали брата Марка?

— Мав, але розлучився з ним, коли мені було десять літ, і від того часу не чув, що з ним сталося.

— Це його діти, — сказала Слава, хвилюючись, а я... його вдова.

Американський Зіненко стояв, спантеличений. Оця красуня-дівчина його племінниця? А жвавий, чорноокий хлопчик — племінник? Непрошені сльози покотились Михайлові з очей, він пригорнув до себе своїх рідних, чудом віднайдених, і все повторював: Боже, Боже, яка несподіванка!

— Ви можете до нас зайти? — спитала Слава.

— А чому ж не можу? Ось тільки скажу своїм, що повернусь до готелю за пару годин, аби вони не турбувались.

Квартира братової вразила Михайла своєю вбогістю. Дві малих кімнати, одна для мами й дочки, друга — для сина, мініатюрна кухня. Нічого зайвого, жодного натяку на життєві вигоди. Три ліжка, стіл, що править і за обідній, і за письмовий, кілька дерев'яних стільців. На стіні, розуміється, портрет Леніна. Михайло порівняв свою розкішну американську хату з цим нужденним мешканням, і в нього від жалощів стислося серце.

— Як же ви, Славцю, живете?

— А ось так і живемо. Я на фабриці, діти в школі, кожному своє.

— Тяжко вам?

— Та ні, при звичаїлись і не нарікаємо. Дехто не має й того, що маємо ми.

Михайло перевів розмову на іншу тему:

— Який же фах ти, Ніно, собі обрала? — спитав він племінницю.

— Інженерський, дядю. Тепер молодь мріє тільки про практичні фахи, бо вони дають більший заробіток.

— А ти, Левку, що собі плянучш?

— Ще не знаю, дядю. Цікавить мене медицина, та до медичного факультету тяжко дістатись, потрібна протекція. Хібащо матиму всі — «відмінно» й переможу на конкурсі.

Ніна зважилась не «недискретне» запитання:

— Дядю, а де ви працюєте в Америці?

— Я... професор університету.

— Професор університету?! Боже! Візьміть мене до себе!

— Я взяв би доню, і тебе, і всіх, з охотою взяв би. Адже там ви мали б ще діда й двоюрідних сестричок. Та між нами лежить океан, а ще глибше океану — людські закони. Буду старатись про з'єднання родини, а покищо стало вам допомагатиму, бож ми одне, хоч і розколоне долею дерево.

ТАКЕ ЗВИЧАЙНЕ

Їхнє приятелювання почалося ще від шкільної лавки, хоч вони вчилися в різних школах і навіть у різних містах.

Вона була струнка, як пальма, із зеленими «пальмовими» очима і з сліпучо-білими зубами. Краса? Це річ завжди умовна, для одного — так, для іншого — ні. Отож, не всі очі спинялися на ній, а тільки одна пара.

Борисові Зіна дуже подобалась. Не самою зовнішністю, а й тим, що дівчина не належала до цокотух-сміхотух, по-серйозному ставилась до питань навіть і не зовсім серйозних, нічого не робила зопалу.

Ніхто в молодому віці не замислюється над проблемою майбутнього. Розуміється, треба скінчити школу, набути якийсь фах, зачепитись обома ногами за життя, а далі буде видно. У Зіни дорога була пряма.

— Чим ти думаєш стати, Зіно? — питав Борис.

— Мене цікавить історія, отож, я її й опаную, а потім буду викладати.

— Значить, знов до школи? Чи вона тобі не набридла?

— Одна річ, коли сидиш на лавці, і друга — на кафедрі. Учитель — це після батьків головний сіяч, що відповідає за майбутню дорослу людину. Яке насіння вкладе він у підготований до дорослості ґрунт, такою й буде людина.

— Ні, я до цього не надаюсь.

— А до чого ж? — питала Зіна.

— Я люблю зміну місць, зміну вражень. Так, як співають у пісні:

Нині тут, а завтра там...

— Та ж треба мати відповідний фах для таких мандрівок.

— Я й матиму. Різні фірми потребують своїх адміністраторів, агентів, представників. Туди й я упахуюсь після закінчення спеціальної школи.

Зіна несхвально хитала гарною голівкою.

— Бізнес? Торгівля? Допомогати мільйонерам накопичувати нові мільйони? А що для власного задоволення?

— Гроші, враження, розваги...

— Хліба й видовищ, як вимагали давні римляни?

— Та ні, не про самі видовища йде мова, але ж без них нудно.

Зіна бачила, що її «симпатія» досить далека від її власних уподобань, однак, мирилася з тим. Мирилася, бож —

Дим, димок із машини,
Як дівочі літа...

Не вірте дівчатам, що зневажливо ставляться (на словах) до перспективи одруження. Так уже природа розпорядилась, що дівчина має стати дружиною, а потім матір'ю, виховувати дітей, жити їхніми радощами й болями.

Зіна, як практична дівчина, про одруження думала часто, власне, від того часу, коли рахунок почав сповзати з двох десятків літ. Вона дуже боялася залишитись «у старих паннах», бож з якої речі? Борис, може, й не цілком відповідав Зініній уяві про чоловіка, та він був тим хлопцем, що захоплено на неї дивився і прозоро натякав на спільну дорогу. Зіна вже була в його батьків, там її дуже сердечно приймали, тишилися майбутньою невісткою своєї нації. Нічого не мали проти Бориса й батьки Зіни.

Як здібній студентці останнього курсу, безсумнівної кандидатці на аспірантуру, Зіні трапилась нагода полетіти на три місяці в далекий Ленінград, щоб ознайомитись там з різними історичними реліквіями колишньої російської, а тепер советської імперії. В час свого відрядження було між нею й Борисом гаряче листування, майже умова про спільне життя. І раптом на

шляху Бориса появилася нова зірка... Приблизно такого віку, як Зіна, тільки вже з дипломом, а головне — без жодних заборон. Подобаюсь я тобі? Ну, й досить. Там ще видно буде, підійдемо, чи не підійдемо для спільного життя. Власне, будем пробувати...

Не скрізь однакові традиції. Астрід привезла в Америку з екзотичної Півночі свої звичаї, де отак «пробують» кілька разів, аж поки не переконаються: це воно, і не оформлять близьких взаємин у мерії, чи в церкві.

Борис заблукав між двох сосон. Подобається одна й друга, тільки ж одна покищо недоступна, а друга нічого не вимагає.

— Борисе, — казала вона, — ти вільний на всі сто відсотків, я тебе абсолютно не затримую, схочеш — підеш від мене, і ми лишимось друзями.

Ох, те «нічого не вимагаю». В ньому, власне, міцніший ланцюг, ніж у всякому законному оформленні. Не вимагаєш, то дурний би я був, якщо б утік від тебе, відплатив за ласку байдужістю й забуттям.

Тепер вони іноді появлялись серед людей утрюх. Безсторонні цінителі схилялися на бік Зіни, бож в Астрід не було ані глибоких очей, ані тієї інтелігентности, що виробляється поколіннями. Борис це й сам бачив, та кому ж не імпонує повна покора його бажанням?

Одного дня Зіна сказала Борисові:

— Певно, ми з тобою розлучимось...

— Чому? — скинувся Борис. — Ти зустріла когось кращого?

— Нікого я не зустріла, а ось ти, здається, зустрів.

— Нічого подібного! Це просто моя товаришка, разом учимось. А я наступної суботи до тебе приїду. Можна?

Зіна відчувала нещирість у тому «просто товаришка», але шкода було їй ламати вже злагоджену конструкцію і вона відповіла:

— Якщо хочеш...

Ні, та субота не вирішила справи. Якщо в душу дівчини заповзе якийсь хробачок, не так легко його звідти викурити. І поцілунки Зіни були холодні, без-

живні, позбавлені молодого вогню. Борис мимоволі порівнював їх з тими «північними» поцілунками і бажав хутчіше повернутись.

А Астрід з Борисової, за її висловом, «любовної прогулянки» не робила собі жодних клопотів.

— Ну, як тобі там було?

— Добре.

— Краще ніж зі мною?

Очі, кольору пива, сміялись, довгі, хоч і не музичні, пальці торкнулись Борисового волосся з наміром його поскубти...

— Астрід!

— Що, мій дурненький?

— Лишайся тут, не лети на свою Північ...

— І що тоді буде?

— Я буду з тобою.

— Справді? Зовсім?

— Зовсім.

— Ні, любий, я своєї Півночі не зречусь, а ти, якщо схочеш, приїдеш туди, а далі будем балакати, може, й договоримось до чогось...

«Чорт північний, — лаявся Борис у думці, — і де ти взялась на мою голову?»

Пора вже Борисові пришвартуватись до тихої пристані. Скінчилось двадцять шість, пішов двадцять сьомий. Зіна чекала рішучого слова, а він не міг його вимовити, бо в пам'яті загніздилися оті «пивні» насмішкуваті очі й сакраментальне: я нічого від тебе не вимагаю.

Зіна почала виклади в коледжі. Борис, за дорученням його фірми, полетів до Англії. Астрід повернулась додому. І як же Борисові, після сповнення службових справ, не заскочити на ту, тепер близьку, Північ?

Родина Астрід прийняла «нареченого» дочки з належним респектом, примістила в доччиній кімнаті, надавши молодій парі ніким не контрольовану волю.

— Може, Борисе, лишишся? — питала Астрід.

— Ні, не лишусь. Що я тут буду робити? Замі-

тати вулиці? Та й своєї родини мені шкода, бож зовсім відірвусь від неї.

— Ну, як хочеш, силувати тебе я не маю права. Зіна зустріла Борисову маму й довірочно призналась їй:

— Я, пані, вже маю нареченого і за пару місяців виходжу заміж. Не гнівайтесь на мене, все це не з моєї вини.

Та й хто ж буде осуджувати Зіну? Адже —

Дим, димок із машини,
Як дівочі літа...

Тепер про «атмосферу» почуття. Колись казали: з милим і в шатрі рай. Неправда! «Рай» може бути на протязі місяця, або двох. Якщо ж шатро лишається на постійно, то воно осточортіє кожному найпалкішому коханцеві.

Отож, відкинемо крайності, станемо на тій точці, що життя вимагає не лише хліба, а й масла до нього.

У Бориса й Астрід був і хліб, і масло, тільки не було того, що зветься спорідненням двох істот. Між ними непереборним бар'єром пролягла відстань, і ніхто не міг, чи не хотів поступитись.

А час біг, як авто на перегонах. Уже Борисові пішов тридцятий, а Астрід... Яка дівчина признається, скільки їй років?

В останнє побачення Астрід сказала Борисові:

— Я прилечу до тебе. Не проженеш?

Борис хотів відповісти, що досить пурхкати метеликами, що пари не вічно молоді й десь вони врешті мусять осісти, створивши родину. Та Астрід була така ніжна й приваблива, що замість докору Борис відповів:

— А чому б я мав тебе проганяти? Ти ж мене не проганяєш.

Є люди, яким не дано пізнати родинного тепла. Вони засліплені хвилинами й живуть ними, не дивлячись вперед, не зважаючи багатьох мінусів, що їх обов'язково приносить пізня самотність.

Астрід прилітала на короткий час. Потім замовкла. Всі Борисові листи лишались без відповіді. Чому? Це була її таємниця.

Борис багато їздив, та вже не мав наміру повертати на Північ, бо ж у кожному чоловікові живе самолюбство, що не дарує зневаги.

І ось одного дня, в великому американському місті, Борис зустрів Зіну. Біля неї крутився жвавий шестилітній хлопчик, який без кінця засипав маму різними дитячими запитаннями.

— Як же ти, Борисе, живеш?

— Живу. На колесах...

— Не втомився ще?

— Що тобі відповісти, Зіно? Знаю, що втома колись прийде й захочеться постійного кутка, але ж я сам обрав свою дорогу й нема на кого мені нарікати.

— Одружився?

Борис заперечливо махнув рукою.

— Чому?

Борисові так хотілося «виплакаться» на плечі цього, колись близького друга, розповісти про все, а зокрема про «північну мару», яка жартома, отим «нічого не вимагаю» позбавила його родини і... розтанула в повітрі, наче й не було її. Борис пильно глянув на Зіну й її сина, що міг бути теж його сином, і нічого не відповівши, змахнув з очей непрохану сльозу.

— Прощай, Зіно!

— Прощай, Борисе!

ПІД ЕГІДОЮ БРАГМИ

Брагма — індуське божество, що буде світ.

В далекій Індії, десь в ущелині височезних Гімаліяв, жив старець Джавахарлал Тібор. Ніхто не знав, ані звідки він з'явився, ані з чого існує, ані скільки має років. У тому, що йому давно перевалило за сотню, не було сумніву. В Індії це не дивина. Ця країна не запозичила в цивілізованого світу алькогольної й тютюнової отрути, і можливо, завдяки цьому там старости в загально-прийнятому розумінні не існує, зокрема жінки в деяких місцевостях в сімдесят літ виглядають, як наші тридцятип'ятилітні, рухливі й повні життєвої снаги.

Божі шляхи ніким не сконтрольовані, і не дано нам довідатись, яким чином сімнадцятилітній український хлопець Іларій Лях опинився в тій екзотичній країні. Може, тікав від страшного голоду, що ним покарала Москва Україну за непослух їй, може, манила його пригодницька доля. І саме йому трапилось набрести на безпомічного Джавахарлала, що лежав на схилі одної гори в Гімалаях, непритомний, поранений при падінні. Іларій напоїв старого водою, яку мав у своєму похідному запасі, привернув йому свідомість і спитав по-українському, бо іншої мови не знав:

— Іти можеш?

Старець ніяково посміхнувся.

— Отак, ногами, як я...

Іларій повільно пройшовся перед старим, показуючи на себе й на нього.

Поранений зрозумів, очима вказав на свою ногу, а рукою зробив такий жест, наче щось ламає.

— Ага! То куди тебе? — спитав хлопець і взяв старця, як малу дитину, на руки.

Повільно посуваючись, з багатьма зупинками для відпочинку, доніс Іларій старого до печери в горі, що нагадувала примітивне житло первісної людини, й поклав на підстилку з листя і сухої трави.

Що ж робити далі? Кинути німічну людину напризволяще? Це ж не Советський Союз, де не визнають ані співчуття, ані жалощів.

І раптом хлопець почув ясно сказане:

— Не йди!

— О, то ти розумієш по-нашому? — здивувався юнак. — Добре, я не піду, але що ж ми тут будемо їсти й пити? (Про всяк випадок, щоб старець краще зрозумів, юнак показав практично, як їдять і як п'ють).

У відповідь на це був широкий жест навколо, мовляв, хіба в природи мало харчів і води?

— Ти розумієш мою мову? — спитав Іларій.

Старець заперечливо покрутив головою.

— Тоді давай взаємно вчитись. Я Іларій Лях, або Ларик. Як хочеш, так і називай. А ти?

— Іларіях! — повторив старець.

— Ну, от, це моє ім'я. А твоє?

— Джавахарлал Тібор.

— Джава... Йй-бо, не вимовлю. Я буду називати тебе «Харлампій», згода? Бо таке ім'я є і в нас, на Україні.

Старець закивав сивою чуприною.

— А-ну ж, покажи, що в тебе з ногою. Бачу, тріснула кістка. Це ще нічого, накладемо дощечки, але ж нога синіє, і це вже погано. Що робити?

Знаками старець показав на мішечок із зіллям, який вісів на кілку, показав на воду й на залізний казанок для варення їжі.

Далі вже юнак догадався сам. Він закип'ятив зілля, змочив тією рідиною чисту шматину і обкрутив нею ногу. Тоді припасував дві дощечки, міцно закріпив їх мотузкою.

— Лежи, Харлампію, — сказав він, — лежи, аж поки не зростеться кістка, і хай мене Бог покарає при першому ж моєму кроці, якщо я тебе залишу.

Виявилося, що навкруги, справді, досить і харчів, і води. Іларій збирав дику фасолю, дикий горох, якісь корінці, схожі на картоплю, варив для двох нескладну, але поживну їжу. Слово за словом опанував юнак мову гінду й перед ним розкрилися таємниці, що не снились і найбільшим мудрецам...

Джавахарлал, чи Харлампій сказав Іларієві:

— Сину мій, ти врятував мені життя, доглядав мене, як дитину, тож усі мої знання я передам тобі, а ти їх використаєш, як схочеш, тільки, вірю, не на зло людям, бож проти зла і могутній Браhma, і Вишну, а Шива проти них нічого не зробить. Та й ваш Христос ніколи не навчав плекати зло.

Іларій детально пройшов і опанував науку йоґів, тіло його вже не було вразливим на зроблений йому біль, він міг лежати на цвяхах, на скляних уламках, не кривавлячись, не відчуваючи їхнього доторкання. Він міг тиждень лишатись без їжі й питва, і не відчував голоду, не губив своєї сили.

— А тепер, сину, я покажу й навчу тебе чудесам, — сказав одного дня Джавахарлал, — тільки не думай, що в них є бісівські чари. Людина, завдяки розвинутій у ній силі духа, стає спроможною на такі речі, що їх тяжко пояснити людям звичайним, і тому вони вигадали слова «чари», «чаклунство», «відьомство». Ось... Ти мене бачиш?

— Ні!

— А я ж тут, навіть з місця не сходив. А тепер?

— Бачу.

— Це значить, що я можу зробитись невидним. А кого б ти хотів побачити на місці, де я сиджу? Тільки треба, щоб ти добре знав ту особу, байдуже, близьку тобі, чи чужу.

— Ну, наприклад, свою матір.

Тієї ж хвилини Іларій аж скрикнув від здивування й радості. Перед ним, із знайомою з дитинства усмішкою, сиділа його мати.

— Мамо! — вигукнув хлопець, простягаючи до з'яви руки.

— Ні, це не мама, — почувся голос Джавахарлала, — це знов таки я уроїв тобі бажане видіння. Отже, продовжую свої «чуда». Гляди на наш казанок, в якому ми варимо їжу.

Казанок негайно зрушив з місця й, підстрибуючи, пронісся по печері, від чого шаруділо скрізь розсипане сухе листя.

— Харлампію! Ти справжній індуський маг, — захоплено ствердив Іларій. — Тобі виступати б десь у цирку, мав би повну торбу грошей.

— Ні, сину, гроші мені непотрібні, а всяким «чудам» я навчу й тебе, може, в житті вони тобі придатуться.

—**—
*—

Вечірньою порою, вулицями одного з українських міст проходила молода пара. Він мав чорну елегантну борідку, яка його дещо пристарювала, вона цвіла зрілою красою якоїсь там понад тридцятої весни.

— Ларі, — сказала жінка, — ми залишили всі свої речі на двірці, в склепі схоронення. Чи не будуть дивитись на нас підозріло в готелі? Що це, мовляв, за люди без усяких речей, навіть без легкої валізки?

— Нічого, Делі, ти не турбуйся. Наші паспорти в порядку, а це скрізь — найголовніше. Скажем, що заберемо речі пізніше.

— Іларій, Аделаїда Ляховські, — читав повільно готелевий урядовець. — Ви хто ж, поляки?

— Ні, українці з Америки.

— То ж то у вас чужинний акцент, тут так не говорять...

— Тут, як я чув, — сказав Іларій, — говорять поросійськи, і це мене дивує, бож де Крим, а де Рим...

— Ну, яка різниця! -- посміхнувся урядовець. — Ми вже звикли до того, а вам звикати не треба. Ви надовго до нашого міста?

— Як поживеться, але днів три будемо напевно.

Урядовець записував у готелеву книгу загальні ві-

домості про прибулих, прізвище, вік, особисті прикмети. Іларій зауважив, що так званий «вічний олівець» урядовця погано працює й простягнув йому свій, дорогий, останнього випуску й широкої реклями. Урядовець подякував і хотів повернути олівець, та Іларій шанобливо відсторонив його руку.

— Ні, ні, пане, це вам мій маленький подарунок. Будьте ласкаві, прийміть!

Урядовець розцвів усмішкою.

— О, дякую вам, пане, дякую. У нас за такий олівець треба заплатити десять карбованців, та й то не завжди знайдеш. Ось ключ від вашої кімнати. Прошу, відпочивайте з дороги, а як щось буде потрібно, дзвоніть через внутрішній телефон, я тут сьогодні чергую до ранку.

Приїжджі піднялись вікно на п'ятий поверх.

— Бачиш, Делі, як легко тут придбати приятеля, — сказав Іларій, — але надалі вживатимемо в розмові тільки гінду, бож... ти розумієш, чому.

Ляховські прилетіли в те місто не випадково. Вони знали, що за пару днів там відбудеться судовий процес над відомим дисидентом, юристом Левком Лук'яненком. Це була особливо ненависна постань для режиму. Хай уже дисидентують дурні літератори, історики й мистці, але юрист... Та ж він вивчив на зубок усі советські закони, схвалені ЦК партії й підписані Верховною Радою, змагається за виконання тих законів. Що ж це? Виходить, що й ЦК і Верховна Рада пустомелі, ошуканці, які топчуть свої ж, урочисто проголошені ухвали... Скільки посиплеться їдучих стріл на голови вождів найсправедливішої в світі держави! Скільки карикатур буде вміщено в закордонних газетах та журналах! І що треба тому Лук'яненкові? Сидів би тихо, захищав би своїх підопічних, в основному, дрібних жуликів, так ні, він пнеться захищати політичних злочинців, які зганяють сон з очей пролетарських вельмож. За що боролись? За що проливали кров на громадянській війні за мирного часу? Розуміється, за те, щоб «хто був нічим, став усім». А тут появляється якийсь український дядько й заявляє:

«Хай би я залишився й один, то й тоді не перестану боротися за Україну». Сучий син! Ще йому замало советської України! Сказано ж у поговорці: не обманеш, не продаси. Ну, на тому й заспокійся. Обманом виграли революцію, здобули перемогу над фашистами, обіцяючи народові після неї земний рай. А інакше не бились би так хоробро, не докотили б німців аж до Берліну.

Ляховські стали біля дверей судової залі.

«Американські кореспонденти!» — шепотіли в юрбі, шанобливо поступаючись чергою. Та «кореспонденти» прекрасно знали, що їх, як і всю зібрану публіку, не впускають, і діяли власною метою...

— Делі, ти перша, а я за тобою, — шепнув Іларій. — Старайся не штовхнути кого небудь, вони ж нас не побачать...

Ось подружжя в залі, розмістилось на вільних стільцях, передбачливо не на передніх, а посередині. І все ж таки, якийсь вертлявий тип плюхнувся на коліна Іларієві й зразу ж підскочив, уціпнтий за м'яке місце.

— Ой! — скрикнув він. — Тут хтось сидить...

— Так, сидить, — відповів Іларій, відкриваючи себе й Делі. — Хіба ви не бачите?

Тип покрутив головою, перепросив і усівся на вільний стілець у другому ряді.

— Власне, нам нема чого тепер критись, — прошепотів на гінду Іларій. — Зайшли ми невидними, і це головне, а тут документів перевіряти не будуть, бо всі присутні відібрані й перевірені завчасно.

Ось увели Лук'яненка. Кременний вусатий дядько з-під лоба глянув на суддю й двох, так званих, «народних засідателів», злегка посміхнувся й зайняв своє місце підсудного. В залі було небагато людей, хоч на вулиці стояли десятки тих, що хотіли б бути присутніми на тому судовому процесі.

Свідки перед судом, розуміється, відповідають стоячи, та Іларієві заманулось пожартувати. Він скупчив свою магнетичну силу, уп'явся пильним поглядом у стілець, що стояв окремо, біля стіни, і той стілець

промчав, як лещетар по снігу, й спинився позаду чергового свідка.

Судді презирнулисьь.

— Хто поставив стілець? — спитав головний суддя.

Заля мовчала.

— Заберіть!

Судовий охоронець-міліціонер відніс стілець на попереднє місце.

— Скажіть, свідку, що вам говорив підсудний на початку минулого місяця?

— Він говорив... що у нас не додержуються урядових законів, що кожний діє за своїм розмислом.

— Хто це «кожний»?

— Ну, судова установа, міліція й інші державні органи.

— Ви це підтверджуєте, підсудний?

— Підтверджую.

— Для чого ж ви зводите такий наклеп на советський лад?

— Зовсім не на советський лад у цілому, а тільки на окремі установи, скажімо, на суд, бо він залежить від висновку КГБ.

— То ви й тепер обстоюєте цю свою особисту думку? — вів далі суддя.

— Не особисту, а думку багатьох.

— Ви за багатьох не розписуйтесь, тільки за себе.

— Гарзд, громадянине суддя. Мені дали диплом юриста не за гарні очі. Я майже напам'ять вивчив усі кодекси нашого судівництва, старі й нові, отже, скажіть, чи є хоч в одному з них стаття про заборону особистої думки, що йде врозріз із думкою партійно-урядових чинників?

Суддя зніяковів. А потім, похопившись, сказав:

— Підсудний Лук'яненко, ви не маєте права задавати питання судові, таке право має тільки суд. Прошу це пам'ятати.

— Ага! Ну, то я на своє запитання дам відповідь сам. Від часу встановлення советського ладу на Україні й до сьогодні карно-процесувальний кодекс не передбачав відповідальности за висловлювання навіть

публічно особистої думки. «Свобода слова» — один з основних параграфів советської конституції. За що ж мене судять? Чи моя думка підірве підвалини державного ладу? Чи може вона викликати загальне повстання? Я ж до цього ніколи не закликав і не хочу того, тільки борюся за додержання схвалених урядом законів. Хіба ж це заслуговує кари?

Після виступу прокурора суддя сказав:

— Підсудний, вам призначено захисника. На черзі його слово. Чи не маєте ви якогось заперечення?

— Призначено захисника? Ні, дякую, не треба, я сам собі захисник.

— В такому разі суд іде на нараду для винесення вироку. За півгодини його буде оголошено.

Магнетичним імпульсом Делі сприйняла безсловесний наказ чоловіка: «Іди, потіш його!»

Раптом підсудний відчув біля своєї щоки чиясь запашне дихання, і ніжний жіночий голос прошепотів:

— Не лякайтесь, це ваш друг. Хай вас не засмучує несправедливий вирок, іншого від них чекати не можна, але ми зробимо все, щоб вас урятувати, вирвати з цієї жахливої країни беззаконня.

— Хто ви? — пошепки запитав Лук'яненко.

— Така ж людина, як і ви тільки мене не видно. А живу я в Америці...

— Гей, підсудний, з ким ви там розмовляєте? — гукнув судовий охоронець. — Шептатись не положено!

— Я відходжу, — сказала Делі, — але ми про вас не забудемо. Прощайте, друже!

Вирок Лук'янкові усім відомий. Советська держава тяжко покарала його за вимогу додержання її законів. Де ще ви знайдете такий дивний і в своїй суті смішний парадокс?

— ** —

Суддя для особливо важливих політичних справ, Марат Тихонович Ломиколіно, після трудового дня відпочивав за своїм письмовим столом у своїй розкішній квартирі, на яку мають право тільки заслужені

працівники з великим партійним стажем. Відпочивав і думав:

«Чудні люди завелись у нас тепер. От той Лук'яненко, ну, чого йому треба? Сидів би тихо-смирно, мав би широку клієнтуру, бож з нього непересічний промовець, а закони знає, холера йому в бік, як я знаю звичайну арифметику. Ех, коли б він був у мене секретарем! Писав би такі протоколи й вирокі, що у верховному суді луснули б від здивування й заздристі. Загине дурна людина в концтаборі через свою впертість. Законів йому схотілось, аякже! Треба дякувати владі за те, що не нищить без вини, як було за Сталіна. А що я маю робити? Виправдати? То полетів би догори ногами й опинився на смітнику, замість судового крісла. Дякую за таку перспективу!»

Несподівано по столі, за яким сидів суддя Ломиколіно, ляснув батіг, міцний, плетений зі шкіри. Суддя підхопився, як обпечений. Що за лихо? Кому прийшла до голови ідіотська затія лякати суддю? Раптом чийсь холодні пальці стисли йому носа.

— Пробі! Рятуйте! — заволав Марат Тихонович.

Прибігла жінка, нікого, крім зляканого чоловіка, не побачила й почала його сварити.

— Чого ти репетуєш? З глузду з'їхав? Та ж дітей розбудиш, бісова ти душа!

— Хтось мене взяв за носа...

— За носа? Може, приснилось тобі?

Вельможне подружжя ще довго ламало б собі голову над незрозумілим вчинком невидного злочинця, коли б у кімнаті чітко не пролунали слова:

— Це тобі, партійне хамло, за Лук'яненка і за всіх тих, кого ти несправедливо засудив. Порадься зі своєю совістю!

— ** —
*

Делі чекала на чоловіка без тривоги. Він сказав, що хоче трохи пожартувати з того пихатого судді, який так урочисто проголошував вирок: «Іменем Української Советської Соціалістичної Республіки за такою ось статтею карного кодексу»...

— Ну, як? — спитала Делі.

— Певно, кілька днів посидить з переляку вдома й проситиме дати йому особисту охорону від невидних злочинців, хоч я ніякої шкоди йому не зробив.

Тим часом хтось постукав у двері.

— Кам ін! — гукнула Делі.

— Вибачте — сказав пристійно одягнений молодий чоловік, — я довідався, що сюди приїхали мої земляки, американці, і хочу познайомитись. Ральф Стівенсон. А ви?

— Ми Ляховські, — відповів Іларій. — Де ж ви, містере, мешкаєте в Америці?

— У Філядельфії.

— А ми в Чикаго. Були там коли небудь?

— А як же, а як же! Велике, гарне місто!

— Ну, не зовсім то й гарне, кіптяви багато.

— То нічого, кіптяву у вільній країні можна витримати, а ось тут весь режим кіптявий, дихати нема чим...

Іларій насторожився.

— Що, власне, ви хочете сказати?

— Хіба ви не розумієте? Нам, американцям, постійно жити в Советському Союзі було б тяжко, навіть неможливо.

Дар проникнення в людську душу, читання думок людини був також переданий Іларієві мудрим Джавахарлалом. Він пильно подивився в очі непроханого гостя й сказав:

— Знаєте, що? Ви даремно носите з собою ось там, у внутрішній кишені з лівого боку свою кагєбівську книжечку. В ній зазначено: «Родіон Сивцев, є співробітником органів державної безпеки й має право арештовувати підозрілих осіб, у тому й чужинців». Чи не так?

Гість схопився з місця, як уколотий голкою, й кинувся до дверей. Услід йому веселим переливом нісся сміх, чоловічий і жіночий.

Через два дні після пригоди з провокатором-кагєбістом подружжя Ляховських вилетіло до Києва,

щоб побачити й почути, яким настроєм живе столиця України.

Була неділя. Багато людей вешталось по Хрещатику, балакаючи, в основному, про те, де що «дають». До Ляховського підскаочив хлопець-підліток і ламаною англійською мовою запитав:

— Дядю, може, ви маєте зайві штани? Продайте!

— Які штани?

— Ті, що у вас називають «джінси». Дуже хотів би їх придбати.

— А звідки ти довідався, що я з Америки?

— По ваших сигаретах. У нас їх палять лише партійні дяді.

— Не маю я джінсів, хлопче, не захопив із собою.

— Ну, то продайте пачку цигарок.

Ляховський подарував хлопцеві навіть дві пачки, чим остаточно прихилив його до себе.

— Дядю, може, ви потребуватимете квитки до театру, то я миттю вам дістану. Або квиток на пароплав до Канева. Або збігати кудись із запискою. Я після школи завжди тут, на Хрещатику, а звать мене Сашко Жлоб.

— Добре, хлопче, якщо потребуватиму, я тебе знайду, — сказав Іларій по-українському.

— О! — здивувався Сашко. — То ви ще й нашою мовою говорите. У нас рідко хто нею розмовляє, здебільшого чешуть по-московському. Не забудьте ж, Сашко Жлоб, а живу я на Васильківській, номер 30.

За урядовим розкладом, кожного другого понеділка в столиці України відбувалися збори міського партактиву, і Ляховські, користаючися з дару дематеріалізації, вирішили піти на ці збори. Вони без труда дісталися до залі засідань і сіли в кутку, де очевидно ніхто не займав місця, бо на тих стільцях лежали якісь старі плякати, чи афіші.

Партійці міста з'являлися точно на вказаний час, спізнюватись не дозволялось. Залю було заповнено на протязі яких десяти хвилин, і тоді до стола президії підійшов із грубою течкою в руці відповідальний секретар організації, товариш Недоплюйко. Він

оглянув залю, сів, розклав перед собою потрібні папери й дзвінким командним голосом вигукнув:

— Отже, товариші, збори членів міського парт-активу вважаю відкритими. На порядку дня сьогодні три питання: 1) Стан житлового будівництва в місті; 2) Стан постачання людної сільськогосподарськими продуктами; 3) Масова політвиховна праця. Хто має якісь зміни, чи додатки?

В залі мовчання.

— Добре. Порядок дня прийнято одностайно. Товариш Рубайдуб, твоє слово, тільки конкретно й документально, без води.

— Товариші, перш, ніж говорити, я мушу сказати... В загальному й цілому, за звітний період, себто, з весни до осені нам належало здати в експлуатацію тридцять житлових об'єктів. Здано три.

— Мало! — з притиском зауважив секретар.

— Розуміється, мало, але ж увійдіть у моє становище, товариші. Матеріалів своєчасно не підкидають, деяких матеріалів, скажімо, таких, як замки до дверей, і зовсім нема. Що ж робити?

— Закупити в Америці! — не втерпів і вигукнув зі свого місця Ляховський.

Секретар обурено підкинув голову.

— Хто це сказав «закупити в Америці»?

Заля мовчала.

— Ніяких Америк! Ми повинні розраховувати на своє вітчизняне виробництво. Ось під боком завод Арсенал. Там тобі такі замки стругонуть, що й найвправніший злодій не відчинить.

— Арсенал виробляє зброю а не замки, — зауважив хтось із присутніх.

— Може виробляти й замки, якщо накажемо, — авторитетно заперечив секретар парторганізації. — Чого тобі, Рубайдубе, ще бракує?

— Цементу бракує, дощок бракує, цвяхів бракує.

— Значить, нічого нема? Який же з тебе керівник? З-під землі дістань, народи дошки, але щоб були. Розумієш, інженере?

— Дощок багато в Румунії! — знову вигукнув невидний Ляховський.

— Хто це вже вдруге підказує дурниці? Румунія не дає, каже — самій треба. На місці, на місці все маємо вишукувати. Ну, гаразд, становище з житловим будівництвом ясне. Рубайдубові записати догану за невміння оперативно працювати. Товаришу Булочкін, давай про постачання міста.

— Товаришу перший секретар, товариші присутні! Всі мене лають за недостачу овочів і ярини в крамницях, але що ж я можу придумати, коли колгоспи саботують мої розпорядження, не виконують плян постачання, кажуть: нема в самих. Та, розуміється, брешуть і продають «наліво», тим, хто більше заплатить. Виручають присадибні, індивідуальні господарства, коли б не вони, наш міський ринок відчував би велику скруту з постачанням овочів.

— А ви додайте до тих п'ятнадцяти соток присадибної землі ще п'ятнадцять, і колгоспні овочі стануть непотрібні, — вигукнула Делі.

Секретар парторганізації схопився з місця.

— Хто там розводить контрреволюцію? Хто виступає проти колгоспної системи, схваленої партією й урядом? Голос був жіночий. А-ну, покажіться, мадам, щоб усі вас бачили.

Заля мовчала.

— Боїтесь показатись? Не вистачає партійної сміливості? Добре, ми вас розшифруємо не тепер, то в четвер. Товаришу Булочкін, з вас недостатньо енергійний керівник. Якщо за два тижні не підтягнетесь, буде поставлено питання про ваш перевід на іншу, низову працю. Сідайте!

Зрезигнований Булочкін пішов у куток залі й плюхнувся на коліна Ляховського, де якраз лежав блокнот із задертим догори гострим олівцем.

— Ой! — скрикнув Булочкін. — Тут хтось підклав цвяха!

Ляховські миттю перемістились на інші стільці. Двоє з присутніх, як добровільні експерти, досліджили

небезпечний стілець і, розуміється, нічого там не знайшли, крім старих плякатів.

— Булочкіну сняться цвяхи там, де їх нема, — іронічно сказав секретар парторганізації. — Продовжуємо збори. Твоя інформація, товаришу Пустобрехов, але перед тим я хочу сказати кілька слів. Товариші! Останнім часом у нас твориться щось неможливе. Люди збираються купками на вулицях, критикують розпорядження партії й уряду, називають наших відповідальних працівників непристойними прозвиськами, що їх навіть не можна повторити в присутності жінок. У нас явно кульгає масова політично-виховна праця. Ось тут присутній керівник міської комсомольської організації, товариш Саливон. Признайся товаришу Саливоне, що твої комсомольці вкрай розледачились. Замість того, щоб давати приклад безпартійній молоді, вони перші порушують морально-етичні засади нашого суспільства, пиячать, бешкетують, а що головніше й небезпечніше, практикують релігійні традиції: вінчаються в церкві, хрестять дітей, ховають рідних з участю попа. Куди це годиться? Адже Карл Маркс писав: «Релігія єсть опіум для народу», себто дурман, який треба безжално викорінювати. Сором тобі, товаришу Саливоне, ти ж партійний провідник, а твоє стадо тягне, хто куди, а то й зовсім розбігається, бо ж досить було випадків виходу з комсомолу. Оце поки все, що я хотів сказати перед виступом зав. відділу культпропу, товариша Пустобрехова. Давай, товаришу Пустобрехов, з'ясовуй по-більшевицькому суть справи.

— Товариші! Тут усі члени, чи кандидати в члени партії, нема безпартійних, і ми можемо не приховувати справжнього стану речей, а говорити відверто. Після смерті товариша Сталіна, а особливо в останньому десятилітті, у нас з'явилася страшна пощесть, так зване «дисидентство». Спробував би хтось сорок років тому виступити з критикою урядових законів і розпоряджень. Такому типові моментально зірвали б голову з плечей. А тепер попустили віжки, почали гратися в демократію, і що виходить? Виходить пору-

нення єдності советського народу, чистоти наших комуністичних принципів, це є ознакою буржуазно-націоналістичного світосприймання. І хто ж мутить воду в нашій криниці? — Колишні партійці, добре освічені, прекрасно влаштовані в житті. Ну, якого дідька потрібно було Морозові, або Чорноволові, або Сверстюкові? Працювали б, іли й пили до-схочу, розважалися, і ось раптом здалося їм, що Україна й українська людність позбавлені належних прав. Мовляв, нема свободи слова, нема захисту від свавілля бюрократії, переслідують за інші, несумісні з комуністичними, переконання. А як же не переслідувати? Як спокійно дивитись, коли тобі плюють в очі? Дисиденти хотіли б відокремити Україну від СРСР. Ви подумайте, яка нісенітниця! А що робитиме без України Росія? Де вона, бідна, візьме хліба? Тепер, правда, купуємо хліб в Америці, та ми знаємо, для чого. Не для населення, а для допомоги в'єтнамським, етіопським чи іншим братам, що хочуть установити в себе советську владу. І як же не допомогти? Мусимо! Так ось, товариші, ще про дисидентів. Чули ви про Миколу Руденка й Гелія Снегірьова? Руденко колись належав до вибраних, займав високі пости, а рідний дядько Снегірьова, поет Вадим Собко в боях з фашистами загубив ногу. Чи не болить йому, героєві, те, що племінничок валяє дурня, відмовляється від советського громадянства, яким мав би гордитись. Гелія трохи провчили, тепер він навік спаралізований, лежить колодою вдома. Але з нього зробили мученика, підняли крик на весь світ, тоді, як винний тільки він сам і ніхто більше. Дисиденти й закордонні політики обвинувачують нашого дорогого вождя, Леоніда Ілліча в тому, що він підписав зобов'язання в Гельсінках, а в своїй державі тих зобов'язань не виконує. Та хіба ж можна виконувати все, що підписано? Хіба можна беззастережно з усім погоджуватись? Он під час культу особи мільйони людей з переляку підписали на себе різні дикі обвинувачення, а потім категорично від них відмовились. Цим я не хочу сказати, що й Леонід Ілліч підписав зобов'язання з переляку, та якщо бути об'ек-

тивним, вони не витримують критики. Наприклад, про вільну еміграцію й вільний поворот до СРСР. А-ну, відкрий дорогу на захід для всіх, хто бажає, то в Советському Союзі замість двісті п'ятдесят мільйонів лишиться п'ятдесят, а повертатись навряд чи хто захоче. Тепер про додержання нашого основного закону, себто, конституції. Там сказано про право вільного виходу зі складу Союзу Советських Соціалістичних Республік. Що ж було б, коли б, скажімо, дозволили відділитись Україні? Зразу відділився б Узбекистан, Казахстан, Грузія, Вірменія, і від великого Союзу лишився б пшик із маслом... Дисиденти підбурюють спільноту проти влади. Особливо небезпечні ті дисиденти, що добре обізнані з нашими законами. От, наприклад, Левко Лук'яненко. То битий хлоп, має диплом юриста, розбирається в усіх тонкощах судівництва. Спробуй його переконати, що пишеться трамвай, а вимовляється ровер. І не кається той завзятий «законник», відсидів один строк, пішов на другий, піде й на третій за свої, начебто правильні переконання, луснути б йому, дурневі, до завтрішнього дня!

Ляховський не стерпів. Скориставшись з павзи доповідача, він гукнув на всю залу:

— Хай живе Лук'яненко!

Всі остовпіли. Секретар парторганізації почервонів, як буряк, підхопився з місця й заволав:

— Товариші! Серед нас є ворог, контрреволюціонер, шпигун, диверсант. Зараз буде персональна перевірка документів, ніхто не має права виходити з цієї залі. Товарищу начальнику КГБ, розпорядись!

З місць схопилися таємні агенти КГБ, кинулись до дверей, стали по обидві сторони. Сам начальник почав перевіряти документи.

Дематеріалізовані Ляховські спокійно вийшли з будинку міської ради, де відбувались партійні збори, і на розі Хрещатика побачили вже знайому постать малого київського «бізнесмена», Сашка Жлоба.

— Слухай, хлопче, — сказав Іларій, — ось тобі три пачки сигарет за труд, а ти збігай до міської ради й цю записку віддай одному з патрулів, що стоять

біля дверей залі засідань. Віддай і ні слова не говори.
В записці великими літерами було написано:

ШУКАЙТЕ ВІТРА В ПОЛІ!

— Ти уявляєш, — звернувся Іларій до дружини, — який рейвах там зчиниться. Почнуть перевіряти почерки всіх партійців, почнуть декого арештовувати. Ну, а нам уже нема чого тут залишатись, ми чули виступи партійної еліти, знаємо, чим вона дихає. Значить, завтра в полудень сідаємо на літак і — до Америки. Я маю надію на сенатора Джексона, він найбільш критично ставиться до детанту й поступок Советам. Буду його просити, щоб провів кампанію серед своїх колег за визволення того мужнього Лук'яненка.

У Ляховських лишався ще цілий вечір, і вони вирішили провести його в опері. Ставили популярного «Євгенія Онегіна». Ляховські сиділи в ряді з молодими людьми обидвох статей, може, тих, що за висловом секретаря парторганізації «розледачилися», і мимоволі прислухались до їх реплік. Один хлопець сказав: «Дивні були колись люди, ось слухайте:

Какое низкое коварство
Полуживого забавляют.
Печально подносят лекарство,
Вздыхать и думать про себя:
Когда же чорт возьмет тебя?

— Та я б такого «полуживого» дядька зразу пристукнув і справі кінець, а не возився б з ним».

Другий юнак мрійно зауважив: «Щасливий був Онегін, ні турбот, ні клопотів не знав...»

— І політзайнять! — додав хтось. — Ще б пак!

Прожил без дела, без трудов
До двадцати шести годов!

— От би нам таке життя!

Одна дівчина, сміючись, сказала:

— Чудна й Тетяна. На залицяння Онегіна вона, хоч і кохала його, відповідає:

Но я другому отдана
И буду век ему верна.

— Подумайте, якою вона стане через вік, себто, через сто років, і якому дурневі вона тоді буде потрібна?

Справа дуелі і вбивства Ленського викликали таку реакцію: хлопець з кучерявим чубом сказав: «Чудило той Ленський, стрілялись із-за баби, ризикувати своїм життям... Для чого? Не вдалося кохання з Ольгою, то буде Ніна, або Валя, або Люда. Хіба мало дівчат на білому світі?»

Після опери Ляховські пішли до нічного ресторану, де збиралася советська «сметанка». Там були столики на двох, на чотирьох і на шістьох осіб. Кельнер шанобливо запитав, чи не хотіла б молода пара мати окремий столик? Якщо ні, то ось, будь ласка, є два місця біля шестиосібного. Це, мовляв, наші студенти, з ними буде цікаво познайомитись...

Ляховські вклонилися молодій компанії й сіли на свої стільці, оглядаючи довкілля.

— Пардон! — сказав один із сусідів. — Парле ву франсе?

— Же ву прі! — відповів Іларій, — але будемо краще розмовляти по-українському.

— По-українському? Ви українець?

— Ні, американець, однак, своєї батьківської мови не забув, як забули її тутешні українці.

Вся хлоп'яча компанія розсміялась.

— Бо дурні, — зауважив юнак з відкритим, ясним обличчям. — Вони бояться потрапити в буржуазні націоналісти, застраховують себе. Треба навпаки, гордо заявити: я належу до української нації, а ви там думайте собі, що хочете, нам байдуже.

Іларій, переглядаючи ресторанне меню, зауважив:

— Це досить дорогий ресторан, як у Нью-Йорку, на Бродвеї. Бачу, що всі ви багаті люди.

— Та де там! — відповів хлопець, що першим почав розмову. — Ми такі ж багаті, як церковні миші, а сьогодні сидимо в цьому ресторані з нагоди іменин

Валерки, який нас сюди запросив. Його предок, справді, не бідний, заступник міністра.

— Предок? — здивувалася Делі. — Який предок?

— Дозвольте, мадам, я вам поясню, — сказав Валерка. — Це наш советський жаргон. Так у нас називають не тільки дідів, чи прадідів, а й батьків.

— З якої речі?

— З дурної. Хтось пустив таке слівце між люди й воно прищепилось, як урка — злодій, бандит, лягавий — міліціонер, малина — чуже добро, маслина — куля, і т. д. У нас жаргонний словник дуже поширений. А в Америці є свій жаргон?

— Хто зна! — відповів Іларій. — Може, й є. Я цим не цікавився.

— Ви нас не бійтесь, — заспокоїв той, що його називали Валеркою. — Ми не сексоти й не донощики, а звичайні студенти. Правда, в нас сексотів досить, бож за це добре платять. Ми знаємо й про підслухові апарати, може, й тут вони припасовані десь, та чорт із ними. Хіба в цьому гармідері упіймаєш якусь розмову? На щастя, підслуховий апарат не в силі зафіксувати особу, себто її прізвище. Розкажіть нам дещо про життя в Америці.

— Що ж вам розказати, — відповів Іларій. — Ви, очевидно, читаете наші газети...

— Читаємо... Аякже! — буркнув один з присутніх. — Спробуй знайти ту газету! Вона тільки для відповідальних партійних урядовців.

— Та ж ви всі, я думаю, комсомольці, або члени партії, — зауважив Іларій.

— Ну, й що з того? Рядові члени партії існують для голосування «за», для підтримки «вищепоставлених». Хіба вони мають якусь вагу? Запевняю вас, ніякої! Але тримаються за свій партійний квиток, наче воша за кожуха, бо без квитка зовсім погано, житимеш у голоді й холоді. Свобода... Рівність... Братерство... Це ж просто насмішка над людьми! Не було цього й, очевидно, ніколи не буде, навіть і за триста років. А хто це обіцяє в недалекому майбутньому — свідомий брехун, ошуканець, пустомел. Ну, вибачте,

наші сусіди-добродії, ми вже мусимо йти, докінчувати свято іменин Валерки в іншому, менш людному місці. До побачення, вітайте від нас Америку й скажіть, що советська молодь жодного зла проти неї не має, навпаки, симпатизує їй і сподівається, що настане час вільного обміну візитами між вашою й нашою країнами.

Таксист, що відвозив подружжя Ляховських на летовище, був дуже здивований, коли вони, замість законних п'яти карбованців дали йому десять американських доларів.

— Ви даєте мені десять доларів? Та я за цю суму тричі відвіз би вас на летовище й назад. Наш советський карбованець за офіційним курсом ніби дорівнює одному доларові й восьмидесяті центам американських. Яке ж це здирство, яка брехня! На чорному ринку ваш долар продається в нас за п'ять карбованців, боже долар валюта, а карбованець г... Дякую вам, панове! Сьогодні я маю небувалий заробіток.

Чомусь під час перевірки документів і вантажу, Делі було запрошено до окремої кімнати.

— Місис Ляховська, — сказала урядничка, дебела тьотя з пронизливими очима, — я вас попрошу роздягтись.

— Як роздягтись?

— А ось так, зовсім, і нижню сорочку скиньте.

— Дозвольте, пані, чи товаришко, як у вас називають, я ще ніколи не роздягалась на летовищі.

— А в нас роздягнетесь. Ми маємо відомості про незаконний вивіз вами з ССРСР предметів старовинного мистецтва.

У Делі, справді, була маленька іконка давнього київського малюнку, яку їй подарував священик у храмі святого Володимира, довідавшись, що вона з Америки.

— Ця іконка, — сказав священик, — має понад чотириста років. Тут вона загубиться, абож перейде в антирелігійний музей. А я цього не хочу, не можу допустити знуцання над свяतिною. Заберіть її й передайте котромусь українському храмові. Є легенда,

що ця іконка була чудотворною. На ній Божа Мати біля розп'ятого Христа в той час, коли Він, страждаючи, вигукнув: Боже, Боже, чому Ти мене покинув?

Делі взяла іконку, не надаючи значення її мистецькій вартості, але, мабуть, хтось побачив і доніс властям.

Іконку було сховано у внутрішній кишені жіночого жакета.

— Роздягайтесь! — наглила урядничка.

Горда Делі, дитина свobodолубної індуської родини, правнучка і вихованка мудрого Джавахарлала обурилася з такого нахабства, пильно глянула в очі уряднички, і та остовпіла. Делі раптом зникла, розтанула в повітрі.

— Де ви? — гукнула урядничка.

Відповіддю була мовчанка.

— Не валяйте дурня. Де ви?

І знов ані слова.

Урядничка зпересердя плюнула й вийшла з кімнати, а вслід за нею спокійно вийшла Делі, прилучилась до чоловіка, який уже стояв у черзі до літака, і відлетіла. Коли вона в дорозі розповіла про свою пригоду, Іларій сказав:

— Я показав би їй ще інший «фокус». Там була висока стеля, і я на очах тієї, очевидно, забобонної уряднички, злетів би, а тоді спустився б додолу й погладив її по голові. От би крику наробила!

—**—
*—

Вдома на Ляховських чекали діти — дванадцятилітній Ярослав і десятилітня Катерина. Вони були під опікою доброї української няні, яка любила не тільки своїх, а й чужих дітей, і тому вони не дуже відчували тимчасову відсутність батьків, хоч мали до них нічим не заплямлене почуття прив'язаності й довір'я. Примхлива природа нагородила дітей різними характерами. Ясноволосий блакитноокий Ярослав на запитання «хто ти?», твердо відповідав: я українець. А чорнява й смаглява Катерина на те ж запитання

без надуми признавалась: я індуска. Проте обидвоє вони вільно володіли й українською мовою, і мовою гінду, а ще само собою — англійською. Батьки виховували дітей на трудових принципах, ніколи не розпещували їх, привчали до самообслуговування. В кожного мусить бути огрядно застелене ліжко, почищене взуття, причесане волосся, вимите лице і руки. Їжа — те, що є на столі, без ніяких капризів. Школа — на першому пляні, бож без неї, — жартома казав Ляховський, — ви дурнями залишитесь, а я вашим татом. І діти вчилися сумлінно, вихваляючись одне перед одним своїми високими оцінками.

Іларій Ляховський пройшов суворий шлях життя. Після трьохрічного перебування в Індії, він разом із зовсім юною тоді дружиною опинився в Парижі, де вони слухали лекції в славній Сорбонні. Жили на піддашші якогось напівзруйнованого будинку, харчувались, «чим Бог дав», і тільки йогівська загартованість дала їм змогу витримати до кінця тяжкий студентський період. Потім працювали на різних тимчасових посадах, бо за безробіття не було з чого вибирати. Потім потрапили до Америки і працювали, де попадеться, а врешті відкрили свій бізнес — купівлю і перепродаж хат. Тепер у Ляховських сорок сім хат в околицях Нью-Йорку, і вони вже ті хати не перепродують, а здають в оренду. Мають свою контору, управителя, кількох майстрів, що роблять у хатах потрібні ремонти. Маєток Ляховських оцінюється в двадцять мільйонів, та Іларія його друзі називають «бідним мільйоном», бож в Америці є досить значно багатших.

Іларій мав близьке знайомство з деякими особами із законодавчого кола, цікавився поточною політикою країни, але ніколи не цурався й українських справ на еміграції, відвідував різні збори, та здебільшого мовчав. Одного разу довелось йому потрапити на велелюдні збори — демонстрацію з приводу чергової розправи советчиків з борцями за права людини.

Промовці від різних партій, поділених надвоє й натрое, патетично вигокували «славу» поляглим за незалежність України. Проклинали брак єдності. Погро-

жували жорстокою карою ворогам. Підкреслювали те, що «не пора москалеві й ляхові служити». Закликали до масових демонстрацій протесту. Останнім із промовців виступив Ляховський. Він сказав:

— Панове! Чи не здається вам, що в нас слова завжди мають незрівняну перевагу над ділами? Чи не здається вам, що ми й самі не віримо тим нашим словам, говоримо, так би мовити, в силу інерції, традиційно встановленої? Від слів нікому ані холодно, ані гаряче... Згадайте байку про kota і кухаря. Кухар картає kota за крадіж курки, а кіт слухає та їсть... Нам ще й тепер не пізно вчитись. Тут ось звучали перестороги: «Не пора москалеві й ляхові служити». Москалі, правда, лишилися ворогами, хоч і не вся нація. А ляхи, чи поляки? Вони теж тепер зазнали, по чім пуд лиха, однак, зовсім інакша їхня постава перед політичним гнобителем. Коли нищили наші святощі, топтали й палили ікони, руйнували храми, десятками тисяч засилали і вбивали священослужителів, ми зігнули плечі, підігнали під себе хвоста, аби тільки нас не чіпали. Коли ж узялися за польські християнські святощі, поляки сказали твердо: «Не позваляю!», і ось вам сучасна картина: у Польщі не лише не руйнують костелів, а будують нові. В школах провадиться навчання Божої науки. Священослужителі в пошані, ніхто їх не сміє образити. Релігійні свята лишаються далі святами, атеїсти жодного впливу на народ не мають, з них тільки сміються. Словом, поляки витримали іспит на свою ідеологічну зрілість.

Тепер про молоду жидівську державу Ізраїль. Ви подумайте, три мільйони проти ста мільйонів арабів! І нічого, тримаються, не падають на дусі, бож сила духу там подивугідна, її не зламаєш і не злякаєш. Ось де нам потрібно вчитись, ось кого треба наслідувати.

— Що ж хочете ви запропонувати? — запитали із залі.

— Не масові маніфестації, бо совети над ними тільки сміються. І не вимахування кулаками, бо це слабка зброя проти танків і бомб. Я пропоную покинути

партійну гризню, припинити в промовах переливання з пустого в порожнє та створити міцний матеріальний фонд допомоги українським в'язням. Про те, щоб ці гроші доходили до в'язнів, хай подбають наші політики.

— Може, почнемо з вас? — іронічно запитав хтось із присутніх, сподіваючись, що промовець зразу ж постарається зникнути.

— Так, — відповів Ляховський, — саме з мене. Я вношу п'ятсот тисяч доларів, а ви — скільки зможете.

—**—
*—

На позачерговому засіданні політбюро КПСС стояло тільки одне питання: боротьба з інакодуманням. Сучасний вождь і батько підсоветських народів, Ілліч Другий був нахмурений і непривітний. Дошкуляла хвора печінка, а ще більше дошкуляли секретні донесення з різних республік про публічні виступи дурнів-дисидентів, що домагаються якихось, партією непередбачених, людських прав. Ех, Микито! Натворив ти, нерозумний покійнику, ділов, розвінчав Сталіна, показав справжнє обличчя партії. А тепер розжовуй ту кашу!

Ілліч Другий оглянув присутніх, спинився поглядом на міністрові КГБ Андропові й сказав:

— Юрію Володимировичу, погано працює твоя чекістська гвардія. За твоїх попередників, навіть за пришепелкуватого Шелепіна, жодного публічного виступу не було, бо якщо б хтось розкрив рота для критики ухвал партії й уряду, вже його голова лежала б на підлозі. І це було правильно. А тепер? Он пишуть із Києва, що якась сволоч на міських партійних зборах вигукнула «Хай живе Лук'яненко!» І того злочинця не знайшли, хоч перевірили весь партійний склад міста. Я тобі, Юрію Володимировичу, кажу по-дружньому, але серйозно: загостри чекістську пильність, поверни славному большевицьку традицію, коли кожний слідкував за кожним і негайно доносив органам. Ми ж тільки на терорі й тримаємось, відмови-

мось від терору, то й владі нашій кінець, а нам особисто буде труба з бантиком.

Ілліч Другий трохи подумав і додав:

— Ми не звертали б уваги на різні протести й петиції із-за кордону, якщо б від нього не залежали. Особливо це торкається Америки: ось візьме й не продасть нам потрібного фабричного устаткування, або хліба, і що тоді? Ага, американці вже давно домагаються, щоб ми показали їм наш концентраційний табір. Так ось, Юрію Володимировичу, розпорядись, хай у тих ведмежих кутках збудують три показові табори примусових праць. Щоб виглядали, як поміщицький маєток, як оаза серед пустелі. Не з дощаними бараками, а зі справжніми житловими корпусами. Не з жалюгідними продуктовими «ларьками», а з модерною крамницею, де можна купити все, включно до червоного й чорного кав'яру. Навіть з кінотеатром і з басейном для плавання. Шмаття на в'язнях замінити спецодягом, на взірць американського. Годувати поживним м'ясним харчем. Розуміється, не кожного дня, а тоді, як приїдуть американські, чи якісь інші кореспонденти. А перед тим наwerbувати з в'язнів якнайбільше брехунів і провокаторів, щоб підтвердили постійність такого ідеального режиму. Хай дивляться й дивуються.

Ніхто не наважився внести якийсь додаток, чи зміну. Для чого додавати й змінювати? Адже Ілліч Другий усе продумав, усе передбачив, він голос партії і народу, за винятком отих божевільних, він відповідає за вже досягнене й зафіксоване в конституції.

Ілліч Другий зробив знак, що засідання скінчилось. У нього, тобто, в Ілліча сьогодні ще стільки важливих справ. Розмова з делегацією братнього в'єтнамського народу. Розмова з Фідельком Кастром, який, наче песик до корита, часто прибігає (прилітає) в Москву. Обіцяв також Ілліч прийняти сьогодні патріярха московського і всієї Русі Пимена, та навряд чи вистачить часу. Нічого, невеликий птах той патріярх, зачекає й до завтра, або до післязавтра. А ввечері обов'язково треба в театр. Дружина просила: Льоноу, щоб

я не чула відмовлення. Можеш відкласти всі інші справи, не згорять же вони, і хоч раз на місяць по-явитись серед порядної публіки. До речі, я хочу перевірити, яке враження справить на наших дам моя нова сукня, яку ти привіз мені з Парижу. Ні, не можна відмовити дружині, бо надметься на цілий тиж-день. Ех, — зідхнув Ілліч Другий, — тяжка ти, шап-ка Мономаха, але мусиш терпіти, бож надягне хтось інший, а цього вже я зовсім не хочу й не допущу, аж поки живий. Без мене стільки помилок нароблять, що й за десять років не розплутаєш. Нема кому ме-не замінити, просто таки нема!

Ілліч Другий тяжко зідхнув і пішов відпочити до свого приватного кабінету в Кремлі з написом «Вхід заборонено».

—**—
*

Подружжя Ляховських непокоїла думка: кому передати свій чудесний дар ілюзіонізму й дематеріялізації. Мудрий Джавахарлал колись казав:

— Ви не можете передати його навіть своїм ді-тям, моїм праправнукам, поки не переконаєтесь у чи-стоті їхньої душі, в тому, що цей дар не буде вико-ристано для недобрих вчинків.

Але діти ще малі, про них покищо нема мови. Дар дематеріялізації, може, сильніший від водневої бомби. Мавши його, живучи в Советському Союзі, скільки можна було б зробити доброго й корисного! Головне ж полохати отих чванливих вождів і вожд-енят, що знущаються над народом, топчуть його пра-ва, не дозволяють на власну здорову думку.

Ляховському е за що не любити советську вла-ду. Він чудом спасся від жахливого голоду, на який прирєкла Україну червона Москва. Він бачив десятки колись квітучих, а тоді зруйнованих, до останньої душі вимерлих, сіл. Він сам майже був мертвий, та доля, оте невидиме Божество, хотіла його зберегти і зберегла, ще й нагородила таким чудесним даром. Спочатку, ще перебуваючи у Франції, хотів Ляхов-

ський повернутись до УССР і виступати проти насильства режиму, та Делі мала іншу думку.

— Любий, — казала вона, — я гадаю, що живучи за кордоном ми зробимо більше для твоєї батьківщини, ніж зробили б там. Не забувай також про наших дітей, яких ми народили й мусимо виростити добрими людьми, а що їх чекає в суспільстві, де не визнають Бога, де всі гарні почуття вважаються за «буржуазний пережиток». Прийде час, і ми побуваємо на Україні, побачимо, як вона живе, а тоді вже почнемо діяти, робити якісь конкретні заходи...

І ось вони побували, наполохали криводушного суддю, посіяли неспокій на партійних зборах, лишили в дурнях бруталну урядничку леговища. Але що це дало? Нічого! Треба таки постійно жити в Україні, щоб домогтись якихось корисних наслідків, інакше мрія Ляховського не здійсниться.

Одного дня, проходячи центральним парком, зауважив він самітнього юнака, що сидів на лавці й читав українську газету. Щось дуже знайоме, близьке й рідне просвічувало в тому юнакові. Іларій привітався:

— Добридень, земляче! Відпочиваєте? Знайомитесь із новинами?

— Знаюмлюсь. У нас таких новин не прочитаєш.

— Де це «у нас»?

— Та в советській Україні.

— А ви звідти давно?

— Я тут працюю. Тимчасово. При нашому представництві в Організації Об'єднаних Націй. Заступаю одного співробітника, що поїхав у відпустку. А ви місцевий?

— Місцевий. Американський українець.

— Добре у вас, черг нема.

— А у вас хіба ще й досі черги?

— А як же без них? Це було б просто ненормально.

Юнак посміхнувся й сказав:

— От ми й познайомились з вами. Може, ще колись зустрінємось. У мене ж тут ані душі, чужий, як

горобець серед ластівок. Скажіть своє прізвище, якщо це не секрет.

— Ляховський.

Хлопець підскочив.

— Ляховський? І я Ляховський. Звідки ж ви родом?

— З Гуменців, на Поділлі.

Юнак аж сплеснув руками.

— Ну, так, це моє рідне село. Розповідав мені колись мій покійний тато, що ми спочатку були «Ляхи», а потім стали Ляховськими, мабуть, щоб виглядати по-панському. І ще розповідав, що був у нього старший брат, але десь зник. Уся татова родина вимерла з голоду, а його врятували добрі люди, забрали з села до міста.

Іларій слухав цю розповідь, і в горлянці його стояли невинні сльози. Він пригадав останні слова батьків: «Йди, сину, нам ти допомогти не в силі, а сам може, врятуєшся. Хай береже тебе Бог!»

Значить, це його племінник, син брата. Але хто він? Які його переконання? Чи не відданий він усією душею советській ідеології? Треба перевірити...

— Як вас звать? — спитав старший Ляховський.

— Северин. А вас?

— Іларій.

Юнак знову смикнувся:

— Так це ж ім'я брата мого батька. Може, ми...

— У житті бувають дивні випадки, — ухильно відповів Іларій. — Чи вам вільно ходити по місті?

— Як бачите, вільно, ось і в парк прийшов.

— Ну, то відвідайте мене. Моя адреса...

Вдома, ще не признавшись у близькому спорідненні, Іларій почав екзаменувати хлопця.

— Чи задоволені ви з своєї праці?

— Не дуже.

— Чому?

— Бож у нас заборонено всяку ініціативу й особисту думку. Все вирішує партія й її представники, а ми тільки мусимо виконувати.

— Ви хіба не в партії? — запитав Іларій.

— Ще ні. В комсомолі. Та незабаром «передадуть» до неї, як у нас прийнято висловлюватись.

— І ви вступите?

— Відмовитись не зможу, бо тих, що відмовляються, вважають за підозрілих, а то й за прихованих ворогів.

— А вірите ви в «торжество комунізму»?

Хлопець боязко озирнувся навкруги, наче перевіряв, чи його не підслуховують, і відповів:

— Академік Єфремов колись писав: «У нас 95% мовчать, а 5% говорять не те, що думають».

— Значить...

— Значить, і я мовчу, бож... дрючком танка не перекинеш, а жити мені хочеться так, як і всім.

— А ви здібні на подвиг? — спитав Іларій гостя. Северин насторожився.

— На який подвиг? Забити секретаря парторганізації, чи комсомолу? Зірвати будинок Верховної Ради?

— Та ні, борони Боже. Нікого не вбивати, нічого не руйнувати, тільки запобігати злочинам.

Іларій пильно глянув у вічі Северинові, і той раптом задрижав, схопився з місця й побіг до дверей.

— Куди ви? Верніться! — крикнув Іларій. — Що вам привиділося?

— Мені здалося, що замість вас сидить у кріслі мій начальник, товариш Єпіфанов, від якого ми всі залежимо.

— Ну, от, мій друже, а це ж звичайне уроєння. Я схотів, щоб ви побачили свого начальника. Пригадайте гоголівську «Ніч під Різдво». Там запорожцеві Пацюкові стрибали до рота вареники, перед тим окунаючись у сметану, а один вареник торкнувся уст коваля Вакули, й той відштовхнув спокусу, бож був піст... Чи діялось це насправді? Ні! Просто Пацюк був, як тоді казали, «характерником», або гіпнотизером і примушував свого гостя бачити те, чого насправді не було.

Це добре, що ви проти вбивств і насильств, бо ніколи злом не досягнеш поставленої перед собою мети.

Так учив Христос, заповідав індуський Брагма і його послідовник праведний Магатма Ганді. Ви дивіться, коли б канібалісимум Сталін не носив у своїй душі диявольського зла, а правив державою, як лагідний батько, наскільки розквітло б життя в Советському Союзі, і Сталіна благословляли б тоді й тепер, а не проклинали. Коли б його наступники були добріші й мудріші, вони постаралися б виправити минуле зло в усіх його проявах. Але цього нема й очевидно не буде, бо марксизм-комунізм оснований на ненависті. Недодержання власних законів, блюзнірська боротьба з релігією, кара за висловлювання думок, протилежних настановам партії. Хіба це справедливо? Хіба можна з цим миритись? Ну, от, Северине Макаровичу...

Юнак широко розкрив очі.

— Ви знаєте й ім'я мого батька? Я ж вам не говорив.

— Знаю, небоже, все знаю. Отож, повір, що твій дядько нічого злого тобі не порадить і поганому не навчить. Ти будеш тут три місяці? Ну, то тепер тобі відома дорога до мене. Приїзди, коли тільки схочеш.

—**—

— Делі, наш несподівано знайдений небіж діє цілком задовільно. Я не міг передати йому дару дематеріалізації, бож це складна річ, до того треба ще дорости... Але ілюзіонізм він засвоїв і успішно з нього користується. Ось що пише мені мій приятель:

«У місті Донецьку відбувся суд над учасником групи перевірки Гельсінських зобов'язань, Кирилом Приходьком. У залі, як завжди, було небагато людей, бож пускали лише «перевіраних». Допитували свідків. Раптом суддя глянув на винуватця, схопився на ноги й заволав:

— Леоніде Іллічу, це якесь непорозуміння, що вас посадили на лаву підсудних. Яке вони мали право? За чім розпорядженням? Ви ж генеральний секретар КПСС, голова Верховної Ради, маршал Советського

Союзу, і ось я вас суджу. Товариші! Суд переривається. Відпустіть арештованого, себто негайно відведіть його на лєтовище. Йому треба бути в Москві, а не тут.

Заля занімiла. Що це таке? Чи суддя збожеволів? Хтось підніс йому склянку води, присутній у залі лікар намагався привернути судді свідомість, але він далі кричав:

— Кого ми судимо? Самого товариша Брежнєва. Це ж нісенітниця й небувалий злочин, за який усі ми будемо відповідати.

Довелось припинити суд, призначити іншого суддю, перенести слухання справи на інший день. Але й тоді повторилась та сама історія. Новий суддя запевняв, що він не має права судити товариша Брежнєва, відмовляється від звання судді, просить дати йому якусь іншу працю.

— Уяви собі, — казав дружині Іларій, — скільки там буде шуму, листування, допитів. Северин, певно, забув розгiпнотизувати тих двох суддів, і вони досі переконані, що хотіли судити самого Брежнєва. Та це не шкодить, зла їм не зроблено, вони лишились нормальними людьми. А якщо їх переведуть на іншу працю, теж добре, двома жорстокими суддями буде менше в юридичній установі.

З України надходили й інші дивовижні вістки. Наприклад, міністр Народної Освіти розпорядився перевести навчання в університетах України на українську мову. За це міністра зняли з його високого поста, але відкликати розпорядження вже не можна було, і російські професори хоч-не-хоч мусять переключитись на мову українську, за конституцією ніби суверенної держави.

Чиясь одчайдушна рука просунула в журнал «Жовтень» заборонену «Скорбну Матір» Павла Тичини. Спохватились тоді, як журнал був надрукований і розісланий по всій країні, а також потрапив за кордон.

На чорному ринку почали масово з'являтися твори в'язнів: Мороза, Осадчого, Шумука, Сверстюка.

Хтось над фронтоном будинку ЦК КПУ примудрився повісити плякат:

Полум'яний Привіт Творцям Архипелага Гулаг-а.

З радіовисильні, серед передач новин, раптом пролунало: Ще не вмерла Україна, і слава, і воля!

Багато людей бачило, як святий Володимир раптом підніс бронзову руку з хрестом і поблагословив місто.

На київському летовищі спустився величезний огненний диск, але нічого не спалив, а на тому місці лишився транспарант:

Начальники, не будьте людодідами, прислухайтесь до вимог і прохань свого народу, інакше буде вам горе!

Влада казилась. Арештовували, допитували, сажали в тюрми та в психушки, але ніхто не міг пояснити причину таємничих явищ.

Чи була в тому якась участь Северина Ляховського — хто зна, однак американський дядько задоволено потирав руки й шепотів, як Тарас Бульба, спостерігаючи мужню поставу Остапа:

— Добре, синку, добре!

На верхах без кінця засідали, хорти з КГБ, нищпорили по всій країні, виловлюючи тих, що інакше думають. А життя пливло своїм руслом, життя сміялось над тими, що хочуть скерувати його на шлях, неприродний для наділеної розумом людини.

К І Н Е Ц Ь

З М І С Т :

	стор.
1. Передмова	7
2. С в і д о к	9
3. Дорожнє знайомство	46
4. Перекотиполе	56
5. Танець на ливні	63
6. Шкаралупа	69
7. Так їм судилося	77
8. Петро і чорт	99
9. Чи варто розводитись?	118
10. Запасний фак	125
11. Зойк самоти	133
12. Чому стежки не схрестились?	146
13. Історія одного життя	163
14. Не всіх однаково гріє сонце	176
15. Таке звичайне	188
16. Під егідою Брагми	194

Este libro terminó de imprimirse
en los Talleres Gráficos "Dorrego"
en el mes de abril de 1980. -
Av. Dorrego 1102. - Buenos Aires.

